

63.3(0)3

K560

K56

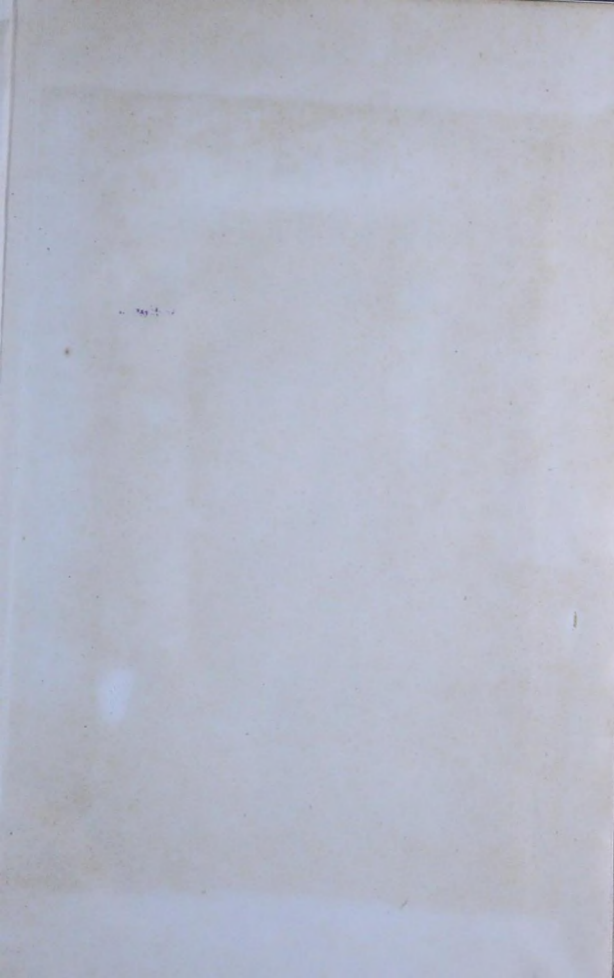

С. И. КОВАЛЕВ

ЈЕБРЕН
ТЕЛЕКЕЈДИН
ИСТОРИЯЗЫ

ГОРНО-АЛТАНСКИЙ КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО—1956

9(3)
K56

С. И. КОВАЛЕВ

ЈЕБРЕН ТЕЛЕКЕЙДИН ИСТОРИЯЗЫ

ОРТО ШКОЛДЫН
5—6 КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ
УЧЕБНИК

АЛТАЙ ТИЛГЕ Е. МУЛТУЕВА КӨЧҮРГЕН

*Көчүргенин Горно-Алтайский
облОНО жөнүгөн*

Горно-Алтайская Областная
Библиотека

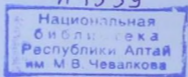
69610
СМ

Горно-Алтайская Областная
• БИБЛИОТЕКА •

ГОРНО - АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВО * 1956

63.3(0)3"я72
К 560

A4559

01.02.2007

5-КСИ-УТИ-5-6К

КИРЕ СӨС.

I §. История нени үренип жат.

Телексейде не ле неме ончозы кубулып жат. Туулардан сүреен жаан мөңкү тоштөр жылып түжет, олордон агын суулар башталып агат. Суулар кырларды жыра жип, терен капчалдар эдип салат. Салкын ла жанмыр бек жылым кайаларды бузуп турат...

Кижининг де жүрүми кубулып жат. Жүстер мунг жыл мынан озо улус жаан эмес бөлүктөргө биригип алып, чөлдөрдө, агаштын ортозында жүрөтөн. Олордын тудунганы жангыс ла агаш шыйдамдар ла таштар болгон, олор оок аңдарды өлтүрүп, жигедий өзүмдөрдү жууп, курсагын жүк арайдан ла азыранып жүрөтөн. Ол тушта улус бастыра бойлоры ар-бүткөннөң камаанду болгон. Олордын жүрүми сүреен жеткерлү болгон: олор казыр аңдардын табаруларынан, ачанадаг ар-бүткөннөң калапту керектеринен—чайыктардан, агаш ортозындагы өрттөң, вулкандардын көскорылганынан чаксырап туратан...

Эмди кижини ар-бүткөннөң камаанду болоры алдындагызынан астаган. Ол эмди ар-бүткөннөң ээзи болуп барадыры. Кижини бойына кейди бактырат, жердин алдыла жолдор өткүрөт. Ол жангы талайлар төзөйт, сууларды өскө жерле агызат, өзүмдөр өспөс ээн чөлдөрдү суактайт.

Же улус озодо жангыс ла ар-бүткөнлө тартыжар аргазы жок болгонунаң шыралаган эмес. Олор кижини кижини базынчыктап турганынаң, байлардын албан-базынчыгынаң, правозы жок болгонунаң, түрөнгиден, иш жок болгонунаң шыралагандар. Капиталистический ороондордо миллиондор тоолу ишкүчиле жаткандар эмдиге жетири капиталисттерге ле помещиктерге базынчыктадып турулар. Олор капиталисттерге ле

помещиктерге иштеп, бойларынын ижиле олардын бастыра байлык жöбжöзин жöбп бергилейт.

Бистин СССР-де капиталисттер ле помещиктер жок, иш-жок болоры ла тўрени жок. Советский албаты социализмди тöзöп алган, социализм тушта кижини кижн базынчыктаары жок. Эмди бистин албаты Коммунистический партиянын баштаганыла ичкери—коммунизмге барып жат.

Ол ончозы канайда болгон? Озодо улус канайда журтаган? Олордын жүрүми канайып кубулган? Улус эмди канайда журтагылап жат?

Бу сурактарга карууны история берип жат. Истoрия —кижиликтин обществозынын жүрүми керегинде наука. Баштапкы улустын жүрүми кандый болгон, ологорго бштў ар-бўткенле ологор канайып тартышкан, ологор иштеер орудиелерди канайып тапкан, ологорды табынча канайып жарандырып алган, улус ар-бўткенди бойынын илбўлерине келиштире тузаланарга канайда ўренип алган—бу мыны ончозын история ўренип, жартап жат. Байлар ла жоктулар, базыначылар ла базынчыкта жүргендер канайда табылганын истoрия база ўренип, жартап жат. Базынчыкта жаткан улус жайым ла ырысту жүрүм учун базыначыларыла канайда тартышканын, Советский Союзта ишкўчиле жаткандар базыначыларды ненип учун, канайда жеггенин, социализмди канайда тöзöп бўдўргенин истoрия айдып берет.

Истoрияны ўренип билип алганы улустын жүрүми канайда кубулып турганын, коммунизм бастыра телекейде ненип учун жегер учурлузын билип аларга биске болужып жат.

2 §. Озогызын бис кайдан биледис.

Улустын озогы жүрүмин, болгоны удап калган керектерди бис кайдан биледис? Озогызы не жок жылыып калбайт. Журтаганы сўреен удап калган улустан жүзүн-жүүр немелер артып калган: иштеер орудиелер, мылтык-жепсел, айыл-журтын арткан-калганы, айыл-журтта тудунар-кабынар немелер, чўмдў жазалдар. Бис ологорды шиндеп көрўп, ўренип, озогы улус канайда журтаганын билип аладыс. Ого ўзеери озогы айлордö болгон керектер бистин айгö жетире ўрелбей арткан бичиктерде де бичилген: жегрен айдö журтаган авторлордын бичиктеринде, кайаларда, таштарда ла öскö дö немелерде кезип бичиген бичиктерде.

Озогы жүрүмди үренип билип аларга болужып турган ондый озогыдан арткан немелерди исторический источниктер, эмезе исторический памятниктер деп адап жат.

Озогыдан арткан көп памятниктерди жерден казып тапкылайт. Кезикте өштүлөрдүн табарузынан эмезе жер силкиненин улам оодылып, жемирилип, бүткүл городтор до жадып калатан. Онойдо жемирилген городтордун үстүнө бир канча мунг жылдардын туркунына жер өзүп калатан. Учёныйлар ол жерди казып, городтын арткан-калгандарын таап, оларды шиндеп көрүп, бу городто озодо жаткан улустун жүрүмүн билип алгылайт.

Жер казып, озогызынан арткан памятниктерди таап, оларды шиндеп үренирин археология деп наука өткүрүп жат. Археология деп жебрен өй керегинде науканы адап жат.

Бистинг ороондо археология жаан жеңүлөргө жеткен. Советский археологтор Орто Азияда, Кара талайдын жакаларында, Закавказьеде, Сибирьде сүреен жаан учурлу немелер тапкандар. Ондө первобытний кижинин иштеерде тузаланган немелери, жебрен өйдөги городтордун жемирилген арткан-калгандары, жебрен өйдөги искусствонунг сүреен жараш произведенийелери табылган.

Исторический памятниктерди музейлерде салып койгон жадат. СССР-де көп музейлер бар: кажы ла союзный республикада, бастыразына шыдар кажы ла городто жербойнын музейлери бар.

Жебрен историянын памятниктеринин көп сабазын бисте үч жаан музейлерде салып койгон жадат: Москвада Исторический музейде ле изобразительный искусстволордун Музейинде, Ленинградта Государственный Эрмитажта.

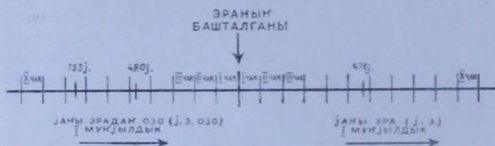
3 §. Историяда өй канайда тоололып жат.

Озогызын үренирде өйди чын тоологону жаан учурлу болуп жат. Историяда жылдарды тоолоорун кандый бир сүреен жаан учурлу керек болгон өйдөг баштап жат.

Жылдар тоолооры бастыра телекейде удааннан бери бир аай өдүп жат, бис база онойдо ок тоолоп жадыбыс. Жылдарды Иисус Христос чыккан деп айдыжатан жылдан баштап тоологылап жат. Чычын алар болзо, кандый да Иисус Хрис-

тос жок болгон деп, наука жартап салган. Же озодо улус Иисус Христос бар болгон деп бұдүп туратан, онын чыккан жылы сүреен жаан учурлу керек болгон жыл деп бодойтон. Ол жылды улус э р а н ы н, жартап айтса, бй тоолоорынын—жылдардын б а ш т а л г а н ы деп бодоор болгондор.

Эранын башталганынан ала бистинг күндерге жетире өткөн бастыра бй ж а н ы э р а деп адалып жат. Онын учун э а башталган кийининде болгон керектинг бйин жартап берерге турганда, мынайда айдыжат: „жангы эранын (j. э.) мындый жылында“. Керек эранын башталарынан озо болгон болзо, мынайда айдыжат: „жангы эрадан озо (j. э. озо) мындый жылда“. Жангы эранын жылдарын тоологондо, жылдар көптөп турар, жангы эрадан озо болгон бйдинг жылдарын тоологондо, жылдар астап турар. Бй тоолоорында кажы ла он жыл онжылдык деп адалат; кажы ла жүс жыл—чак деп адалат; кажы ла мунг жыл—мунгжылдык деп адалат (журукты көр).

Бйдинг лентазы.

ПЕРВОБЫТНЫЙ УЛУСТЫН ЈҮРҮМИ

4 §. Јебрен бйддги анчылар.

Јердин үстүндө кичи бир канча жүс мундар жыл мынап озо табылган. Баштапкы улустын ар-бүткөнгө чыдаар күчи жок болгон. Олор курсакты таштын, уур шыйдамнын, учап салган агаштын болужыла табатандар.

Олор жерде иштеп, мал да өскүрүп билбейтендер. Первобытный улус биригип алып, чала-была ла жаап салган агашташла кандый бир тындуларды өлтүрүп, агаштын, өзүмдердин жилектерин ле тазылдарын жууп туратандар. Кийимди олор өлтүргөн тындулардын терезинен эдетендер. Жамандыра тудуп алган жапаштарда эмезе карануй куйларда журтайтандар. Кандый да болзо, ондый жапаштарда ла куйларда эмеш жылу болгон, ондо казыр андардан да жажынарга келижип туратан.

Је мундар жылдардын туркунына ар-бүткөнле тартыжып тура, кичи жүрүмнин айалгазын бир эмештен жарандырып турган. Кичи отты тузаланарга үренип алган. Озо баштап улус отты жалкын түшкенинен күйүп турган агаштардагы алып туратан. Онын кийининде кургак эки агашты жыжыштырып, от табарга үренип алгандар.

Улуста от табылганы олорго сүреен жаан учурлуу болгон, оттын жанында улус жылынып туратан, отко кийик андар да жууктабайтан, отко быжырып жиген курсак амтанду да, ток то боло беретен.

Первобытний кижиниг орудилери.

Кижини табынча таштан малта-бычак аайлуу немелер эдерге үренип алган. Озо баштап ташты бир ле эмен жазап алала, тузалангылайтан. Кандый бир кату ташты, темдектесе, отык ташты алала, оны база өскө ташла согуп, эмен жазап алгылайтан. Онойдо экей соккон таш суyman, бир учы чичке, малта аайлуу неме боло беретен. Ташты жукарта согуп жазайла, бычак чылап, неме кезип туратандар.

Табынча улус иштеерге керектү орудилерди там ла көп, жүзүн-жүүр эдер болгон, эткен орудилердин жазалы да жакшы боло берген. Агаш сапка буулап алатан таш малталар табылган. Улус агаштын учына учкур таш коңдырып аларга үренип алган. Балык ла өскө дө тынду немелер тударга улус сөөктөн сееелер эдип турган, кийим көктөбргө ийнени база сөөктөн эдетен. Учy-учында таштан эткен орудилерди ш л и ф о в а т ь э д е р и н, жартап айтса, килейте жазаарын баштагандар. Килейтерге турган немени өскө ташла эмезе кумакла жыжып туратандар.

Первобытний улуста с а а д а к табыларда, ологго андаарга жеңил, жакшы боло берген. Саалактын огыла (тебезиле) анды эмезе кушты анча-мынча ыраактан өлтүрө адып ийер аргалу болгон.

5 §. Кожо иштеген иш ле текши јӱӱжӱ.

Таштан ла сӱӱктӱг эткен немелер тыг јакшы эмес болгон. Иштегенде, олор тӱрген мокотып эмезе сына беретен. Улуска ондый јепселдерди тузаланып, јангыстан иштеерге эмезе андаарга кӱч болгон. Кандый да керекти—андаарын, балык туларын, јадар јер (јанаш) тӱзӱӱрин—кӱп улус ӱ м ӱ л ӱ ж и п эдерин некеп турган. Темдектезе, андаар тушта анчылар эки бӱлӱкке бӱлӱнгилейтен: бир бӱлӱк улус анды агыртатан, экинчи бӱлӱк улус дезе анды јыда аайлу эдин учаган агашла эмезе таштарла адып туратан.

Улус кожо иштеп турган учун иштеп таап алган немени де текши ээлеген, к о л л е к т и в н ы й ј ӱ ӱ ж ӱ деп кӱрӱтӱндӱр. Улус андап эмезе балыктап турган јер, агаштар, суу, ишке тузаланатан јепселдер эдерге керектӱ баалу таштар база текши ээлеген јӱӱжӱ болгон. Јӱк ле бир кезек мылтык-јепселдер, темдектезе саадак, улустын бойынын башка ээлеген јӱӱжӱзи болгон.

6 §. Јебрен улустын тили.

Первобытний обществодо улус кожо иштеп турган учун, бирӱзи бирӱзине бойынын шӱӱлтезин айдары керектӱ боло берген. Онойдо кижинин тили—улус бирӱзи бирӱзиле билижер, шӱӱлте алыжар арга табылган. Первобытний улустын тили чокум јарт эмес болгон, онын сӱӱстӱри ас болгон. Улус ол ас сӱӱстӱрлӱ сырагай ла керектӱ немелерди ле действиелерди алайтан. Тилдин табыштары да тындулардын ӱнденгенине тӱнгей кату, кезем болгон.

Ондай да болзо, первобытний улус тындулардан чек башка болгон: олор иштеерге, андаарга керектӱ јепселдер эдип, ололды курсак табарга ла ӱштӱлерле тартыжарга тузаланып туратан. Табынча улустын тили јаранып кубулган: табыштары јарт, чокум боло берген, сӱӱстӱр кӱптӱгӱн. Тилдин онойдо јаранып кубулганы улустын кожо иштеер аргазын јенгилткен. Тилле кожо улустын шӱӱлте-санаазы да бӱзӱп јаранган, ненин учун дезе, улус бойынын шӱӱлтезин бекӱ улуска јангыс ла сӱӱстӱрлӱ айдар аргалу болгон.

7 §. Кудай јангы табылганы.

Первобытний улуста ар-бӱткенле тартыжарга кӱч јок болгон. Олор кӱкӱрт-јалкыннан, јотковнон, суу јараттарынаг

ажынганынан, вулкандар коскорылганынан коркуп туратан. Ондый немелер ненин учун болуп турганын озор билип болбойтон, улустын јүрүминде де коркушту немелер көп болгон, темдектезе, оору-јобол, өлүм. Оору-јобол, өлүм ненин учун болуп турганын озор база билбей туратан.

Бускалан эдин, јеткер јетирип турган ийде-күчтерден башка, улуска јакшызын јетирип турган ийде-күчтер ар-бүткенде база бар болгон. Темдектезе, күн жарык ла јылу берип турган; күннин чогы тийгенде, бастыра ар-бүткен тындана беретен. Суулардын јарадынан аайы-бажы јок ажынганы јер иштейчилерге каршузын көп јетирип турган, је бу ок суулар кыраларды сугарып, озорды өзүмдер өзөргө сүреен јарамыкту баларла бүркеп туратан.

Улус ар-бүткенде болуп турган керектердин аайын, озорды канайда башкарарын билип болбой, озордон коркуп, озорды бастыра немелерден бийик турган, кижин билип болбос сан башка ийде-күчтер јайап турган болор деп бодогылайтан. Ондый ийде-күчтерди улус кудайлар деп адап алган. Јакшы-јаманды эдин турган ийде-күчтерден коркуп, кижин озорды бажырганы ла эмезе сыйларла јымжадарга иженип туратан.

Кудайларга бүдүйп турганы ла озорго мүргүйп турганы кудай јаны (религия) деп адалып јат.

8 §. Первобытний орда ла первобытний сөбк.

Өмөлөжин кожо иштеп турган учун первобытний улус качан да јангыстан эмезе кичинек билелерле јуртабай, јаантайын бир канча ондор эмезе јүстер тоолу кижин биригип, кожо јуртайтан болгон.

Озо баштап улус кезикте биригип алып, кожо иштеп, онон ойто бөлүнип, база өскө улусла биригип, кожо иштеп, кожо јуртап туратандар. Первобытний улустын эг озо онойдо бириккендери **п е р в о б ы т н ы й о р д а** деп адалып јат.

Је кожо иштеп турганы улусты там ла тынгда бириктирип турган. Улустын **т ө р ө н д ө ж ө р и** башталган. Кожо иштеп турган, бойлоры ортодо **т ө р ө н** бир бөлүк первобытний улус **с ө б к** деп адалып јат.

Кажы ла сөбк јангыс јерде узак јатпай, андаарга ан-кушты ла јигедий өзүмдерди бедиреп, тенип јүретен. Первобыт-

ний сөбктө Ұй улус жаан учурлу боло берген. Эр улус андап жүре бергенде (кезикте олар бир канча күнге баратандар), Ұй улус одуда артатан. Олар өзүмдерди жууп, оок тындуларды тудуп, курсакты белетеп ле үлештирип, агаштын будактарынан жапаштар тудуп, отты одырып ла өчпөзип деп көрүп, балдарды кичеип туратан.

9 §. Жер ижи ле мал өскүрери башталганы.

Жер ижи башталганы. Жерде өзүп турган өзүмдерди (плодторын, жилектерин, мажактарын) көп сабазында Ұй улус жууп туратан. Олар бу жанынан тузалу көп немеге үренип алгандар. Темдектезе, жерге чарак аш түшкенде, бир кезек өйдин бажында оного жаңы өзүм өзүп турганын озо ло баштап Ұй улус аярып көргөн.

Оны билип алала, Ұй улус күбүредип салган жерге чарак аш чачала, оны сугарып туратан. *Жер ижи онойдо башталган.*

Озо баштап жер ижин жаңыс ла Ұй улус иштеген. Олар учап салган агашла турган одузынын жанында бир кичинек жерди казала, үрен чачып, өзүмдер өскүрүп туратан. Бир кезек өйдин бажында жер казатан агашты жарандырып алгандар: агаштын учына эмеш кыйа эди курч таш буулап алатаандар. Онойдо абыл табылган.

Мал өскүрери башталганы. Ұй улус жер ижин иштеп турарда, анчы эр улус жердин тындуларын колго үредип алып турган. Кезикте анчылар кандый бир тижи анды өлтүрүп ийгенде, онын балдары артып калатан. Анчылар оларды тирүге тудуп алала, одуга эзелетендер. Онойдо чыдадып алган тындулар кижиге үренип, айылдын малы боло беретен.

Кезикте анчылар жаан жерди чедендеп алала, ого бир үүр тындуларды кийдире айдап туратан. Кезик тындуларды өлтүрүп, жип салатандар, кезигин тирүге артырып салганда, олар табынча кижиге үрене беретен.

Онойдо үредип алган тындулар, жартап айгса, айылда тудуп турган тындулар улуска жаан туза жетирип туратан. Ийттер одуны каруулдап, андаар тушта болужып туратан; чочконун эди улуска курсак болгон; уйлардан улус сүт, эт, тере алып, оларды ишке тузаланып туратан. Онын учун

улус айылдың тындуларын өскүрер боло берди. *Мал өскүрери онойдо башталган.*

10 §. Жер иштөөчи ле мал өскүрөөчи улус сөөк аайынча жатканы.

Жер ижининг ле мал өскүрерининг учуры.

Андап курсак табары учуралду керек болгон: бир күн андаганы мөрлү болор, улус тойу болор, онын кийининде, айса болзо, бир канча неделенин туркунына агчылар нени де адып экелбейтен. Ондый учуралдарда улуска жүк ле жилектерле, тазылдарла азыранарга келижетен. Ондый айалгада жадарын озолодо шүүп көрөр арга жок болгон.

Жер ижи ле мал өскүрери табылганы улустын жүрүминде жаан кубулталар эткен. Эмди кижининг кандый бир учуралдан камаанду болоры астаган. Жер ижининг ле өскүрген малдан алган продукталар улуска жаан болушту болгон, кийининде десе улустын жүрүминде озор энг учурлу арга боло берген; андаарынын азыйдагы учуры жылыып калган. Жер иштеп ле мал өскүрип турган шылтузында улус көп көчпөй барган, жаантайын турар айыл-журт тудуп, артыкташкан курсакты азык эдиш салып турар болгон. Улустын жүрүми жаранып турган.

Жер ижи үй улустын колында болгонны Эзелек ле озордын сөөктөги учурын жаандаткан. Тындалык сөөк. дуларды колго үредип алары узак ойго анчы эр улустын учурал ижи болгон. Бу иштинг учуры тузалу өзүмдер өскүрериненг ас болгон. Жерди абылла иштеер тушта сөөктөги улустын курсагын көп сабазында үй улус таап туратан, оной улам үй улустын учуры бастыра керектерде тыныган. Сөөктөги энг жаан үй кизи бастыра айыл-журтты башкарып, бастыра сурактарды шүүжерде, онын шүүлтезин оңозы угуп туратан. Ондый сөөкти эзелек сөөк деп адайтан.

Ле сөөкти эне кизи башкалары жагыс ла жерди абылла иштеер тушта болгон. Жер иштеери оной ары там ла жаранып, первобытны салда табылган. Ол жаан курч будакту агаш болгон. Агашты жерле сүүртегенде, будагы жерди ыра тартып барар. Ыра тартылган жерге десе, үрен чачып туратан.

Озо баштап салданы колло үй улус тартып туратан, же

кыралап турган јерди элбедерде, ондый эп-сүме јарабай барды. Салдага үредип алган малды, көп сабазында букаларды јегип турар болгон. Салдага малды јегип турганы мал өскүрени тынгыткан, малды колго үредип, өскүрери эр улустын ижи болгон. Онын учун јерди салдала сүрери тынгыган сайын сөбктин јүрүминде эр улустын учуры јаанаган.

Бир сөбк улустын эн јаан эр кижизи сөбкти башкарап боло берген. Эр улус иштеер малды кичееп, јер сүрүп, аш үрендеп, сөбктин бастыра хозяйствозын башкарып турган. Үй улуска айыл-јуртта јаан учурлу эмес иштер арткан: курсак белетеери, кийим көктөбри, айыл ичинде тудунар-кабынар немелер әдери, јадатап јер јазаары (јапаштар тудары). Ондый сөбкти адалык сөбк деп адайтан.

Јер иштеечи
улушта сөбк
аайымча төзбл-
гби община.

Адалык сөбк тушта ары-бери көчпөй, жагы јерде јуртап, јер иштеп турган улус сөбк аайымча төзблгби общиналарга бөлүнүп јуртаган. Кажы ла общинада бир эмезе бир канча сөбк улус болгон. Ондый община турган јуртты эбиреде, бштүлөрдө ле казыр андардан коруланарга, јуукалар казып, чокчойто салып койгон јер чеденле чедендеп салатан. Кезикте озор јуртын көлдөрдө элетендер: көлдин түбине јоон казыктар кадайла, казыктардын үстүне досколор јайып, озордын үстүне тура аайлу неме тудуп алатандар. Јурттан јаратка јетире күр салып койотон, кандый бир јеткер јууктап келетсе, ол күрди алып ийетен.

Сөбк аайымча төзблгби общинада јуртап јаткан улустын төс ижи јер иштеери болгон, мал өскүрери дезе болушту иш болгон. Кыралар ла азыраган мал бастыра общинанын ээлеген јөбжөзи болгон.

Общинанын керектерин сөбк аайымча јааны башкаратан, оны улус көстөп тудатан. Сөбктин јааны улусты ишке чыгарып, андап тапкан эмезе јууп алган аш-курсакты үлөштирип, кандый бир блааш боло бергенде, онын аайына чыгатан.

Ук.

Угы-төзи текши болгон бир канча общиналар бир ук улус болотон. Уктын бажында башчы турган, ол јуу тушта бастыра укты башкарып туратан. Укты жагыс башчы эмес, оныла кожо јандардын соведи башкаратан. Јаандардын соведине кажы ла общинанын јааны кирип туратан. Эн јаан учурлу керектерди басты-

ра уктыг јууны башкаратан болгон, ол јуунга бастыра уктыг јаан эр улустары баратан. Уктыг јууны јуу јарлап, јууны токтодып, амыр-энчү керегинде јөн чыгаратан, башчыны тудатан, кандый бир јаан бурулу керек эткен, темдектезе, измена эткен кижини јаргылайтан учурлу болгон.

**Первобытно-
общинный
строй.**

Первобытный анчылардын тенип јүретен јүрүминен јангыс јерде јадып, јер иштеер јүрүмге јеткенче узак ой өткөн, уур јүрүм көргөн. Бу исторический јолдын башталганында ла учында улустыг јүрүми түнгей эмес болгон. Је олардын общественный ээжилери ас кубулган: улус көп сабазында өмбөлөжип кожо иштеп туратан, бар јөбжөни текши ээлеп турган, кижини кизи кулданары јок болгон.

Улустыг историязы башталар тушта болгон ондый общественный строй первоначально - общинный строй деп адалып јат.

ЈЕБРЕН КЎНЧЫГЫШ

1. ЈЕБРЕН ЕГИПЕТ.

11 §. Египеттин ар-бүткени, жебрен бйдө онын албатызынын иштеген ижи.

Африканын түндүк-күнчыгыш бөлүгүндө, чөлдөрдүн ле ээн чөлдөрдүн ортозында, түштүктөн түндүк жаар Н и л деп жаан суу агып жат. Нилди жакалай тууларга курчаткан чичке өзөк бар. Бу өзөк жер Е г и п е т деп адалып жат.

Жылдын сайын тууларда кар кайылганынан ла Нилдин бажында ургун жанмырлар жаап турганынан улам суу жараттарынан ажынып, Египетти бастырамына шыдарын алып ийетен. Суунун онойдо жараттарынан ажынып чайыкталары июльдан ала ноябрьга жетире болуп жат. Суу тартылган кийининде өзөктө суунун балары артып калат. Тропический өзүмдердин артканы чиригенинен, тууунун породаларынын суула кожо келген оодыктарынан ондый көп балар бүдүп жат. Бу балар Египеттин жерин өзүмдер өзөрине сүреен жарамыкту эдип жат.

10 мунг жыл кире мынан озо Нил сууны жакалай улус табылып келген. Ол Египетти айландыра жаткан чөлдөрдөн келген первобытний анчылар болгон. Чөлдөрдө климат там ла кургак болуп, олар кумакту ээн чөлдөр болуп кубулып бараткан. Онон улам улус азияда андап жүргөн жерлерин таштайла, Нилди жакалай жаткан өзөккө түшкөн. Мында олорго ар-бүткенле сүреен тыг тартыжарга келишкен. Састалып

калган өзөктүн климады улустың су-кадыгына жаман болгон, сууда крокодилдер толтыра, суу жакалай турган аралдардын ортозында казыр андар—каракулалар ла пантералар бар болгон.

Египеттин өзүм сүреен жакшы өзөр жери аштын, байлык тўжүмин бергедий аргалу, же жакшы тўжүм аларга оны сазынан кургадар керек болгон. Улус сүргедий жерди састан ла аралдардан бир алтамнан бляап алып турган. Олор жерди кургадарга кавалдар казып, чайыктардан аргаданарга десе плотиналар эдип тургандар. Журттарды бийиксү жерлерде тулатандар, суу жараттарынан ажынган тушта десе кемелү, эмесе күр эткен чилеп, жерди чокчойто уруп жазаган чичке жолдорло жүрүжетен.

Египеттин бойында жаңмыр каа-жаа болуп жат, ненин учун десе, оны күнбадыш ла күнчыгыш жанынан ээн чөлдөр курчап жат. Онын учун кырларды ла садтарды жаңыс ла Нилдин жараттарынан ажынган суу сугаратан. Жараттан ажынып жайылган суу тартылган кийининде Египетте изү күндер туруп, жер кургай берет. Бу тушта (ноябрь—февраль айларда), аш үрендейтен ле аш быжып турган бйдө, кырлар суактаарга Нилдин суузын тузалангылайтан: Нил жараттарынан ажынып жайылар тушта көлдөр казып салала, сууны тудуп алатандар. Ол көлдөрдөн кырлар ла садтар жаар каналдар казып, ол каналдарла суу агызып туратандар. Нилдин суузы кирип чайыкталарын ла жалаңда иштерди аяруга алып, Египетте жаткан улус (египтяндар) жылды үч бөлүккө бөлүйтен: 1) суу кирип чайыкталар бй (июль—ноябрь), 2) аш үрендеер ле аш быжар бй (ноябрь—февраль), 3) аш кезер бй лө күйгек болор бй (март—июнь). Жебрен Египетте албатынын төс учурлу ижи жер ижи болгон.

Нилди жакалай жаткан өзөкти эбиреде кырлар курчап жат. Кырлардан жүзүн-жүүр таштар алып туратан. Египтяндар таштан иштеер жепселдер ле суйук неме уратан аяктар эдип туратандар. Таш сүреен жакшы строительный материал болгон. Египеттин ле **Кызыл тал айдын** ортозында жаткан ээн чөлдөн жес ле алтын таап туратан.

Египетте финиковый пальмалар ла карганалар бар болгон. Нилдин жараттарында суунын өзүмдери—**п а п и р у с л а л о т о с** өзүп туратан. Же Египетте неме тударга жарагадый агаш жок болгон, онын учун агаш сүреен баалу болгон.

12 §. Кулдар ла култудачылар (рабовладельцтер).
Байлар ла жокулар.

Кулдар ла култудачылар. Ол узак ыткби ыйлордо, улус Нилди жакалай жаткан ыбккти кургадарын баштаар тушта, олар первобытно-общинный стройло жаткан. Сассымак жерди кургадарга, каналдар, плотиналар эдерге, суу токтодып алатан кылдор (водоёмдор) казарга кып улус керек болгон. Общиналар кезикте бу иштерди буйдурип болбойтондор: кезик общиналарда улус ас болгон, кезикте бу иштер суреен куч болуп туратан. Ондый болгондо, олар кулдарды кучини тузаланатан.

Кулдар канайып табылган? Улус жагыс ла андап турар тушта олжого алган ыштурерди кып сабазында ылтурип салатан. Кижинин иштеп табар аргазы ол тушта суреен ас болгон, онын учун олжого алган кижини тиреу артырып салганда, сыйккы оной кандый да туза болбойтон: ол кижинин иштеп тапканы жагыс ла бойнын курагына ый болуп калатан.

Жер ижи ле мал ыскурери башталган кийининде журумнин айалгазы кубула берген: иш алдындагызынан арбынду, алдындагызынан турген боло берген, онын учун олжолоткон кижини бойнын ижиле общинага бир кезек астам берер аргалу болгон. *Ол тушта олжолоткон улусты ылтурбей, оларды кулдар эдип алар болгондор.*

Египетте кулдар тудары суреен эрте башталган, неинг учун десе, жер якшы болгон шылтузында улустын ижи суреен арбынду болгон. Ого уреери, суула тартыжарга керектееу жазалдар эдерге иштеер кып улус керек болгон. Култудачылар кулдарды жер казатан сырагай ла уур иштерди эттирип туратандар.

Кул тудары табылгачыла кожо общинанын байлар ла жокулар. жайым члендеринин де тунгей эмес болоры башталган.

Сыйккы б и л е л е р г е бйлунери башталган. Жер ижи ле мал ыскурери табылган шылтузында иш арбынду боло берген. Эмди салда эдип аларга, жер сурерге, жаш тура тудуп аларга бастыра сыйккын улусынын ижи керек жок боло берген, бу иштерге жагыс та биле чыдагадый болгон. Онын учун бир биленин улусы эткен иштеер жейселдерди, олар-

A 4559

69610

дын арчып сүрүп салган јерин бу билениг колындагы јбб-жб деп көрүп туратан. Сөөктөрдө анчадала сөөктөрдиг јаандарынын ла уктардын башчыларынын билелери тыгый бергендер. Ондый билелер бойына көп кулдар алып, сүретен јердин эн артыгын блаап алып, көп мал өскүрип туратандар. Јуулап алган немелерди үлөшкөндө эмезе нак јаткан айылдаш ук улусла сыйлар алышкандө, башчылар ла јаандар ол немелердинг көп сабазын ла эн артыгын бойларына алып туратан.

Египеттеги общиналарда бай билелер табылып келген. Олор общиналардын бажында туруп, бастыра общинанын јббжбзин бойына блаап алып, общинанын өскө члендерин түредип тургандар. Онойдо общиналарда јокту билелер база табылган.

Уктардын башчылары, сөбк аайынча төзблгөн общиналардын јаандары ла олордын бала-баркалары б а й - б и й л е р боло бергендер.

Онойдордо, *египетский общиналарда улустын алдындагы тўнгей јүрүмдү болгонь жылыйп турган, первобытно-общинный стройдын јайрадылары башталган.*

Төлүгө тўшкен кулдар. Јоктуларга арга јокто улөм сайын байлардан болуш сураарга келижетен: олор аш-курсак, үрөн аш төлүгө алып туратан. Аргазын таппай, кызылып турган јоктуларга төлүгө берген немезин байлар астамду (проценттү) төлөдип алатандар. Көп улус төлүзин бойынын өйинде төлөп болбойтон. Төлүвинг проценттери там ла көптөп туратан, онынг учун јокту кижиге төлүзин төлбөргө там ла күч боло беретен. Учү-учында ол төлөп чыда б а с т ө л ү л ү к и ж и болуп калатан. Ондый кижини төлүгө неме берген бай бойына иштедетен эмезе оны билезиле кожо кул эдерге садып ийетен. Египетте јууда ол јолооткон кулдар ла коштой төлүгө тўшкен кулдар табылган.

Кулдар исторыяда базынчыктаткан эн баштапкы класс болгон. Олордо јббжб, кандый да право јок болгон, олор бойларынын култудачы бийлеринин колында болгон, ээзи болуп турган култудачылар олорды албанла бойларына иштедип туратандар.

Онойдо Нилди жакалай јерлерде класстар јок болгон первобытно-общинный стройдын ордына к л а с с о в ы й, к у л т у д а ч ы (рабовладельческий) строй табылган.

13 §. Государствоньг тѳзѳлип бѳткени.

Номдор. Кулдар ла јоктулар бойларынын бийлерине ле байларга иштеерге кѳунзебейтен. Култудачылар ла байлар бойларына оморды албадап иштедип туратандар. Кулдар ла јоктулар восстание кѳдѳреле, бойларынын бийлерин антарып салбазын деп, оморды јобоп, уккур болгодый эдип, колго тудар керек болгон. Онойдо јобожыда тударга общиналарды бириктирер керек болгон, ненин учун дезе, алдынан турган общинада кулдар ла јоктулар тѳймегенде, оморго чыдаарга байларга кѳч болгон.

Шак онын учун Египетте коштой турган общиналар кичинек государство оморго, номдорго биргерин баштагандар. Нилди јакалай бастыразы тѳртѳнгѳ јуук номдор тѳзѳлгѳн. Омордын кажызынын ла ады башка болгон: бирѳзинин ады „Шонкор“, экинчизинин—„Ак антилопа“, ѳчинчизинин—„Кара уй“ ла омонг до ѳскѳ болгон.

Общиналар номдорго бириккенинин шылтузында бай бийлер там тыгыган: оморго јуулажарга ла јангы кулдар блаап аларга, јоктуларды кыстаарга јенил боло берген. Омордын байлык јѳбѳзи там кѳптѳгѳн, колындагы јангы там тыгыган.

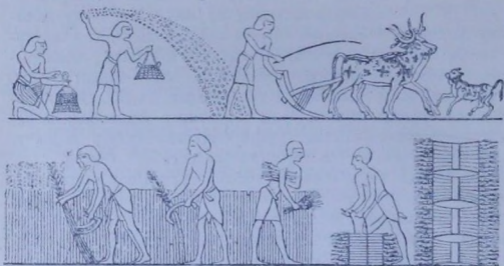
Номнын бажында бай-бийлердинг чыгартылу кижизи—ном а р х, јартап айтса, номнын башкараачызы турган. Кажыла номарх алдынан турган кичинек каан болгон.

Номдордо Номдо јуртап јаткан улустын кѳп сабазы јайым общинник-крестьяндар болгон. Омор јурттарда ѳртѳбѳгѳн кирпичтерден эмезе тростник¹ тен¹ эткен кичинек тураларда јуртап, јалагда иштеп, арба, буудай, пѳлба², кѳдели ѳскѳрип туратандар; малын Нилди јакалай суу алып туратан ѳзѳктѳрдѳ кабыргылайтан.

Јерди иштеер ап-сѳмелер ол тушта коомой болгон. Улус салдала коштой абылды да тузаланып туратан. Ашты мынайда ѳрендейтендер: бир эмеш кѳбѳредип салган јерге ѳренди чачала, оны ээчиде кырала мал айдап ѳткѳретен, мал ѳрендеген ашты јерге кѳмѳ базып салатан. Бышкан ашты кезеле, идиргенге экелип, база малла тепседип соготон.

¹ Тростник—јерде ѳзѳтѳн јоон кулузын ошкош ѳзѳм.

² Пѳлба—кату, амтаны уйан буудай.

Јебрен Египетте јалаг ижи. Устүндеги јурукта—аш үрөндөп турганы; алдындагы јурукта—аш кезип турганы.

Үй улус айыл ижин эдетеп болгон: таш баспакла чарак ашты оодо баспактап, кулурдан теертпек калаштар быжырып туратан; той балкаштан эткен казандарда аш-курсак кайнадып, кеден согуп, кийим көктөп туратан.

Номдордо р е м е с л е н н и к т е р¹ де табылып келген. Кезик крестьяндар јер ижин таштайла, таштан ла јестен мылтык-јепсел, таштан ла той балкаштан аяк-казандар ла кееркедип јарандырага керектү немелер эдерин баштай бергендер. Ремесленниктер эдип алган немелерин аш-курсакка толуп туратандар.

Онойдо ремесленниктин ижи јер иштеечи улустын ижинен айрылары башталган.

Ремесленниктер номнын эн јаан јуртында јуртайтандар, ондо олордын эткен немелерин садып алгадый улус көп болгон. Бу јуртта бай-бийлерле кожо номарх јуртап јадатан. Ондый јаан јурт г о р о д деп адалатан.

Крестьяндарды ла ремесленниктерди номархка јаан калан төлөдип, олорды кулдарла кожо сууда тудуп турган јазалдарда албанла иштедип туратандар.

¹Ремесленник—колло иштеп, садарга эмезе улустын јакылтазыла јалга јүзүн-јүүр немелер эдетен кизи.

Египетти бириктиргени. Башка-башка номдордын бай-бийлери кулдар блаажып, аш жакшы өзөттөн жерлер ле мал блаажып, улам сайын жуулажып туратандар. Күчтин номдордын бай-бийлери күчи уйан номдорды бойына бактырып алатандар. Онон улам Египетте эки жаан государство төзөлгөн: Нилдин оозында Алтыгы Египет ле Нилдин агынынын тал ортозы кирезинде Үстүги Египет.

Бу эки государство бойы бойларыла узак тартышкан, жаңы эрадан озо 3200 жыл киреле Үстүги Египеттин кааны Алтыгы Египетти жуулап алган. Египет бирлик государство боло берген. Онын төс жери Мемфис город болгон.

Байларга ла бийлерге Египетти бириктиргени тузалу болгон. Каанын жаңы бек болгону олорго жаңыдан кулдар блаап аларга, кулдарды ла жоктуларды колго жобожыдып турдарга болужатан. Бирлик Египетский государстводо көп кулдарды ла жокту общинниктерди ишке бастыра Египеттег айдап экелип, сууда жаан жазалдар тудар, плотиналар, каналдар, көлдөр эдер аргалу болгон.

14 §. Жебрен Египеттин государственнй стройы.

Бастыра Египетский государствонун бажында каан турган, оны фараон¹ деп адайтандар. Онын колындагы жаңы сүреен жаан болгон: онын айткан сөзи закон болгон, Египетте жаткан кажы ла кижинин тыны онын күүн-табынан камаанду болгон. Бастыра жер фараоннын жөбжөзи деп бодолотон, Египеттин бастыра албатызы ого калан төлөйтөн учурду болгон. Каанын ондый учы-кыйузы жок жаан жаңы депотицкий жаң деп адалатан.

Фараоннын жаңы бай-бийлерге тузалу болгон, онын учун олор онын жаңын жөмөп туратан. Фараоннын жаңы олордын жөмөлтөзине тайанып узак турар аргалу болгон.

Бай-бийлердин болужыла фараон Египетти башкарып турган. Государстводо эн жаан чиновник ле фараоннын баштапкы болушчызы визирь болгон. Ол фараоннын адынан Египеттин бастыра керектерин башкарып туратан: ка-

¹Фараон— „ак тура“, жартап айтса, каанын бргөзи деген сөс.

лан јууп тургавын, јаан јазалдарды тудуп турганын шиндеп, черўле командовать эдип, јаргынын ижин шиндеп туратан.

Бийлердин ле байлардын билелеринен фараон номлордын башкараачыларын—номархтарды көстөп тургузатан. Египетти бириктиргелекте номархтар тагынан башкарган кичинек каандар болгон, эмди десе озор кааннын атту-чуулу чиновниктери боло берген.

Номархтар албатыдан каландар јууп, кулдарды ла крестьяндарды јер казып иштейтен јаан иштерге айдап, фараоннын приказы аайынча номнын јайым улустарынан черў јууп туратандар. Азыйгы ла аайынча номдордо эн артык јерлер номархтардын колында болгон.

15 §. Пирамидалар ла јаан сфинкс.

Нилдин күнбадыш јарадында, дельтадан түштүк јаар, ээн чөлдиг јаказында јалбак таштардан салып эткен сүреен јаан сооружениелер эмдиге јетире туруп јат. О л п и р а м и д а л а р, сырагай ла јебрен өйдөги фараондордын сөбгин салган јерлер. Пирамидалардын эн ле јааны Х у ф у деп фараоннын сөбгин јууган пирамида. Оны јангы эрадан озо 2800 јыл киреде эткен. Онын бийиги 146 метр, кажы ла јанынан узуну десе 233 метр. Бу пирамиданы 2.300.000 јалбак таштардан салып эткен, кажы ла јалбак таштын ууры 2,5 тонна. Оны, бастыра Египеттен кулдарды ла крестьяндарды айдап экелеле, 30 јылдын туркувына туткан.

Ондор мун кулдар ла крестьяндар, ишти шиндеп көрүп турган улустын камчызына сабадып, уур таштарды јоон бууларла сүүртеп экелеле, чокчойто уруп јазаган јерле өрө көдүрип тургандар. Ондө көжүрлердин болужыла таштарды јадатан јерине салып тургандар. Кажы ла ташты сүреен килейтип, өскө таштарга келиштире салып көйгөндө, озордын ортозында бир де кичинек јик јок болотон.

Күч јетпес сүреен уур иште иштеп, түштүктин от-јалбыштый изү күннин чогына чыдажып болбой көп мун улус өлүп туратан.

Пирамидалардын бирүзинин јанында каракуланын таштан эткен јаан сүри туруп јат. Каракуланы колдорын ичкери чөйө салып алала, јаткан эдип салган, онын бажынын

ордына десе кижининг бажын эдип салган. Каракуланын бу сүрин бүдүн кайа таштан эткен. Бу жаан сфинкс. Оны Хуфу деп фараоннын кийининде турган фараоннын жакарузы аайынча эткендер. Бу сфинкс ол фараоннын жаан ийде-күчин көргүзөр учурлу болгон.

Онойдо жебрен Египеттин албатызы бойыннын күчиле сүреен жаан, сүреен жараш сооружениелер эткен, ол сооружениелерди улус эмдиге жетире кайкап көргүлөйт.

Пирамидалар да, жаан сфинкс те фараондордын колында жаан сүреен жаан болгонын көргүзөт. Фараондор сүреен көп акча-жөбжө чыгымдап, сүреен көп улусты кыйынду иште иштеди, түредип, өлүмгө жетирип туратандар.

16 §. Крестьяндардын ла кулдардын восстаниелери.

Крестьяндардын ла кулдардын жадын-жүрүмининг айалгазы Фараоннын ла бай-бийлердин сүреен кату жааны да крестьяндарды ла кулдарды колго жобожыда тудуп болбой турган. Крестьяндардын ла кулдардын жүрүми кижичыдашагадый кату болгон. Кулдарды айыл ижинде, построикаларда, жер казар иштерде иштедип туратандар. Кулдарда кандый да право жок болгон. Бир ле кичинек буру эткен учун оморды кату каруузыха тургузып, кыйнап туратандар.

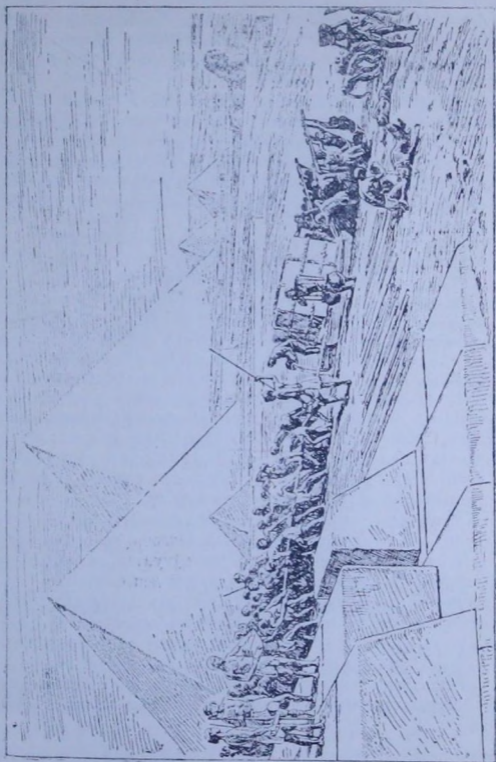
Египеттеги крестьяндардын жүрүми кулдардын шыралу жүрүминен бир ле эмеш онду болгон. Крестьяндар общиналарла жаткан. Кажы ла общинаны с т а р о с т а башкарган, староста десе номархка башкартып туратан. Крестьяндардын кыраларында өскүрип алган аш-курсакынын көп сабазын калан эдип айрып алатандар. Крестьяндар каланды фараонго ло номархка төлөп туратандар. Каланды ашла, айылдын куштарыла, өскө дө аш-курсакла алатан болгон. Каланды сүреен казырланып жуугылайтан. Крестьянин бастыра каланды тургуза ла төлөп болбогон болзо, оны бойын ла онын билезинингулузын күүн-кайрал жок согуп туратандар. Көп улусты төлөп болбогон калан учун кул эдип салатандар. Крестьянинге ле онын билезине аш-курсак сүреен ас артатан, онын учун крестьяндар тойо курсак жибей, жарымдай торолоп жүрөтөндөр. Нилдин суузы жаан жайылбаган, ононгула аш коомой бүткөн жылдарда жүстер мунгула улус торолоп өлөтөн. Крестьяндарды, кулдарды чылап ок, жүзүн-жүрү иштерге:

каналдар казарга ла суу жайылбазын деп чогынты жерлер жа-
зарга, 6рг6л6р л6 пирамидалар тударга улам ла ай-
дап туратандар.

Бай-бийлердин Ишк6чиле жаткандарды онойдо кату базын-
ж6р6ми. чыктаганы фараонго л6 онын чиновниктерине
с6реен к6п ж6бж6 жууп алар арга берип тур-
ган. Олор с6реен жаан, жараш 6рг6л6рд6 журтагылайтан, жа-
кылталарын б6д6рип, оморды курсактап, кийиндирип бир
канча ж6с жалчылар иштеп турган. 6лг6н фараондордын с6б-
гин жууган жерде с6реен жараш гробницалар (межик салатан
жерлер) эделе, оны алтыннан эткен немелерле, баалу тап-
тарла, с6реен жараштыра эткен мебельле, баалу кийим-
дерле толтырып салатандар. Бу бастыра ж6бж6ни албаты
кыйналып, бойынын тери-к6чиле эдетен.

Жагы эрадан Кыйынду ж6р6мде аргазын таппай барган
озо 1750 жылда крестьяндар ла кулдар бойларынын базынчык-
болгон восста- тачыларына удурлажа восстаниени жагыс ка-
ние. тап к6д6рген эмес. Анчадала жаан восстание
ж. э. **озо 1750** жылда болгон. Колына табарышкан ла немелер
тудунып алган крестьяндар бойларын базыначыларга: фара-
онго л6 чиновниктерге удурлажа бастыра ороондо туруп
чыккандар. Олорго кулдар ла ремесленниктер кожулган. Каан-
нын журтап жаткан т6с жерин восстание к6д6рген улус кол-
го алып, фараонды ла тулуп алгандар. Каламдар жууп тур-
ган чиновниктерди 6лт6рип, калан т6л6йт6н улустын адын
бичиген списокторды 6рт6п салгандар. Каламды кем де т6л6-
б6й барган. Кааннын жаргычыларын с6р6п ийгендер. Фа-
раоннын жууп алган с6реен к6п ажын восстание к6д6рген
улус 6лежин алган. Байлардын ж6бж6зин айрып алгандар,
кулдар жайым улус боло берген. Бай-бийлердин 6йлери кийип
ж6ретен баалу жараш немелерди эмди алдында омордын кул-
дары болгон 6й улус кийип ж6рген. Бу восстание керегинде
бир египетский документте мынайда айдылып жат: „Жер ан-
дана берген. Алдындагы немелер 6ст6нде боло берген“.

Же восстание к6д6рген улус жагды бойынын колында ту-
дуп болбогон. Олор биригип албагандар. Бойларын базына-
чыларды антарарга крестьяндардын ла кулдардын к6чи
жеткен, же олор Египетте жагы ээжилер тургузып болбогон-
дор. Олор бу жагы ээжилер кандый болотон учурлузын бил-

Пирамиданы элип турганы.

бей, антарып салган байлардын ордына бойлары туруп аларга саянғандар.

Узак тартыжып турган улус кыралар суактайтан жазаларды кичебегендер, онын улам сууны буунтылаган чогунты жерлер жемирилип, каналдар тунуп туй өзүп калган. Египетте ачана башталган.

Тирү арткан култудачылар биригип алала, жанды бойларынын колына ойто жандырып алгандар. Олор восстаниени казырланып туй базып салгандар. Египетте фараоннын, номархтардын ла бай-бийлердин жангы ойто тургузылган. Байлар бойларынын јөбжөзин ойто жандырып алгандар, Јоктулар ла кулдар дезе ойто ло түренинин ле ачананын какпызына учурагандар.

17 §. Јебрен Египетте кудай жангы.

Египеттин кудайлары. Јебрен Египетте јуртаган улус, өскө дө көп јебрен албатылар чылап ок, күнге мүргүп туратандар, күнди Ра кудай деп адагылайтан.

Египтяндар жерди, улусты, тындуларды ла өзүмдерди Ра јайаган деп бодоп туратандар. Фараонды онын уулы деп бодогылайтан. Нилдин суузы јарадынан ажынып јайылганынан бастыра Египеттин јүрүми камаанду болуп турган учун, египтяндар Нилди де кудайга бодоп, ого мүргүп туратандар.

Египтяндар көп кудайларды тындулар кеберлү болотон деп санангылайтан, кезик тындулар дезе, темдектезе, крокодилдер, кискелер агару тындулар деп бодолгон. Ондый тындуларды храмдарда¹ тудатан болгон, өлгөн кийининде дезе, олордын сөбгин гробницаларда јууйтан. Ондый тындуны өлтүргени сүреен јаан буру эткен деп бодолотон.

Египетте тындуларга мүргүүр жан египтяндардын ада-өбөкөлбри андап турган тушта јандаган первобытний јаннан арткан. Ол тушта кажы ла сөк улуста кандый бир тынду олордын јайаачы-аргадаачы кудайы болгон.

Бастыра Египеттин улузы мүргүп турган кудайлардан башка кажы ла номдо бойынын кудайларына мүргүп туратан.

¹Храм—кудайга мүргүйтен аңылу јаан тура.

Осирис ла Исиде керегинде чөрчөк. Египеттин кудайларынын ортозында анчадала жаан учурлу кудайлар Осирис ле онын үйи Исиде болгон. Олор керегинде мындый чөрчөк бар болгон: Осирис бир тушта Египеттин кааны болгон. Ол улусты жер иштеерге үредип салган жакшы каан болгон. Онын кара сагышту карындажынын— Сеттин ичи күйүп турган. Ол Осиристи өлтүрөле, онын сөөгүн салган межикти Нил жаар чачып ийген. Исиде оны узак бедиреп жүргөн, сөөгүнүн сөөгүн табала, жерге көмүп жууп салган. Олордын кичинек уулы чыдайла, Сетле согушкан, узак тартышкан кийининде оны жеңип чыккан. Ол тушта кудайлар Осиристи тиргизеле, оны жер алдынын кааны эдип салгандар.

Осиристин өлгөнү ле тирилгени керегинде чөрчөклө, египтяндар өзүмдердин жылдын сайын өлүп ле ойто тирилип өзүп турганын жартаарга санагандар. Жакы айларда—майда ла июнда, кырлардан ашты жуунадып салган кийининде, Египетте күнбадыштап, ээн чөлдөрдүн сүрөөн изү салкын соготон. Ол сүрөөн тыг согуп турган салкын булуттый кумакла, тоозынла шуурып, 50 күнге улалатан. Бастыра өзүмдер чалдыгып, курган турган учун Египет өлүп калгандый боло беретен. Жүк ле июль айда түндүктөгү серүүн салкын согоры башталатан, бу ок өйдө Нилдин суузы жараттарынан ажынары башталатан. Нилдин суузы жараттарынан ажынары Египеттин тыны кийдирип, жаңы жүрүм башталтып тургандый болотон.

Ээн чөлдөрдүн согуп турган коркушту жеткерлү салкынды египтяндар кара санаалу Сет деп, өлүп, онон ойто тирилип турган өзүмдерди ак санаалу, жакшы жүректү Осирис деп бодоор болгон.

Ол жердеги жүрүмгө бүдери. Египтяндар ол жерде жүрүм бар деп бүдүп туратандар, жартап айтса, олор кичи өлгөн дө Кижинин сөөгүн кийининде жүрүмдү болуп жат деп бодогылайган жууры. тан. Онын учун олор өлгөн кижинин сөөгүн чирип үрелбезин деп эдерге ле ол жердеги жүрүмгө керектү не ле немелерле өлгөн кижини жеткилдеерге кичеенетен. Олор өлгөн кижинин сөөгүн бальзамировать эдип салатандар: кижинин ичеге-кардын, өкпө-жүрегин ончозын чыгарала, кижинин сөөгүн бир кезек өйгө тусту сууга салып

койтондор, онын кийининде өлгөн кижинин ичи-карды, өзөк-бууры болгон көндөй жерге чирпиринен чеберлеп турган немелер тыктап салатандар. Онын кийининде кижинин сөөгүн узун кедендерге оройло, агаш эмезе таш межикке (с а р к о ф а г к а) салатандар. Кижинин сөөгүн онойдо жазайла, салып койгон сөөгү (м у м и я) сүрөөн узак үрөлбөй жадар аргалу. Жебрен Египетте онойдо жууган көп мумиялар бистин өйгө жетире үрөлбөгөн, оларды эмди музейлерде чеберлеп жат.

Саркофагты бек гробницага тургузала, оноор курсак, кийимдер, айыл ичинде тудунар-кабынар немелер салып койтон. Кулдарды да крестьяндардын кичинек сүрлерин эделе, база оноор ок тургузып салатан, олар өлгөн кижини кичееп, они курсактап, кийиндирип иштеер учурлу деп бодогылайтан. Гробницанын стенелерине өлгөн кижинин жүрүминен жүзүн-жүүр учуралдарды көргүзүп турган журуктар журап салатан.

Же мынайда жангыс да сүрөөн бай улусты жуур аргалу болгон. Локтулар десе өлгөн улусты бальзамировать этпей ле кумакка көмүп салатандар.

**Осиристин
жаргызы.**

Египтяндардын санаазыла болзо, Осирис өл жерде каан болуп турган. Осирис жер алдындагы каандыкта „чындык жаргынын залында“ ширееде отуратан. Ширөөнүн ичкери жанында беске турган, ширееге коштой кизи жескингедий коркушту неме отурган. Өлгөн кижини ширөөнүн жанына жедини эжелеле, онын жүрегин бескелеп ийетен. Онын жүреги жеңил болзо, өлгөн ки-

Саркофаг.

Лебрен Египетте храмнатг хозяйствозы.

жи, буру жок деп акталала, јер алдындагы каандыктын кижидег бийик буудай өзөтөн бай јаландарында ургұлжиге јыргалду јүрүм јүрерге баратан. Јүрек уур болзо, өлгөн кижини бурулу дейтен. Ондый өлгөн кижини ширеенин јанында отурган коркушту неме ол ло тарыйын јудуп ийетен, ондый кизи ол јерде качан да јүрүм јүрбес учурлу.

Осиристин јаргызында буру жок деп акталып чыгарга, кизи бу јерде канайда јүрер учурлу болгон? Байлар јоктуларды фараонго ло онын чиновниктерине уккур болор керек, бойынын бий-господаларына уккур, јобош болуп уур јүрүмге унчукпазынан чыдажып јүрер керек деп үредип туратан. Мынан көргөндө, Осиристин јаргызы керегинде чөрчөкти байлардын јилбүзине болуп, сананып ташканы јарт. *Онойдо Египеттин байлары кудай јанынын болужыла албатыны, олордын јакарузын уккур бүдүрүп јүрер, јобош эдип аларга кичеенип туратандар.*

**Храмдар ла
жрецтер.**

Кудайларга храмдарда мўргүп туратандар, ондо олордын сўрлери туратан. Јемирилип калган египетский храмдардын кезиги эмдиге јетире турганча, олордын јаанын улус эмди де кайкап јат. Кудайларга күндү јетирип турганын жрецтер шиндеп көрөтөн. Олор кудайлардын таш сўрлерин ле агару тындуларды кичееп көрүп, олорго мўргүп, кудайга деп энчилеген тындуларды өлтүрүп, кудайлардын алдына салып, кудайга бүдүп турган улустын храмга экелген сыйларын алып туратандар. Жрецтерден кандый да калан албайтан болгон.

Жрецтердин јамызы сўреен астамду болгон. Храмдардын колында сўреен көп јер, кулдар ла мал бар болгон. Бу јөбжөни жрецтер бойларына тузалангылайтан. *Онын учун олор Египетте башкараачы болуп, турган култудачылардын классынын тоозына кирип, култудачы стройдын коруучилары болгон.*

Олор јоктуларды јобош ло уккур болорына, кудайлардан коркып турарына үредип, фараоннын ла онын чиновниктеринин јанын јөмөп туратандар. Жрецтер ишкүчиле јаткандарды базааачыларына удурлажа тартыжарынан кыйыштырарга Осиристин јаргызы керегинде чөрчөкти сананып ташкандар.

Кудай јангы первобытно-общинный строй тушта табылган. Ондо ол улустын ар-бүткенле тартыжар чыдалы

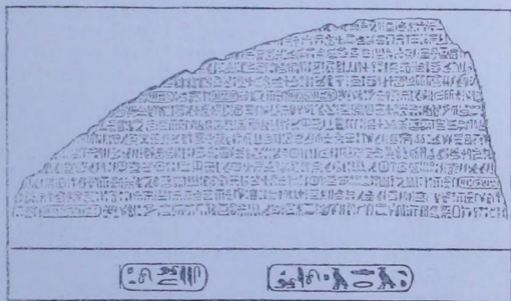
жок болуп, ар-бүткеннен камаанду болуп турганынан улам табылган. Кудай жаңы классовый обществодо албатыларды базынчыктаар жепсел боло берген.

18 §. Египеттин культуразы

Бичик бичири. Бичик бичири Египетте сүреен эрте табылган. Бичик бичири сууда жазалдар эдер иште иштеп турган улустын тоозын аларын, калан жуурын, ой тоолоорын жеңилткен.

Бичириге жүзүн-жүүр немелерди: ташты, агашты, той балкаштаг эткен аяк-казандардын жалбак оодыктарын, терени, кеденди, анчадала папирусты тузаланып туратандар. Египетте бичик бичириге папирусты көп тузалангылайтан.

Папирус деп Нилди жакалай сассымак жерде өзүп турган аңылу тростникти адайтан. Папирустын көңдөй комургайын узада жара кезип ийетен. Онойдо жара кескен узун чичке тилбектерди квадрат боло бергедий эдип жапшырып салатан. Ондый квадраттын үстүнө база ондый ок квадратты салала, уур немеле базырган кийининде кургадып ийетен. Онойдо кургадып эткен папирустарды бирүзин бирүзине жапшырып,

Иероглифический бичиктү таш.

узуну жүзүн-банка папирустар эдип алатандар. Папируска тростниктен эткен учу учкур агаштын болу жыла кызыл ла кара будуктарла бичийтендер. Рукописти бичип божоткон кийининде оны түрүп ийеле, учукла буулап салатаандар. Табылган папирустардын эн ле узуну 40,5 м болгон.

Египтяндар озо баштап кажы ла сөсти башка темдекле— журукла темдектейтендер: сууны бар канча тыйрык чийүүлөр-

Бичик бичийчынниг таштан эткен сүри.

ле: , кырды — ортозында жабыс жерлү эки тбн аайлу чийүле темдектейтендер .

Je онойдо бичнирге эп жок болгон, нениг учун дезе сүреен көп темдектер керек болгон. Сүреен көп темдектер тузалабаска журукла жагыс ла сөсти эмес, je сөстин үйезин де, кезикте алдынаг башка табышты да темдектеер боло бергендер. Темдектезе, „отургуш“ (египетский тилле „сет“) деп сөсти көргүзип турган темдек, оной башка, кайда ла учураган „сет“ деп үйени

көргүзөтөн темдек боло берген; келескенниг журугыла „аша“ деп үйени темдектеер.

Ондый темдектерди иероглифтер деп, онойдо бичигенин иероглифически бичиш деп айдатаң. Египетский бичикте бастыраы 700 ажыра темдек болгон.

Тегин албатынын бичнирге үренер аргазы жок болгон. Школдордо бичикке байлардын ла бийлердин уулдарын үреткелейтен. Үренерге күч болгон, балдар бичикке бир канча жылдын туркунына үренгилейтен. Бичик билери жрецтерге ле бай-бийлерге ишкүчиле жаткандарды базынчыктаар база бир арга болгон. Чиновниктер крестьяндарга калан үлештиргенин ле төлүге канча кире нени алганын, каланын канча кирези төлөлбөй артканын бичип туратандар. Төлүге неме берген улус төлүлү улустын төлүзүн бичийтендер. Жокту тегин египтяндар бичик билбес болгон, онын учун олардон чын

алып турган ба, төлүни көптөткилеп турган ба деп озор жартына чыгып болбойтондор.

Литература. Египеттин албатызы бойынын узак улалган историязынын туркунна көп жүзүи-жүүр литературный произведениелер төзөгөн. Биске анчадала албатынын кожондору ла чөрчөктөри жилбулү болуп жат. Албатынын кезик кожондору гробницаалардын стенелеринде бичилип арткан. Ол кожондордын көп сабазы албаты бойынын уур ижинин ачу-көрөнүн эмеш астадарга таап чүмдеген кожондор болуп жат. Аш согуп турган крестьяндар, идиргенде снопторды бастыраарга айландырып турган букаларды айдап, мындай кожон кожондогылайтан:

Ашты бойыгарга, бойыгарга, букалар,
Бойыгарга согыгар.
Саламды бойыгарга азыралга согыгар,
Аштыг чарагыи ээлеригерге согыгар.
Бойорго амыралта бербегер,
Бүгүн күн серүүн болор.

Талай кечире ираакта жаткан ороондорды билип аларга Египеттин албатызы сүреен эрте жилбиркеп туратан. Онызы керегинде „жеткерге учурап, оодылаган кереп керегинде куучын“ жартайт. Ол куучында чын немелерди бичигениле коштой, чөрчөк айлуу немелер база көп. Куучынын геройы—каанын рудниктерине¹ керептү барзын деп ийген жуучыл. Жолой керепти жаан жоткон оодо соккон, жуучылды десе талайды толкузы жарты жок санг башка ортолукка чыгара таштап ийген. Ортолуктын ар-бүткени жараш, агаштарда кайкамчылу жилектер, сүреен көп куштар болгон. Ортолуктын ээзи—сүреен жаан жылан—келген кижини жакшы уткуган. Египеттен кереп келгенче, жуучыл ортолукта төрт ай болгон. Жуучылды үйдежип тура, жылан каан ого байлык сыйлар берген, ол оны жуучыл фараонго экелип берген.

Искусство. Египетте архитектура, жартап айтса строительный искусство сүреен тын жаранып бекби. Онызын бис жемирилип калган храмдардын артканынан, фараондордын ла бай-бийлердин бистинг ойгө жетире арткан гробницааларынан билерис. Храмдарды ла гробница-

¹ Рудник—жердег кандай бир металлду руда казып алып турган жер.

ларды кату таштардан эткен. Храмдардын эң учурлу кееркедүзи колонналар болгон. Бир храмда 134 жаан колонналарды 16 рядла тургузып салган.

Египетский скульптура ла живопись ол ойгө көрө бодозо, немени чын көргүзип турганча аныланатан болгон. Же журукчылар ла скульпторлор көп сабазында жангыс ла тегин улусты—крестьяндарды, ремесленниктерди, кулдарды—чын эдии журагылайган. Ондый тегин улусты көргүскен көп статуялар ла журуктар бистинг дйгө жегире үрелбей арткан. Гробницалардын ла храмдардын бүдүн арткан стенелериинде египтяндардын бастыра жүрүмин көргүзип турган көп журуктар бар.

Же египетский журукчыга фараонды эмезе бай-бийди жураар керек болгондо, оны чын көргүзип жураарга жарабас деп бодогылайган. Фараонды ла онын чиновниктерин бийиркепчынаркаган кептү, кыймык жок отурган эдии журап көргүзөтөн учурлу болгон. Фараонды айландыра отурган улустап бир канча катап бийик эдии журагылайган.

Египеттеги храм.

Онойдордо, египетский литература ла искусство общест-
вонын классовой бӯдӯўзин көргүскенин бис көрүп турубыс.

Научный бил-гирлердин та-былып тәзәлгә-ни. Бир кезек научный билгирлер жогынаг егип-тяндар сӯреен јаан сооружениелерди—пира-мидаларды, храмдарды эди, јаан каналдар өткүрип, Нилдин суузы јарадынаг ажынары башталарын ла токтоорын билип, кыралары-нын башталган ла токтогон учы-кыйузын билип болбос эди.
Науканын башталгалары Египетте, иштин, јадын-јүрүм-нин керексигенинен улам табылган.

Календарь. Египтяндар бир кезек једимдерге м а т е м а т и к а д а једип алгандар: озор арифметический действиелерди билетен, тӯс толуктын ла кругтын толугын, пирамиданын кемин бодоп чыгарарын билетен болгон.

Египетте м е д и ц и н а тыгыда өскөн. Өлгөн улустын сббгин бальзамировать эдип турган шылтузында египтяндар кижининг эли-сббгининг бӯткен бӯдүмин јакшы үренип билип алгандар. Онызы Египеттин врачтарына оорулардын јартына чыгарга ла эмдеерге јаан болушту болгон.

Тегерининг јылдыс-чолмондорынын закондоры кер-тинде науканын—а с т р о н о м и я н ы н башталгазы Египетте база табылган. Жрецтер јылдыстарды шинжүлөп көрүп, тегерининг јылдыстарынын картазын тургускылап туратандар.

Астрономия јанынаг билери египтяндарга к а л е н д а р ь тургузып алар арга берген. Календарь јаланг иштерининг бйин билерге сӯреен керектү болгон. Египетте јылды 12 айга үлегилейтен, кажы ла айда 30 күн болгон. Јылдын учында 5 байрам күн кожулатан, онойдордо, јылда 365 күн болгон.

19 §. Азиянын ла Африканын ороондорыла Египеттин өткүрген јуулары.

Јаңы эрадан озо XVI—XV чактарда Египеттин тыгыганы. Жаңы эрадан озо XVI—XV чактарда Египет жебрен бйдөгги телекейдин эг јаан ийде-күчтү госуларствозы боло берген. Онын фараондофы јууларды үзүк јок өткүрип туратандар. Озор јаңы ороондор јуулап алып, ондо јууда көп јббжб блаап, ол тоодо ондор мунг улусты да олјолоп алала,

олорды кулдар эдип алатандар. Ыраак жерге барып, жуула-
жарга фараондорго жаантайын турар көп черүү керек болгон.

Египеттин Египеттин черүзи жойу жүрер черүден ле
черүзи. жуучыл колесницалардан¹ турган. Жойу жүрер
черүге крестьяндарды алатан. Египеттин жойу жүрер черүзи
сүреен жуучыл болгонго аңылап туратан. Египеттин саа-
дактаң адатан аткырлары аңчадала жаан макта болгондор. Эки
ат жеккен кажы ла колесницада жуу-жепселдүү жуучыл ла атты
башкаратан кижы болотон. Колесницаларлу жүрер черүге
жангы ла бай улусты алатан болгон, жууда тапкан жобжонинг
көп сабазы ологро једжетен.

Ўзүк јок жуулар крестьяндарды түредип турган. Ненин
учун дезе, ар улусты черүге апарганда, јалаңда иштее
улус јок боло беретен. Жойу жүрер черүде болгон крестьян-
дар ондый жүрүмди јаратпай, черүде жүрерге күүнзебей бар-
гаңдар. Крестьяндардан тур-
ган жойу жүрер черү фараон-
нын ла бай-бийлердинг ижем-
чизи јок коручызы болуп
арткан. Ол тушта олог жалдап
алган черүлерди тузаланарын
баштагандар. Ондый черүлер-
ди ологдын башчыларыла ко-
жо айылдаш јаткан уктардан
јалдап алгылайтан.

Египеттин саадактаң адачылары.

III Тутмостың Египеттин он-
жуу-јоруктары. чо фараондо-
рымнаг эн жуу-
чылы ла эн кату-казыры III
Тутмос болгон. Ол жаңы эра-
дан озо 1500 жыл киреде каан
болгон. Тутмос Азияда ла

Африкада јуртап јаткан ук улуска ла госу­
дарстволорго удурлажа жуулажып туратан. Египеттин черүлери С и р и я г а көп катап жуу-јорук эткендер. Бир катап ондый жуу-јорукка жүреле, олог Евфрат деп жаан сууның талортозы кирезине јеткендер. Сирияда Тутмос көп оок госу­
дарстволорды жуулап алала, ологро калан салган. Азиядагы

¹ Колесница—збра зайлу неме:

Колесницада фараон туруп, бштулерди алып турганы.

ийде-күчтү каандар ого сыйлар ийип туратандар. Африкада, Египеттин түштүк жанында, Тутмос Н у б и я н ы жуулап алган. Онойдордо, III Тутмос каан болуп турар тушта Египеттин грани Нилди жакалай жаткан жерлерден чик жок ырап, жери элбей берген.

III Тутмостун жуулажарга жоруктап жүргени ле жуу тушта онын блаап алган жөбжбзи керегинде храмдардын ла гробницаалардын стенилеринде мактап бичиген бичиктерден билип алар аргалу. Кулдарды, алтынды, мөңүнди, жести, ол тушта сүреен ас учурайтав темирди, неме тударга жарулу агашты, аттарды, уй малды, слоннын сөөгин, кара агашты ол тушта Египетке сүреен көптөг тартып эзелгилейтен.

Азия жаар ла Африканын жерине ырада бдуп, египтяндар жүзүн-жүүр ороондорло саду өткүрерин баштагандар. Ол ороондордон товарларын садарга Египетке коёйымдар келип туратандар. Олор агаштар, түктөг эткен бөстөр, баалу жуу-жепселдер, алтыннан ла мөңүннен эткен немелер ле онон дө өскө немелер эзелетен.

Азиянын ла Африканын ороондорунан тоноп алган сүреен көп жөбжбзи фараон, жрецтер ле жууда жүрген бай-бийлер үлежин алатандар. III Тутмос храмдарды карамдабай тын сыйлайтан болгон. Жрецтер Египетте эг бай ла эг жаан тоомжулу улус боло бергендер.

Ол тушта Египеттин төс городты Ф и в ы болгон. Фараондордын сүреен жараш өргөллөри, бай-бийлердин бай туралары ла сүреен жаан, сүрлү храмдар городты кееркедин турган. Фивы городтын рынокторында¹ жагыс ла Египеттин ремесленниктеринин эткен немелерин эмес, же өскө дө ороондордон эзелген товарларды садып алар аргалу болгон. Городтын жакаларында жоктулардыг—ремесленниктердин ле оок садучылардын кизи журтаар аайы да жок жаман эски туралары-сыгылыжып калган туратан.

20 §. Египеттин уйдаганы ла онын алдынан бойы башкарынып турары божогоны.

Жагы эрадан озо XVI—XV чактарда Египет сүреен тын жаранып өскөн кийининде онын табынча уйдаары башталган. III Тутмостун кийининде башкарган фараондордын орто-

¹Рынок—саду өткүрүн турган жер.

зында жууга маказырактаары көп тө болгон болзо, же өскө албатыларды бактырып аларга амадулу жууларды өткүрөргө там ла күч болуп турган.

Фараондордун улус тоноорго өткүрүп турган жуу-жоруктары жагыс ла олжолоткон ороондордун албатыларын түрөткөн эмес, же египетский крестьяндарды да түредип турган. Жуулардан жагыс ла фараон, жрецтер ле жаан чиновниктер байып туратандар. Албаты десе жоксырап турган, Египеттин ийде-күчи уйдадай берген.

Ого үзеери, жагыс эрадан озо XIV чактан ала Азияда Египеттин жагыс өштүлери табылып келгендер. Олордо тартыжып тура, Египеттин фараондору Сириядагы жуулап алган жерлерин колынан ычкынып ийгендер.

Азиядагы бийлеп турган жерлерин жылытканынан улам жрецтердин, чиновниктердин ле жуу керегин башкарып турган бийлердин кирелтелери атай берген. Онын учун олор крестьяндарга салып турган калаандарды көптөткөндөр, кулдарды базынчыктаарын там тыггыткандар. Онон улам жагыс восстаниелер башталган.

Жагыс эрадагы озо 525 жылда Египетти Азиядагы жуучыл держава—П е р с и я жуулап алган.

Онон бери Египет бойунун камааны жок болорун узак өйгө жылытып салган.

2. ЖЕБРЕН ӨЙДӨГИ МЕЖДУРЕЧЬЕ

21 §. Междуречьенин ар-бүткени.

И ч к е р и ж а т к а н А з и я д а, Е в ф р а т л а Т и г р деп суулардын ортосида, сүреен жаан түс жер жада. Ол Междуречье (эки суунун ортосы), эмесе М е с о п о т а м и я деп адалып жат. Евфрат ла Тигр башталып агып турган кырларда кар кайылганынан улам жаскыда ла жайгыда олор жарадынан ажынып, жайылып жат.

Ар-бүткөн айалгазы аайынча Месопотамия эки Түндүк Месопотамия. бөлүккө: Түндүк ле Түштүк бөлүктерге бөлүнөт. Түндүк Месопотамия—чөл жер. Эрте жаста чөл койу өлөңдө, чечектерле бүркөлет. Же жай башталганда ла оттый изү күнге бастыра өзүмдер күйүп калат. Тигрдин ле Евфраттын жараттарынан ажынган суузы олорды жакалай жаткан бир ле эмеш өзөкти алып туратан. Онын учун Түндүк Месопотамияда суу ас.

Түштүк Месопотамия.

Түштүк Месопотамиядагы жабыс жери сырагай башка. Кышкы жагмырлу ой бокой ло бергенде, Тигр ле Евфраттын суузы жараттарынан ажынып жайылары башталат. Жайылган суу түс жердин тал ортозына шыдарын алып ийеле, жарым жылга чыгара кургабай жадат. Суу жарадынан ажынып жайылган ойдо каанг изү күндер турат, онынг учун бастыра жер бир уунда кургабай жат. Бийикте жаткан жер изүге түрген када берет, жабыс жерлерде десе суу туйуктанып туруп, састар боло берет, ондый састар малария (калтырак ооруны) таркадып турат.

Түштүк Месопотамияда улус 10 мунг жыл кире мынанг озо табылган. Састалып калган түс жерди кургадып аларга, ондо, Египетте чилеп ок, сууда жаан жазалдар: плотивалар, каналдар, водохранилищелер эдер керек болгон. Суу жарадынанг ажынар тушта журтты алып ийбезин деп, улус айыл журтын жер казып бийиктедин салган жерлерде тудатандар.

Жайылган суу көп балар экелип турган шылтузында Түштүк Месопотамиянын жери өзүм өзөрине сүреен жарамыкту болгон. Ондо арбанын, буудайдын ла тараанын бийик түжүмин жылда эки катап жуунадар аргалу болгон. Садтарда финиковый пальмаларды өскүргилейтен. Же агаиш та, жерден казып алар тузалу немелер де Түштүк Месопотамияда жок болгон. Кандый ла немелер тударына көп сабазында той балкашты тузаланатандар: онынг туралар эдин, аяк-казандар белетеп, керек десе той балкаш табличкаларга бичип те туратандар.

22 §. Түштүк Междуречьеде энг жебрен государстволор.

Түштүк Месопотамияда албаты-жон кулдарга ла култудачыларга, жоктуларга ла байларга эрте бөлүнгөн. Кулдарды ла жоктуларды бактырып, колго бек тударга, оларды иштедерге байларга государственнйй жаг керек болгон. Сууда жаан жазалдарды ла эдерге алдынан башка турган бир сөөк улустын ла общиналардын күчи жетнес болгон.

Государство-городтор.

Онынг учун Түштүк Месопотамияда жаңы эрданг озо IV мунгжылдыкта көп оок государстволор төзөлгөн. Кажы ла ондый государство айландыра жаткан кичинек жерлү городтөн турган. Шак онынг

учун Түштүк Междуречьедин эң жебрен государстволоры
г о с у д а р с т в о - г о р о д т о р д е н а д а л ы п ж а т .

Государствоны бай-бийлердин болужыла башкарып турган башкараачы городто журтайтан. Кезик башкараачылар алдынан бойы баш билинип турган кичинек каандар болгон. Кезиктери коштой турган, оного күчтү каандарга башбилдиртип туратандар. Кажы ла городто жайаачы-кудайга учурлаган храм болгон, храмда көп жрецтер бар болгон.

Государство-городтордын албатызынын иштеп ле базычыктадып турган бөлүги крестьяндар, ремесленниктер ле кулдар болгон. Олор калан төлбөр лө кааннын иштерин бүдүрер учурлу болгон.

Өскө ороондорло саду өткүрери Түштүк Месопотамияда Египеттен озо башталган. Ашка толып аларга којоймдар металлдарды, немелер эдерге жарамыкту агашты ла ташты эжелейтен.

23 §. Вавилон город ло Вавилонский каандык.

Евфрат ла Тигр суулар жууктажып калган жерде Вавилон город турган. Баштап тарыйын ол кичинек журт болгон. Табынча ол Месопотамиянын эң жаан городаы, ийде-күчтү Вавилонский каандыктын төс города боло берген.

Вавилон көп сабазында садунын шылтузында тыгып өскөн. Ол Евфратта, керептер жүретен жаан сууда турган. Аш тарткан керептер Вавилонды табарып өдөтөндөр. Ашты керептерден түжүреле, Средиземный талай жаар бараткан каравандарга коштойтондор. Оного январда којоймдар жүзүн-жүүр товарлар: жес, строительный агаш, кулдар эжелетендер. Бу товарлар Вавилонног бастыра Түштүк Месопотамияга таркайтан.

Вавилоннын каандары којоймдардан саду калан алып байындар. Байыла, тыгыла олор жанында турган государство-городторды бойларына табынча бириктирерин баштагандар.

Вавилонский каандык Хаммурапи каан тушта анчадала тыг жаранып өскөн (Хаммурапи жагы эрадан озо 1792

¹ Саду калан—товарды кандый бир жерде (городло, күрле, кечүле) тартып апарарга эмезе оны садарга жөп бергени учун алып туратам жал.

йылдан ала 1750 жылга жетире каан болгон). Ол каан болгон тушта вавилояндар Түштүк Месопотамиянын бастыра госу- дарство-городторын жуулап алгандар. Вавилоннын жаңы Түндүк те Месопотамияга жайылып туратан.

24 §. Хаммурапи кааннын закондоры.

Жаңы эраннын XX чагы башталганында, жебрен бйдөн ар- кан немелер табарга жер казып тура, учёныйлар кара таштан эткен жаан столмо таап алгандар. Столмонун бажында күн- кудайдын алдында турган эдип Хаммурапинин таш сүрүн тургузып салган болгон. Хаммурапинин сүринин алдында таштын эки жапын жебрен бичикле бичип салган. Онызы Хаммурапи кааннын закондорунун жуун- тызы болгон. Бу закондорды кычырып, бис жебрен Вавило- нияда улус канайда журтаганын, Вавилонский госу- дарствонун төзблгөн бүдүми кандый болгонун, Вавилонский госу- дарство кемнин жылбүлерин коруганын билип аладыбыс.

Хаммурапи кааннын закон- доры кемди коруган. Хаммурапинин закондоры култудачылардын жылбүлерин коруган. Бойынын ээсин тообой уккур эмес болуп турган кулдык кулагын ке- зип салатан. Кулды уурдаган эмесе качкын кулды айылында жакырган кижини өлтүрөр эдип жаргы- лайтан. Жббжб уурдаган кижини база өлтүрөр учурлу болгон.

Жердин арен- дазы. Бойынын жери ас крестьяндарга жерди көп жер эзелчилерден арендовать эдерге¹ ке- лижетен. Жерди арендовать эткен учун төлбөй- төн жалы сүрөөн жаап болгон—ол жерден жуун алган бастыра аштын үч үлүзинин бир үлүзинен ала талортозына жетирезин жердин ээзине берер учурлу болгон. Арендага садты алган болзо, бастыра түжүмнин үч үлүзинин эки үлүзин жердин ээзине берер учурлу болгон.

Суудагы жазалдарды кичеери. Плотиналар ла каналдар жаантайын ээжилү, жакшы турзын деп, кааннын чиновниктери ка- ту шиндеп туратандар. Кандый бир кижинин бурузыла плотина бузулган ла өскө улустын кыразын суу алган болзо, ол кижин бастыра бу чыгымдарды төлбөн берер учурлу болгон.

¹ Арендовать эдер—жерди тузаланган учун жал төлбөн, жерди кезек бйбб тузаланарга алар.

Жаантайын ту-
рар черү.

Албатыны колдо жобожыда тударга каанга жаантайын турар черү керек болгон. Жуучылардын службазы учун каан олорго бир кичинектен жер берип туратан. Онойдо кааннан алган жерин сатпас та, төлү учун да бербес учурлу болгон. Жуучыда уул бар болосо, ол адазынын кийининде база жуучыл болор болзо, адазынын участок жерин уулы алатан. Жуучыл жуу-жорукка барарынан мойногон болзо, оны кыйнап өлтүрөлө. Жерин бекке кижиге берип ийетен.

Хаммурапининг ки-
Вавилониянын йининде турган
уйдагаганы.

каандар тушта Вавилоннын ийде-күчи уйдааары башталган. Каландар, кааннын иштери ле жуулар крестьяндарды ла ремесленниктерди түредип турган. Төлүгө түшкенинен улам кул болуп калган улустын тоозы көптөп турган. Онызы Вавилоннын жуулажар ийде-күчин уйдаадып турган, нениг учун дезе, кулдарды черүгө албайтандар.

Жаңы эрадан озо 1600 жыл киреде Вавилонияга бштүлөр табарган. Олор төс городко табарып киреле, оны тонойло, сүрөөн көп улусты олжого апаргандар. Мынайда уйдаадып салган Вавилонияны онын кийининде Күнчыгыштаг келген ук улус узак жылдарга жуулап алгандар.

25 §. Ассирийский военный держава.

Журт албаты-
зынын ижи.

Ассирия Түндүк Месопотамияда, Тигр суунын орто агында жаткан. Журт албатызы жер ижин иштеп ле мал өскүрүп тур-

Хаммурапи каанын закондорун бичиген столмо.

тандар. Тууларда ан-куш көп болгон. Оңдо јуртап¹ јаткан улус андап, таш, јес, темир казып туратандар.

Ассириецтер темир согуп, оңон јуу-јеселдер, оңойдо ок Ремесленниктерге ле јер иштеерге керектү јеселдер эди билетендер. Темир јеселдер јестен эмезе куулыдан этген јеселдерден чик јок кату, олордон артык болгон.

Ассирияның
черүзи ле јуу-
лажар техни-
казы.

Ассирияның каандары көп чактардың туркунына култудачылардың јилбүлерине болуп, ол јого кулдар ла өскө дө немелер јуулап аларга амадап, коштой јаткан албатыларла јуулажып туратандар. Ассирияның каандарының черү-

зи ийде-күчтү болгон.

Олордың черүзининг төс бөлүги „каанын полкы“ болуп турган. Онызы јакшы үредни салган јаантайын турар черү болгон. Ол черүге колесницалу јүретен, атту јүретен ле јойу јүретен черүлер кирип турган. Колесницалу ла атту јүрер черүде бай-бийлер, јойу јүрер черүде дезе крестьяндар служить эдетен болгон. Ассирияның колесницалары ла атту јүрер черүзи өштүге экинди табарулар эделе, кайра качкан өштүлерди сүрүжип баратандар.

Оңдый да болзо, Ассирияның черүзининг төс ийде-күчи јойу јүрер черү болгон. Ол черүде јыда таштайтан јуучылар, саадактан ла працтардан¹ адатан адучылар ла куйак алып јүречилер бар болгон.

Ассирияда военный техника сүреен јаранып өскөн. Аңылу отрядтар черүге јол јазап, күрлер эди беретендер. Көп учуралдарда јолын кыскартарга јуучылар кейле толтырып салган тере таарларга отурып алала, эжинип, сууны кечип туратандар. Ассириецтер бек коруланын алган городторды да јуулап аларын билетен болгондор. Олор курчап алган городты айландыра јер казып, эбиреде бийиктеде чогул салатандар. Т а ш м е р г е д е й т е н аңылу машинвала олор город јаар уур болчок таштар, күйүп турган смола урган казандар таштагылап туратандар. Шибелердинг стенелерин т а р а н л а ойо соготондор. Таран дегени—бажын металл туй кандап салган јоон агаш тоормош, оны кыжыларга илип алала, тартып јүретен. Таскактын алдына јакынып алган улус таранды јайкап, стенени ойо согуп туратан. Текши та-

¹Прац—жуулашканда таштар мергедесерге эштеп јазган јебрен јуу-јесел.

Ассирийский жуучыллар кейде толтырып салган таарларга отурып алып сууны кечип бараткандары.

бару эткен тушта городтың стевелерине бийик тепкиштер тургузып алала, олорло брө чыгып, городко кирип туратандар.

**Ассирияның
жуулап алган
жерлери.**

Тын черүлү болгон шылтузында ассириецтер бскө албатылардан ийде-күчтү боло бергендер. Јангы эрадаг озо VII чакта Ассирия сүреен јаап держава боло берген. Ол Вавилонияны, Сирияны, Кичү Азияның бир кезигин, керек десе Египетти де бойының колына бактырып алган. Оның төс городы Тигр деп сууның јарадында турган Ниневия город болгон.

Јенги алган албатыларды ассириецтер сүреен казырланып кыйнайтандар. Олор городторды жемирип салатандар. Олјого алган улустың кезигин казырланып кыйнап, өлтүрип салатан, кезигин Ассирия јаар айдап анарала, ондо кул эдин садып ијетен. Жуулап алала, тоногон јерлерден јүстер мунтын мал айдап, көп алтын ла мөнгүн тартып экелетен.

Јуулап алган ороондордо черү, ассирийский башкараачылар артатан. Олор башкарага алган јерлерди башкарын, тирү арткан албатыдан калап жуугылайтан. Калап сүреен јаап, төлөп чыгарга күч болгон.

Јууда алган јөбжө лө бактырган ороондордон алган кирелте кааның, јуу керегин башкарап бай-бийлердин, чиновник-

Ассирийский черу жуу-юруктаг Јанып келеткени.

тердин ле жрецтердин колына киретен. Ассирийский бай койымдар да жаан астам алып, байып туратандар. Олор олжо алдырткан улуэты ла жууда алган јобјони садып алып, олорды Ассирия бактырып алган ороондорго садып туратандар.

Базынчыкка бастырткан албатылар ассирийский Ассириянын базынчыкты антарып таштаарга жаантайын оодо соктыртканы. восстание кӧдӧрип туратандар. Ассирия кичинек ороон болгон. Ӱзӱк јок болуп турган восстаниелерди туй базарга Ассириянын албатызынын тоозы ас болгон.

Ассириянын бойында албаты-јон сӱрекей јокту јаткан. Јуулардан улам крестьяндар тӱреп турган. Кату базынчыктадып турган кулдар тӱймежин тургандар.

Јаңы эрадан озо VII чактын ортозы кирезинде Ассирияга удурлажа Египетте восстание башталган. Ассириецтер ол восстаниени туй базып болбогондор, олордын черӱзи Нилди јакалай јерлерден чыгара сӱрдӱрген. Ассирийский олјочылардан энг озо јайымдалган ороон Египет болгон.

Египетти ээчий Вавилония јайымдалган: алдынан бойы банкарынып турган Вавилонский государство база такып тӧзӧлгӧн.

Јаңы эрадан озо VII чактын учында вавилонияндар Иранда јаткан ук албатыларла кожо Ассирияга табарган. Олордын согултазына чыдашпай, Ниневия јендирткен. Городты олор оодын јемиреле, јуртаган улустарын кырып салгандар. Ассирийский государство јок болуп калган.

26 §. Междуречьедеги ороондордын культуразы.

Клинопись. (Шаашкак аайлу темдектерле бичири). Тӱштӱк Месопотамияда бичик бичири сӱреен эрте табылган. Египетте чилеп ок, Месопотамияда озо баштап кажы ла сӧсти темдекле—јурукла темдектеер, онын кийининде дезе јуруктарла сӧстинг ӱйелерин ле алдынан алган табыштарды темдектеер боло бергендер. Онойдорло, Междуречьеде бичик бичири система иероглифический болгон. Је иероглифтердинг кеберн Египеттегизинен чек башка болгон. Месопотамияда папирус ӧспӧйтӧн, таш ла агаш дезе ас болгон. Онын учун улус той балкашка бичигилейтен. Той балкаштан јаан эмес плиталар эделе, агашты бадай базып,

журуктар эдетендер. Онын кийининде плиталарды кургадып салатан.

Je той балкашта тыйрык чийүлер эдерге күч болгон: чийүлер тең түнгей эмес болотон. Агашты бадай басып, түс чийүлерди эдерге чик жок жеңил болгон. Овдый чийүлерди учкур агаштын эмезе сөбктинг учыла эдетендер. Тынг жаба басып, бичип баштаган жерде чийүзи терең, жалбак бололо, оног ары тапчый беретен. Онойдордо, той балкашта бичиген чийүлер шаашкактар (орустан клинья) айылу болуп бичилетен, темдек-журуктар десе шаашкактарды башка-башка эдиң колбоштырганы боло беретен. Онын учун онойдо бичигени к л и н о п и с н ы й эмезе к л и н о п и с ь деп адалган, ондо 500-тең ажыра темдектер бар болгон.

Клинописный табличка.

Озо баштап клинопись Түштүк Месопотамиянын государство - городторында табылган. Оног ондый бичикке вавилоняндар үренип алала, Ичкери Азиянын бастыра ороондорына таркаткандар. Ондый бичикти Ассирияда база тузалангылайтан. Клинописьле бичиген сүреен көп табличкалар Ассириянын калганчы каандарынын бирүзинин библиотекасында коруланып арткан. Ол библиотека кааннын жемирилип калган өргөзинде табылган.

Астрономия Вавилонияда астрономия Египеттегизинен тын жаранып өскөн. Жрецтер бийик храмдардын үстүнег тегеридеги жылдыстардын, айдын, күннинг айланыжып жүргенин (движенезин) сү-

реен кичсемелдү шингегилейтен. Онойдо шингдеери календарь тургузарга керектү болгон. Ого үзеери Вавилониянын кудай жагында күнге, айга, жылдыстарга бажылары сүрекей жаан учурлу болгон. Олордын айланыжып жүргенин жрецтер кудайдын күүнин билип турус деп, кижинин салымы кандый болорун озолодо айдып берерис деп айдыжатандар.

Ондый шинжүүлөр канча-канча чактардын туркунына жылдаг жылга өткүрилген. Ондый шинжүү өткүреринин амадузы научный эмес те болгон болзо, ол шинжүүлөрдүн шылтузында астрономияны билери там ла элбеген. Онон бери көп бйлөр өткөн кийининде Вавилониянын жрецтери күн ле ай качап карыгарын ажындыра билип айдып та турарына үренип алгандар.

Вавилондо тургускан календарьда жыл он эки айдаг, ай төрт неделеден, неде ле жети күннен турган. Неделенин кажы ла күни тенгеринин эн жаан жети кудайларынын бирүзинин адыла адалатан.

Искусство. Месопотамияда не ле немени көп сабазында той балкаштаг эткен кирпичтерден тутатандар. Кирпичтер египтяндардын храмдар ла гробницалар эткен таштардаг бөртык болгон. Онын учун Месопотамияда жебрен архитектурадан көп неме артпаган.

Вавилонияда ла Ассирияда храмдарды өрө көдүрилген тектир бөлүктөрлү башнялар аайлу эдип тутатандар. Башнялар өрө чыккан үч те, жети де тектир бөлүктөрдөн болотон. Ондый кажы ла бөлүктү башка өгдү эдип: кара, кызыл, ак ла көк эдип будуктайтандар.

Ассирийский каандардын өргөлөри анчадала жаан ла жараштыра кееркедилген болотон. Каандардын өргөлөрүн бийик жерге тудала, айландыра стенеле курчап салатан. Ондый стенелер каанды жагыс ла тыш жагынаг келген өштүлөрдөн эмес, онойдо ок бойынын албатызынан корулайтан. Өргөнүн эжигинин жагында бажын кижинин бажындык эткен, бойы канатту букалардын жаан статуялары туратан. Онызы жалакый-жакшы кудайлардын сүри болгон, ассириецтердин жагдаганыла болзо, олар өргөнү кара санаалу, жаман кудайлардан корыыр учурлу болгондор.

Өргөдө жыргал-байрамдар өткүретен жаан кыптардын стенелеринде балкашла шыбап эделе, жүзүн-жүүр будуктарла будуп салган журуктар (р е л ь е ф т е р) көп болотон. Ондый

журуктарда көп сабазында бштүнүн шибелерин курчап ала-ла, табару эдип турганын, олјого алгандарды кул эдерге апаратанын, каракулаларды андаганын, кааннын өргөзіндеги жүрүмнөн алган учуралдарды журагылайтан. Ассириянын журукчылары анчадала кийик андарды јакшы жураң билетендер.

Ондый кезик журуктарда өргөлөрдү тудуп турганы көргүзилген. Өргөлөрдү јууда олјолоткон улус-кулдар тудатандар. Олордын кезигин кыңылап салган эдип, кезиктерин бойы бойына чичке темирле јаба кандап салган эдип јуралган. Кулдардын ижин мылтыкту улус шиндеп көрүп јат.

Онойдордо, Ассириянын искусствозы да онын култудачы кату-казыр стройын көргүскөн.

3. УРАТУ—БИСТИН ТӨРӨЛИСТИН ЈЕРИНДЕГИ ЭН БАШТАПКИ ГОСУДАРСТВО.

27 §. Ороон ло онын албатызы.

Ассириядан тўндүк јаар, Закавказьенин тўштүк бөлүгинде, У р а р т у деп ороон болгон. Ол ороонды кечире кезиктеринин баштары мөңкү карла бүркөлгөн бийик туулардын сындары барган. Суу жакалай јаткан өзөктөр кезик јерлерде элбеп, аш өзүмдер өзөргө јарамыкту јабыс јерлер боло берген. Туулардын кобы-јиктери сүреен јакшы одорлорду. Ороондо кандый ла немелер тударга јарамыкту таштар ла металлдар: темир, јес ле теленгр көп.

Урарту деп ороондо у р а р т у кту улус јаткан. Суу жакалай өзөктөрдө лө ого коштой јаткан јерлерде олор јер иштеп, аш өскүрип туратандар. Сууны агыч суудан каналдарла кыраларга агызып апаратандар. Кыра суактаарга эткен көп каналдар ла водоёмдор бистин өйгө јетире бүдүн арткан. Јайгыда малды туулардагы одорлорго чыгарып, кышкыда ойто өзөккө түжүргилейтен.

Урарт албаты сүреен ус ремесленниктер болгон. Олор анчадала таштан ла темирдег немелер эдерин сүреен јакшы билетен. *Урарттар темирден немелер эдерин ончозынан озо баштаган албатылардын бирүзи болгондор.*

Урарттардын жуу-јепсели: шлем, кылыш, куйак.

28 §. Урарту госуларство.

Урартунын төзблгбни ле Ассирияла тартышканы.

Јаңы эрадан озо IX чакта Урартский госуларство төзблгбн. Урартунын каандары коштой јаткан ороондорго табару эдиц, кулдар олјолоп, мал ла бскө дө јөбжө блаап алып туратандар. Онойдо табарала, олор јүрүжерге күч туу-тайгаларына јажына беретендер.

Ийде-күчтү Урарту госуларство Ассирияга јаан јеткерлү болгон. Ого үзеери Урартунын ар-бүткен байлыгына Ассириянын олјочыларынын кбөтбри база тийип туратан. Онын учун јаңы эрадан озо IX чакта Ассириянын каандары узак жылдарга улалган уур тартыжуны урарттарла баштаган.

Озо баштап тартыжуда Ассирия јенгү алып турган. Ассириянын черүлери көп катап урарттардын ороонына кирип, оны ээнделте тоногондор. Ондый да болзо, ассириецтер Урартуны јоголтып болбогондор.

Урартунын Ассирияла јана баспастан тартышканы Урартаранып бскбни. ту госуларствоны тыңыткан: Закавказьеде јаткан бастыра ук албатылар Урартуны айландыра биригин

алып, кожо тартышкандар. Урарттар ороонун корулаарга бир канча шибеелер тудуп алгандар. Государствонын Ван деп жаан көлдин жанында турган Т у ш п а деп төс городын сүреен тыгыда шибеелеп салган болгон.

Шибееи бийик, жылым таштын үстүне тудала, эбиреде калыг бийик стенелер эдип салган. Ван деп көлдин суузын ичерге жарабас болгон учун городко ичер суу жетирерге 70 километрдег узун канал эткендер.

Урарту государство жагы эрадан озо VIII чактын баштапкы жарымында анчадала тыгыда жаранып өскөн. Урарттар бойынын бштүзине—Ассирияга тыг согулта эткендер. Ассирия бийлеп турган бир канча жерлерди ээчий-деечий жылыткан. Урартунын каандары онойдо ок Закавказьенин А р а к е суудан тўндүк жаар жаткан кезик жерин бактырып алгандар. Армянский ССР-де, Ереван городтын жанында ла өскө дө жерлерде, Урарттардын шибеелеринин жемирилген арткан-калгандары эмдиге жетире бар. Таштарда Урартунын каандарынын клинописьле бичиген бичиктерин эмди де кычырар аргалу, ол бичиктерде олордын жегүлери керегинде ле жаан строительный иштер керегинде айдылган.

Урарту бистин Тбрблистин жеринде төзөлгөн эн баштапкы государство болгон.

Ол култудачы государство болгон. Урартунын каандарынын бичиктеринде коштой жаткан ороондорды жуулап алган тушта олжолоткон сүреен көп улусты кул эдерге апарганы керегинде айдылып жат. Государствонын бажында каан турган, ол ороонды бай-бийлердин ле жрецтердин болужыла башкарган.

Күнчыгышта жебренде төзөлгөн өскө дө государстволордо чылап ок, Урартуда кулдарла коштой крестьяндар да кату базынчыкта болгон. Олор жаан каландар төлөп, кааннын ла храмдардын жеринде иштеер, шибеелер тудар ла каналдар казып эдер учурлу болгондор. Урартунын черүзи крестьяндардан турган, же жууда блаап алган жббжб олорго жедишпей, каанга, бай-бийлерге ле жрецтерге жедижетен.

29 §. Урартунын культуразы.

Урарттарда бойынын жебреи б и ч и г и бар болгон, олордын бичигинде сөстөрди журуктарла темдектеп бичийтен.

Онын кийининде олор ассириецтердег клинописный бичикке үренип алала, оны бичиирге жеңил эдиң өскөртип алгандар. Урарттарда архитектура жакшы жаранып өскөн. Онызын Урартунын шиб еелеринин арткандары жартап турулар.

Урартунын јеринде металлдан эткен немелер көп табылган: темир кылыштар, айрууштар, мылтыктар, күлөр куйактар, шлемдер. Онызы ондо металлургия жакшы жаранып өскөн керегинде айдып јат. Бажы кижинин, бойы канатту букалардын ла каракулалардын сүрин күлөрдөг эткени сүреен јилбүлү. Олорды күлөрдөг уруп эделе, үстүн сүреен жука алтынла бүркеп салган. Олордын јүстөрүн ак таштан эткен, көстөрүн лекабактарын — кондырып салган.

Канатту сфинкстин сүри.

Урарттар бийик культура төзөгөндөр. Олордын культуразы ол тушта Закавказьеде, Кичү Азияда ла Ираннын тепсегинде јуртаган албатыларга салтарын тыг јетирген.

30 §. Урартунын уйдап јайрадылганы.

Јаңы эрадан озо VIII чактын учында Ассирия тыгын чыгала, база ла катап Урарту госуларствога табарган. Ассириянын черүзи урарттарды оодо соголо, бастыра ороонды тоноп алган. Је Урарту уйдагаган да болзо, кемнег де камааны јок госуларство бойынча арткан.

Урартуны VI чак башталарда иранский ук албатылар ла скифтер јуулап алгандар. Скифтер эмдиги бөдөгги Украинанын ла Түндүк Кавказтын чөлдөринде јуртаган, онөг Закавказье јаар өдүп баргандар.

Советский учёныйлар Ереван городтын јанында Кызыл төг деп адайткан јаан төгди каскандар. Оны ненинг учун онойдо адаган дезе, ондо јаан

Урарттардын шибези.

өрткө күйеле, кызарып калган кирпичтердин көп оодыктары жаткан, онун улам төг кызыл болуп көрүнөтөн.

Жерди казып ийерде, төгдө Урартунын каанынын шибезинин ле өргөзинин жемирилип арткан-калган оодыктары табылган. Шибезини ле өргөни скифтер өртөп ийеле, жаан табару эделе, колго алгандар. Онызын кайдаг билген десе, ондо өрттин темдектери, улустын ла малдын күйүп калган сөөктөри, скифтердин согондорунун күлөр учтары табылган. Учёныйлардын санаазыла болзо, кызыл төгдөгү шибеле өргө урарттардын калганчы катап шибеленип тартышкан жери, оны бштүлөр жаңы эрадан озо VI чактын башталганында жуулап алгандар.

4. ЖЕБРЕН ПЕРСИЯ.

31 §. Иранский тепсеннин ар-бүткени ле журтаган албатызы.

Междуречьедег күнчыгыш жаар, Индияга јетире, телкем, бийик Иранский тепсен чөйилип барган. Онын көп сабазы—ээн јерлер ле чөлдөр. Ондо јангыр каа-жаа ла жаап јат. Јайгыда сүреен изү болуп, суулар, көлдөр соолып, курган, одорлор күнге күйүп калатан. Кышкыда десе тыг сооктор туратан. Иранда агын суулар ас, бар да суулар кичинек. Јер ижин иштеерге, јерди кыйалтазы јогынаг суактаар керек. Кыралар суактаарга туулардагы көлдөрдүн суузын, јаскыда кар кайылганда туулардан аккан кара сууларды тузаланып јат. Јер ижине Ираннын күнбадыш јаны эмеш јарамыкту. Күнчыгыш јанында десе көп ээн јерлер ле чөлдөр бар, ондо јангыс ла көчүп јүрүп, мал азыраар аргау.

Ирандагы тууларда јердег казып алар тузалу немелер бар: јес, темир, нефть, онойдо ок жүзүн-јүүр строительный таштар.

Ираннын тепсенгинде жебрен бйдө жүзүн-јүүр ук албатылар журтаган. Олордын тилдери де, культурный кеми де жүзүн-башка болгон. Олордын ортозында эг жаан учурлу ук албаты п е р с т е р болгон. Олор Ираннын түштүк-күнбадыш бөлүгинде, Персидский булуңнын түндүк-күнчыгыш јанында журтагандар. Персидский уктардын көп сабазы јер ижин иштеп ле јангыс ла јерде журтап мал азыраган.

32 §. Персидский государство.

Персиянын жуулап алган јерлери. Бир персидский уктын башчызы, К и р, јангы эрадан озо VI чактын ортозында Иранский тепсенге журтап јаткан ук албатылардын көп сабазын бойыннын јангына бактырала, бириктирип алган. Кир Персидский государствонын төзөөчизи боло берген.

Кир тушта тыг черү төзөлгөн, ол черү узак бйдин туркунына кемге де јендирбес черү деп бодолгон. Черүде эг жаан учурлузы атту јүрер черү болгон. Атту јүрер черүге улусты Ирандагы көчкүндөрдөг жууйтан, олар јаантайын атту јүрүн темигип калган улус болгон. Јойу јүрер черү-

нинг көп сабазы перстерден турган. Перстерден башка, жойу жүрер черүде бактырып алган уктардан жууп алган отрядтар база бар болгон.

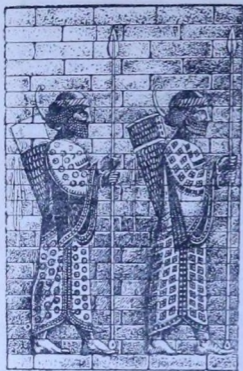
Персиянын бай-бийлеринин көстөри коштой жаткан албатылардын байлык-жөбжбзине тийип турган. Жаңы эрадан озо VI чактыг экинчи жарымында Кир өскө жерлерди жуулаарын баштаган. Перстер өскө ороондордын жериле жоткон кептү түргөн өдүп, оморды бойыннын жаңына бактырып турган. Персиянын черүлери Кичү Азияны жуулап алала, Э г е й с к и й т а л а й д ы н г жаказына жеткендер. Тынг шибееденип бектенип алган Вавилон арга жокто колго түшкен, ненинг учун дезде, Кир бойыннын черүзиле городты курчап алала, айландыра жаткан жерлерден бастыра жолын кезип ийген.

Кир Египетти жуулап аларга бедетенген. Же озо баштап ол Каспийский талай ары жанында жаткан чөлдөрди жуулап аларга барган. Оңдо скифтерле болгон жууда Кир өлгөн. Египетти дезде онын уулы жуулап алган.

Персидский государство Д а р и й каан болор тушта (жаңы эрадан озо 521—486 жылдарда) анчадала сүрөөн тыгыган. Дарий каанга турган ла тарыйын Персиянын башка-башка жерлеринде жалбырап чыккан восстанилерди сүрөөн казырланып туй баскан. Перстер Арменияны, Орто Азияны ла И н д деп сууны жакалай жаткан жерлердинг күйбадыш жанын бактырып алгандар. Бу жерлерди жуулап алала, Дарий бастыра телекейди жуулап алар деп шүүнгөн. Же онын бу амадузы бүтпеген. Дарий скифтерле, Балканский жарым ортолыкта жаткан г р е к т е р л е жуулажып турала, оморго оодо соктырткан. Дарий оморго канайда оодо соктыртканы керегинде мынаг ары айдылар.

Персидский государствонын төзблгөн бүдүми. Дарийдин сүрөөн жаан государствозы Илди жакалай жаткан жерлерден ала Инд сууга жетире, Закавказьеден Персидский булунга жетире чөбиллип барган. Ол жебрен Күйчыгышта эн жаан государство болгон.

Персидский государство с а т р а п и я деп адайтан областьтарга бөлүнгөн. Кажы ла областьтынг бажында наместник, эмезе с а т р а п турган. Ол сатрапиянын бастыра гражданский улустарын бойыннын табыла башкаратан. Сатраптардан башка, черүлерди башкарып турган военачальниктер бар болгон. Измена боло бербезин деп, сатраптар-

Персияның жуучылары.

ды каанга жуук улус шиндейтен, оларды „каанның көстөри ле кулактары“ деп адап туратан.

Кажы ла сатрапия каанга жаан калавдар төлбөр учурлу болгон. Каландарды откупщиктер жууйтан. Олор каанга бир уунда көп акча төлөп бергедий бай улус болгон. Акчаны каанга озо төлөп береле, олор оның кийининде сатрапияда журтап жаткан улүстан калан жуугылайтан. Онойдо калан жууп, откупщиктер сүреен көп акча астамдап алып, иштеп турган албатыны күүн-кайралы жок түредип туратандар.

Персидский государствоның башка-башка жерлери жаар жакшы жолдор эдилген. Ол жолдор черү жүрерге, каанның жакаруларын жетирерге, товарлар тартарга керектү болгон.

Персияның кааны сүрлү-жараш өргөлбөрдө журтага и анда төрт төс город болгон. Олордың бирүзи—Вавилон. Каан алтыла кееркеткен бийик бөрүк, сүреен баалу кийим кийетен. Каанды каруулдап турган отрядта 10 мун кижилер болгон. Олорды „өлүми жок улус“ деп адайтандар, ненин учун дезе, строндон чыккан кажы ла кижининг ордына тургуза ла бекө жуучул туратан. Оның учун олардың тоозы дубулбайтан.

Персияның бойының албатызы калан төлбөйтөн. Персидский бай-бийлер каанның өргө-журтында жамылулар болуп, сатраптар, военачальниктер болуп туратандар. Персидский крестьяндар каанның черүзинде жүретендер эмезе жуулап алган ороондордогы отрядтарда туратандар. Бактырткан албатылар Персияның базынчыгынан айрыларга улам сайын восставать эдип туратандар. Олорды жангы ла черүнинг болужыла жобожыда тудар аргалу болгон.

Персия, Ассирия чылап ок, албатыларды кулдашып, түредип турган култудачы казыр государство болгон. Ол жуулап аалган албатыларды тоноп азыранган, онын учун онын жаңы узак туруп чыдашпас болгон. Персидский государствоны жаңы эрадан озо IV чакта гректер жоголтып салган.

5. ЖЕБРЕН ИНДИЯ.

33 §. Ороон ло жебренте журтаган албатызы.

Ар-бүткени. Индия—телекейде эн жаан ороондордын бирүзи. Индия үч жаанынан Индийский теңистинг суузы турган сүреен жаан жарымортолык. Онын түндүк жагында телекейде эн бийик Гималайлар деп туулар туруп жат. Жарымортолыктын түштүк бөлүгү Декан деп адалат. Декан—бийик тепсенг жер, онын көп сабазы чөлдөрлө ээн жерлер. Деканда улам сайын күйгөк болуп туратан.

Улус журтаарга анчадала Түндүк Индия жарамыкту. Мында Индла Ганг деп эки суу аккан өзөктөр бар, оларды ээн чөлдөр бөлүп жат. Бу суулар экилези Гималайлардан башталып жат. Инд сууны жакалай жаткан өзөктин ады Пенджаб, онызы беш суунунг белтири дегени (Мында Инд сууга беш суу кирип жат).

Бу сууларды жакалай жаткан жерлер аш-өзүм өзөргө сүрекей жарамыкту. Бу суулар жайгыда Гималайларда кар кайылганынан ла жагмырлардан улам жарадынан ажынып, жайылып жат. Олор бойлорыла кожо көп балар агызып экетет, онын улам жер жаранып турат. Инд ле Ганг сууларды жакалай жаткан улус узактанг бери суактар өткүрип, плотиналар эдип, водоёмдор казып турган.

Индиянын тропический ар-бүткени сүреен бай да, онын бүдүми де жүзүн-жүүр. Сүреен бийик туулар да, састалып калган жабыс жерлер де бар, кижидөп болбос койу агаштар (джунгли) чек неме бепөс ээн чөлдөрлө солунуң жат. Индиянын баўми—жер үстүнде эн бай өзүмдердин бирүзи. Ондо пальмалар, бамбук, кактустар, карганалар, чилгемдер (папоротниктер), кызыл агаш, онын до өскө көп өзүмдер өзүп жат. Ондо жүзүн-жүүр ан-куш база ондый ок көп. Индияда кижидөп кийиктер сүреен көп. Куштардын да тоозы көп:

попугайлар, павлиндер, шонкорлор, кан-кеределер, јерлик такаалар, турпалар, цаплялар. Кижиге көп каршузын тигрлер, пантералар, бөрүлер, анчадала коронду јыландар јетирет. Сууларда крокодилдер бар. Слондорды улус үредип алала, уур неме көдүрүп тартарга тузаланат.

Эң јебренде
јуртаган албаты
ла онын
культуразы.

Индияда сүреен јебрен дйдөн бери улус јуртаган. Инд сууны јакалай казарда, јагы эрадан озо IV—III мунјылдыкта улус јаткан јаан јурттардын орды табылган. Оңдо бүткүл оромдор ло туралар турган, кезик туралар эки этажту, көп кыпту болгон. Оодылып јемирилген немелердин ортозында улустын ла малдын таш сүрлери, будуктап салган балкаш айак-казан, кееркединетен немелер табылган. Кезик немелерде иероглифтерле бичиген бичиктер бар. Ол иероглифтер египтяндардын ла вавилоняндардын эң јебрен бичиктерине јүзүндеш. Је јебрен индийский бичиктерди эмдиге јетире кычырып болбогондор.

Индияда ол тушта кара бүдүштү улус јуртаган. Олордын калдыктары Деканда эмди де бар.

Индияны јуулап
алганы.

Јаңы эрадан озо II мунјылдыкта Инд сууны јакалай јерлерди, онын кийининде дезе Ганг сууны јакалай јерлерди ак чырайлу көчкүн ук албатылар јуулап алгандар. Олор Индия јаар түндүк-күнбадышта туулардан ажып келеле, оңдо јуртап јаткан улусты бактырып алгандар.

34 §. Индиянын общественный стройы.

Јурт
албатызынын
ижи.

Инд сууны јакалай јерлерди јуулап алган кийининде баштапкы бйлөрдө ондогы албатынын төс ижи мал өскүрери болгон. Оңдо уйлар өскүрери хозяйстводо јаан учурлу болгон. Биле улустын аргалу-бай јатканын уйларынын тоозыла билетендер. Азыранып јаткан эң учурлу курсактары сүт, сарју, эт болгон.

Оноң, Ганг сууны јакалай јерлерди јуулап алган кийининде, албатынын төс ижи јер иштеери боло берген, кыралаган јерлерди суактап туратандар. Улус арба, рис, кийининде хлопок үрендеер боло бергендер.

Ремесло ондо база чик жок бскөн. Энг учурлу иштер металлдан иштеер јепселдер ле јуу-јепселдер эдери болгон. Ол немелерди озо баштап јестенг, онын кийининде күлерденг, арт учында темирденг эткендер. Хлопктонг ббс согоры база јаан учурлу болгон.

Государство тбзблгбни. Јуулап алган кийининде Инд ле Ганг сууларды јакалай јерлерде бир канча государстволор тбзблгбн. Озо баштап олордо башкараачы класс култудачы-јуучылдар болгон. Бу јерди јуулап алар тушта олор бойына көп јер ле кулдар блаап алгандар. Јуучылдарла коштой жрецтер (брахмандар) јаан учурлу болгон. Арткан албаты јер иштеечилер, ремесленниктер ле садучылар болгон. Јер иштеечилер ол до тушта обциналарла јаткандар.

Государствонынг бажында каан турган. Ол чиновниктердин болужыла башкарып туратан, чиновниктерди десе јуучылдардан ла брахмандардан јууп туратан.

Кастовый строй. Ганг сууны јакалай јаткан государстволордо брахмандар јаан учурлу боло берген. Брахмандардын үредүзиле болзо, улус энг учурлу төрт бблүкке, эмезе к а с т а л а р г а бблүнип јат.

Баштапкы каста брахмандар болуп јат. Жрецтердин үредүзиле болзо, олорды энг ле јаан кудай Б р а х м а бойынын оозынан јайаган. Онын учун јангыс ла олор кудайга бажырап закондорды јартап айдар ла олорды ббдүрип турганын шингдеер праволу болуп јат.

Экинчи каста—јуучылдар. Олорды Брахма колынан јайаган. Онын учун јуучылдар государствоны бштүлерденг корулаар ла тургузылган ээжилерди буспазын деп көрбөр учурлу.

Үчүнчи кастаны Брахма бойынын јалмажынан јайаган деп жрецтер үредип туратандар. Ол кастага обцинада јаткан јер иштеечилер, ремесленниктер ле садучылар келишип јат. Олор иштеп, брахмандарга ла јуучылдарга не ле керектү немени јетирер учурлу.

Төртүнчи каста—шудралар—Брахманнын балкашка уймылып калган буттарынан бүткен. Ол кастага кулдар, онойдо ок кандый да право јок, базынчыктадып јаткан јоктулар келишип јат. Бу јоктулардын јүрүми кулдардын јүрүминдий ок болгон.

Касталар бирүзи бирүзинен кезем бөлүнип калган болгон. Башка касталарга келишип турган улуска алыжарга да жарабас болгон. Анчадала шудралардын ла баштапкы үч кастанын ортозында башкэланыш коркушту жаан болгон. Темдектезе, брахман шудраны өлтүргөн болзо, оны кудайга мўргўр жанынан бир ле эмеш каруузына тургузатан. Же шудра баштапкы үч кастага келишип турган кижини жаман айткан болзо, онын оозына кызыдып салган темир сугуп ийе-тендер.

Кандый да кастага келишпей турган улустын айалгазы онон коомой болгон. Олор азыйда бактыртып алган ук улустан тарап-таркап арткан улус болгон. Бастыра касталар ол улуска туштабаска качып туратандар. Ол улуска тийген кижы быжарзый беретен деп айдыжатан учур, ологго тийерге де жарабас болгон. Онын учун ологорды тийерге жарабастар деп база адагылайтан. Брахманга тийерге жарабастардын көлөткөзи де тийгени быжарлу деп бодолотон. Кандый бир кастага келишип турган кижы удур келеткен болзо, тийерге жарабастар жолдон туура чыгар учурлу болгон, эмезе бойынын келеткенин билдиртерге кыйгырып турар учурлу болгон. Улусты касталарга бөлүгени байлардын иштеп турган албатыны бийлеп турган айалгазын там тыгнаткан.

Индияда касталар сырагай калганчы өйгө жетире арткандар. Ологор эмди де эн жокту улусты базынчыктаар арга болуп жат.

Жебрен Индиянын культу-разы. Жебрен Индиянын культуразы бийик кемине жетире жаранып өскөн. Индиецтер 51 буквадан турган алфавитти билер болгондор. Алфавитке төзөлгөн бичикле тузаланары пероглифтер тузаланып бичииринен чик жок эптү болгон. Алфавит бир ле эмеш темдектерле көп сөстөр темдектеп бичиир арга берип жат. Индияда грамматиканы жакшы жартап тургузып салган болгон, словарьлар да бар болгон.

Жебрен Индиянын литературный тили санскрит деп адалатан. Санскрит тилле кудай жагынын бичиктери, закондордын жуунтылары, геройлогордын ат-нерелү керектери керегинде поэмалар бичилген.

Суулардын кирип, жарадынан ажынар өйин билер керек болгонунан улам астрономия жаранып өскөн. Кален-

дарний жылда 12 айга бөлүнгөн 360 күн, кажы ла айда 30 күн болгон.

М а т е м а т и к а да индиецтер „арабский цифралар“ деп адайтан цифраларды таап төзөгөндөр. Онойдо адаганы жастыра, ненинг учун десе, бу цифралар Индияда табылган, арабтар десе оларды Европа жаар жүк ле таркаткандар.

पञ्चानन टीका

व्याख्यानं चैव विष्णुर्दक्षिणं विष्णुर्दक्षिणं.

Санскрит тилде бичиген бичик.

6. ЖЕБРЕН КИТАЙ.

35 §. Китайдын ар-бүткени, жебрен өйдө журтаган албатызы.

Ороонунг ар-
бүткени.

Китай албатынын төрөл жери Х у а н х а, эме-
зе С а р ы с у у деп адайтан суунунг алты-
гы агыны болгон. Бу суунунг өнгү сары учун
оны онойдо адагандар. Бу суула көп сары балар агып жат.
Ол балардан улам суунунг оозы жаар түс жер өзүм өзөрине
сүреен жарамыкту болуп жат. Же ол ок баларданг улам ондо
сүреен жаан жеткерлү чайыктар болуп туратан.

Балар Хуанхэнинг түбине түжүп, онын түбин бийикте-
ди, суузын көдүрүп жат. Онынг учун плотиналарла капсей
тудуп салган суу кезикте айландыра жаткан түс жердег би-
йик агып жат. Июльда ла августта Хуанхэни жакалай жаан
жанмырлар жааганда, суу жарадынан ажынып, көп учуралдар-
ла плотиналарды буза тееп ийет. Ол тушта суу жакалай жат-
кан жерди бастыразын алып, сүреен коркушту түбөк эдип жат.
Өзөгү өйдө ондый чайыктар улам сайын болуп туратан. Эм-
ди Китайдын албатызы сууларда жаңы жазалдар эдип

јат, олар чайык болорынан корулап, кыралар сугарарга суу берип јат.

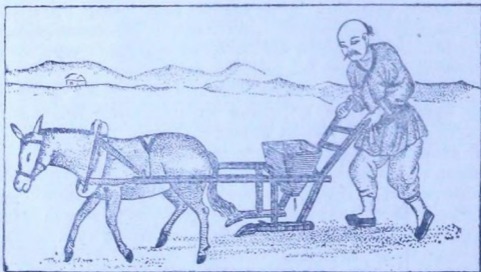
Китайда экинчи јаан суу—Я н ц з ы, эмезе Ч а н г к ы р с у у. Янцзынын кожыл суулары көп, онын учун ол орооннын көп јерлериле агып јат. Янцзынын, онын кожыл сууларынын бастыра агыныла керептер јүрер аргалу. Онызы орооннын јадын-јүрүмине јаан учурлу.

Китайда аш-өзүмдер јакшы өзөр өзөктөрлө коштой телкем чөлдөр, тепсендер ле туулу јерлер бар.

Китайда јерден казып алар јөбжөлдөр: јес, теленир, темир, таш көмүр көп.

Јебрен өйдө **Китайда улус сырагај јебрен өйдө табылган.**
јуртаган алба **Чөлдөрдөг лө тепсендерден олар табынча**
тызы ла онын **өзөктөргө түшкеидер. Суу јакалај өзөктөр ол**
иштеген ижи. **тушта састалып калган јерлер болгон, клима-**
ды дезе улустын су-кадыгына каршулу, јаман болгон. Улус
каналдар казып, састарды кургаткан, чайыктардан аргада-
нарга плотиналар эткеп. Андап јүрер ле мал азырап, көчүп
јүрер јүрүмнен олар јер ижине ле јантыс јерде јуртап, мал
өскүрер јүрүмге көчүп тургандар.

Јебрен Китайда јер ижи јакшы јаранып өскөн. Ондо рис, арба, тараан үрендеп туратандар. Јерди дезе, суактар казып, сугарып туратандар. Анчадала рис өскүрерге күч болгон. Бу өзүмге көп чык керек, оны суу алып койгон кыраларда үрендеер керек.

Китайлар эткен сеялкалу салда.

Рис өскүрүп турган кыралардагы иштер.

Журт хозийстводо торко учук беретен курттарды өскүрери жаан учурлу болгон. Китайда сырагай жебрен ййлөрдөгү бери туовый агаштар отургузып, торко учук беретен курттарды өскүрүп туратандар. Китайда эткен торко бөстөр сүреен жакшы чыгдыйлу болгонгола макталып туратан.

Же чөлдөрдө лө тепсендерде андап жүрген ле көчүп, мал азырап турган көп ук улус база арткан. Жер иштөөчилер бу уктардын тонокчыл табаруларына жаантайын удурлажып туратандар.

36 §. Жебрен Китайда государство төзөлип бүткени.

Китайский государственный төзөлгөнү.

Китайда култудачы государство жаңы эрадан озо П-чи мунжылдыкта төзөлгөн. Ол Хуанхэ суунун орто ло алтыгы агынында турган жаан эмес каандык болгон. Кааннын жаңы деспотический болгон, жартап айтса, онын жаңы ййи-кеми жок болгон, ол бастыра керектерди жаңыс ла бойынын күүн-табыла эдетен. Каан бойы агару деп бодолотон. Каан „тегеринин

Цинь Шихуанди.

уулы" деп адалатан. Ол государственно бай-бийлерден турган чиновниктердин болужыла башкарган. Ижи учун каан ологро жер берип туратан, ол жерлерде кулдар ла крестьяндар иштеген.

Кулдарды көп сабазында жуу беретен. Же жагыс ла жууда олжолоткондор эмес, же онойдо ок төлүзин төлөп болбогон до улус кул боло беретен. Буру эткен улусты база кул эдип салатан болгон. Кандый бир кату буру эткен кижини кыйнап өлтүрөле, онын билезин десе кул эдип салатан. Кулдарды көп сабазында строительный иштерде тузаланатан.

Областьтарды башкарып турган бийлер көп жер мензинип алган байлар боло береле, бойлорын кааннаг камааны жок улус деп бо доор боло бергендер. Бай-бийлердин жагы там ла тыгып турган.

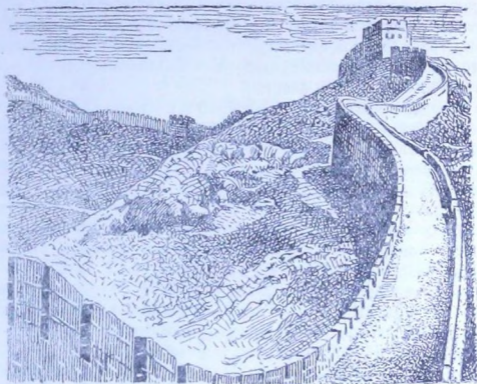
Учы-учында государство алдынаг башка турган көп областьтарга бөлүнип, жайрадыла берген.

Бу областьтардын бай-бийлери ортодо жаг учун узакка улалган тартыжу башталган.

Китайды би-
риктиргени. **Д и н а с т и я з ы** (башкараачы билези) жагы эрадан озо III чактын ортозында бириктирген.

Бу династиянын баштапкы кааны **Ц и н ь Ш и х у а н д и** болгон (жагы эрадан озо 246—209 j.j.). Ол 25 жылдын туркунына Китайдын бастыра областьтарын бириктирип ала-ла, сүреен жаан государствоны жагыскан башкарып турган каан боло берген.

Ол Китайский государствоны 36 округка бөлүгөн. Азыгы башкараачыларды ончозын колында жаг жок эдип салган. Олордын ордына өскө башкараачылар тургузылган, олар көндүре каанга башбилдиртер учурлу болгон.

Улу китайский стене.

Черүни де тѳзѳри чик жок жаранган. Тѳрт ат Јегип алган, тѳрген јѳрѳн болбос уур абралардыг (колесницалардыг) ордына атту јѳрер черѳни кѳптѳткѳн.

Ол ѳйдѳ Китайда строительство элбеген. Кыраларды су-гарарга кѳп суактар казылган. Тѳндѳк јанындагы кѳчкѳндер-дин табарузынан Китаиды корулайтан Улу стенеци тудары оног ары кѳндѳккен. Ол стене талайдан башталала, орооннын ичи јаар 5 мун километрге шыдар чѳйилип барган. Онын бийиги 10 м, јалбагы 6 м. Улу китайский стенени кѳп јѳсејылдыктардыг туркунына туткандар. Онын кѳп јерлери бу кѳндерге јетире турганча.

Циньский династия орооннын јѳзѳн-јѳѳр ук албатылар јурган јаткан бѳлѳктерин бириктирип алган. Олорды башка-рары јенчил болзын деп, б и ч и к б и ч и и р и н к у б у л т к а н. Алдында болгон јѳзѳн-јѳѳр бѳдѳмдѳ иероглифический бичиктин ордына бастыра Китаиды бир тѳнгей иероглифиче-ский бичик тургузылган. Онойдо эдер тушта иероглифтер-дин кеберин тыг чѳми жок эдип кубултып талган.

Шихуанди сүреен калжу казыр каан болгон. Онын жакару-зынаг бир ле эмеш кыйган кижини өлтүрүп салатан. Бир катан ол мындый жакару берген: онын закондорына келишпей турган бастыра бичиктерди өртөзүн деп. Учёныйлар ондый жакаруны жаратпай турарда, каан 460 кижини тирүге жерге көмүп салзын деп жакарган.

Государствоны жаңырта төзбөргө лө строительството сүреен көп акча керек болгон. Ол акчаны крестьяндарга каланналог салып жууытан. Калан сүреен жаан болгон, крестьяндар кезикте оны төлөп болбойтондор. Сырагай түрөнгиге түшкөн жоктулар арга жокто балдарын кул эдерге садып туратандар.

Шихуандинин уулы тушта крестьяндардын ла кулдардын восстаниелери башталган, оны ол туй басып болбогон. Цинь династия агтарылган.

Же крестьяндардын ла кулдардын жөнүзиле байлар тузалангандар. Жаңды култудачы бай-бийлер блаан алаала, Х а н ь деп жаңы династия тургускандар (жаңы эрадаг озо II чак— жаңы эраныг II чагы).

37 §. „Кызыл кабактардын“ ла „Сары тангышкактардын“ восстаниелери.

„Кызыл кабактардын“ восстаниези. Ханьский династия башкарып турган тушта улустыг шыразы сырагай коркуштанып, учкыйузына жеткен.

Башка-башка жерлерде крестьяндар ла кулдар восстаниелер көдүрүп турган. Учкы-учкында, жаңы эраныг 18 жылында бастыра бу движениелер биригип, „Кызыл кабактардын“ сүреен жаан восстаниези боло берген. Восстаниени не онойдо адаган дезе, восстаниеде турушкандардыг башчызы Ф а н Ч у н жуулажар тушта бойынын улустарын танырга жеңил болзын деп, восстаниеге көдүрүлгөн улус кабактарын кызыл өңдү эдии будуп салзын деп жакарган.

„Кызыл кабактардын“ восстаниези бастыра ороонго шыдар жайылала, 10 жылдыг туркунына улалып өткөн. Каан восстаниеге көдүргөндөрдү туй базарга бойынын эн артык жуу башкараачыларын ийип турган, же олар кажы ла сайын жеңдиртип тургандар. Каан аргазын чек таппай салала, өлтү-

рер эдип жаргылап салган бурулу улусты черүге жууп алган, же ошонг до туза болбогон. Восстание көдүргөн улус төс городты курчап алгандар. Албаты кааннын өргөзине өрт тудуп ийген, каанды тудуп алала, өлтүрүп салган.

Же восстание көдүргөн крестьяндар ла кулдар, жаңы эрадан озо 1750 жылда Египетте болгон чылап ок, жаңды бойыннын колында тудуп болбогондор. Восстание көдүргөндөр бир санаалу, бирлик эмес болгондор. Олорго азийгы бай-бийлердин арткан-калгандары кожулып алган. Олор восстаниени предать эдерге өйөттийин кожулгандар. Восстание көдүргөндөрдүн ортозында тартыжу башталган. Алдында башкарган Хань династиянын члендери, озогы ээжилерди ойто тургузарга бу тартыжуну тузалангандар. Крестьяндар жалтанбай тартышкандар, же олордо бек организация ла жеткил күчтү черү жок болгон. Хань династия ойто ло тургузылган.

„Сары таңыш-кактардын“ 150 жылдын бажында крестьяндардын ла кулдардын жаңы восстаниези башталган. Бу восстаниени 10 жылдын туркунына сүреен жажытту белетегендер. Восстаниени Ч ж а н деп үч карындаш улус башкарган. Же восстаниени баштаар деп темдектеген өйдөг бир канча күн озо садынчык кижиге восстание белетеп турганы керегинде жаңдарга коп жетирген. Улусты арестовать эдери ле кыйнап өлтүрери башталган.

Ондый да болзо, восстание бастыра ороондо башталган. Восстаниеге туруп чыккандар бажында сары таңышкак буулап алгандар, онын учун олор бойын „С а р ы т а н ы ш к а к т а р“ деп адап туратандар. Восстаниеде 100 мунга шыдар улус турушкан, олор сүреен эркиндү, жалтанбай тартышкандар. Же бу да тушта олор бир санаалу, бирлик болбогонинын ла жуулажып билбегенинен улам жендиртип салгандар.

Жебрен Кигитайдын бир канча бөлүктерге бөлүнгени. „Сары таңышкактардын“ восстаниезин туй баскан кийининде көрөр болзо, жаан поместьелерди тоноп салган, көп городтор оодылып, жемирилип калган болгон. Ремеслор ло саду чек уйдап калган. Бирлик Китайский государство алдынан турган үч каандыкка бөлүне берген.

Жаңы эранын IV чагы башталарда көчкүн уктар Түндүк Китайга жуулап киреле, ондо бир канча оок государстволор төзөгөндөр.

Узак улалган историянын туркунына китай албаты бийик культура тѳзѳгѳн.

Китайда письменность (бичик бичири) сѳреен арте табылган, ондо ол египетский иероглифтер ле

日	日	日	日
月	月	月	月
盈	盈	盈	盈
辰	辰	辰	辰
宿	宿	宿	宿
列	列	列	列
張	張	張	張

Китайский бичиштинг бѳдѳмдери.

бичик бичириине кѳп тузаланар арга јок болгон.

Јагы эранын II чагы башталган тушта Китайда бѳстинг бѳндѳривен, агаштын чобразынаг ла кендирден ч а а з ы н эдерге ѳренип алгандар. Оног бери бичириге јакшы, баазы јенгил материал табылган.

Јебрен Китайда бичик элбек таркаган. Ол ѳйдѳ бичилген кѳп литературный произведениелер бу кѳндерге јетире ѳрелбей-артабай арткан.

Јебрен Китайда мындыј наукалар: астрономия, математика, география, история, медицина јаранып бѳскѳн.

вавилонский клинопись чилеп ок, табылган: бичик бичири озо ло баштап јуруктардан башталган. Јекининде китайский иероглифтердинг бѳдѳми сырагај чѳмлѳ боло берген. олордыг тоозы десе бир канча мунга јеткен. Ондыј бичикке ѳренерге кѳч. Ол бичикке ѳренип аларга бир канча јылдыг туркунына ѳренер керек, је онойдо узак ѳренер арга јагыс ла бай улуста бар болгон.

Озо баштап китай улус јалбак сѳѳктѳргѳ, бамбуктанг эткен јалбак јарчаачактарга, таштарга бичийтен болгон. Китайда торко бѳѳтѳр эдери башталарда, јаан учурлу бичиктерди торко бичири болгондор. Је торко сѳреен баалу, оны

Китайский астрономдор күн ле ай карыгар ойди ажындыра билип, айдып берерин билетендер.

Китай албатынын ончо албатылардан озо тапкан керектү немелердин эң жаан учурлузы торко, чаазып, шаажын, магнитный стрелка (компас) латаары болгон. Бу немелерди эдерин Европанын албатылары Китайдан үренип алгандар.

Китайдын бийик культуразы Монголиянын, Маньчжуриянын, Индо-Китайдын, Кореянын ланчадала Япониянын албатыларына жаан салтарын жетирген.

Кыска түп-шүүлөтө.

Жебрен Күнчыгышта классовый общество эрте төзөлгөн. Ол общество култудачы общество болгон. Же Күнчыгышта култудары жаан бөлгөн.

Кулдарды иштедериле коштой ондо жаым крестьяндарды ла ремесленниктерди иштеди туратандар. Албатыны колдо жобожыда тударга култудачыларга государственный жан керек болгон.

Жебрен Күнчыгышта государстволор эденг ле озо жаан сууларды жакалай жаткан, ашбозумдер жакшы өзөтөн өзөк жерлерде төзөлгөн. Ондо журтаган улустын төс ижи суактар казып, кыраларды сугарып, жер иштеери болгон.

Сууларда жаан жазалдар эдерге көп кулдарды ла крестьяндарды иштедер керек болгон. Олорды жангыс ла кааннын кату-казыр жангы култудачыларга иштедер ле колдо жобожыда тудар аргалу болгон. Кааннын ондый жангы черүге, чиновниктерге ле жрецтерге тайанып турган.

Жебрен Күнчыгыштын ороондорында бийик культура жаранып өскөн. Ондо письменность (бичик бичири) табылган. Искусство сүреен жаранып өскөн. Көп научный билгирлер жуулган.

Китайский ваза.

ЈЕБРЕН ГРЕЦИЈА.

Средиземный талайдын жылу суузыла јунулып турган Балканский жарымортолыктын түштүк жанында Греция деп ороон бар. Ол бир тушта озочыл, культурный, бай ороон болгон. Јалтанбас греческий талайчылар кичинекей керештерле ыраак талайларга жүрүп, ыраакта јаткан ороондорло саду өткүрүп туратандар. Јебрен Грециядагы ремесленниктердин эткен немелери эмди сүрөөн элбек јерлерде: Испанияда, Украинада, Уралдын ла Алтайдын туулу јерлеринде ле өскө дө јерлерде табылып јат. Јебрен Грециянын театры, искусствозы ла науказы эмдиги өйдө јуртап јаткан албатылардын культурный өзүмине јаан салтарын јетирген.

1. СЫРАҢАЙ ЈЕБРЕН ГРЕЦИЈА.

39 §. Грециянын ар-бүткени ле јуртаган албатызы.

Грециянын энг јаан учурлу областтары. Јебрен Греция Балканский жарымортолыктын түштүк бөлүгинде, Эгейский талайдын ортолыктарында, Кичү Азиянын күнбадыш јараттарында јаткан. Гректердин бир кезек јуртары Средиземный талайдын јараттарында анда-мында турган.

Балканский жарымортолыкта Греция турган јер сүрөөн

туулу. Оны кажы ла жанынаг туунунг сындары кечире барган. Јебрен өйдө ол тууларды ажыра јакшы јолдор јок болгон, јүк ле чичкечек оок јолдор бар болгон. Онынг учун областьтар ортодо јүрүжерже күч болгон. Кажы ла область алдынан башка јуртап, өскө областьтарла ас колбулу болгон.

Балканский жарымортотыкта јаткан Греция Т ў н д ў к, Ортоло Т ў ш т ў к бөлүктерге бөлүнип турган. Орто Грецияда А т т и к а деп область болгон. Аттика—Орто Грециянынг күнчыгыш бөлүги, ол талай јаар суймайта чөйлип калган јерде турган. Аттикада, талайдын јуугында, А ф и н ы деп город туруп јат. Јебрен өйдө ол бастыра телекейде эн јаап, эн јарап ла культурный городтордын бирүзи болгон.

Грециянынг түштүк бөлүги П е л о п о н н е с, јартап айтса, Пелоптсын¹ ортолыгы деп адалып јат. Чындап та, бу жарымортотык ортолыкка түнгей, ненинг учун десе, оны бастыра жанынаг талай курчап јат. Орто Грецияла оны чичкечек К о р ѳ н ф е к и ѳ мойынтык јер бириктирип јат. Пелопоннес тууларла бир канча областьтарга бөлүнгөн. Бу областьтардын эн јаап учурлузы түштүк-күнчыгышта јаткан Л а к ó н и к а ла түштүк-күнбадышта—М е с с é н и я.

Климат. Грециянынг јерининг көп сабазынынг климады сүреен јакшы. Сооктор ондо болбойтон деп айткадый. Кезикте кар жааганда да, түргөн кайылып калатан. Јылда айас күндер көп болотон. Јайгыда изүлер тыг да болотон болзо, је талайдаг улам тыг изү билдирбейтен.

Јер иштеери Аш-өзүмдер јакшы өзөр суу јакалай јаткан ле мал өскүрери. өзөктөр Грецияда ас. Јер көп сабазында ташту. Туе јок суу ас. Туулардаг кичинек суулар ла кара суулар агып түжетен, је олордын көбизи јайгыда соолып калатан.

Грециянынг ташту јеринде аш коомой бүдетен: ѳондо о л ѳ в к а л а р ла виноград өскүрерже јакшы. Өлбигдү кобыјаландар ас, онынг учун уй мал кабырар јер јок. Је курсак талдабас койлор ло эчкилер меестерде отоп, јакшы тойынып јат.

Көп областьтарда јуртап јаткан улустынг төс ижи оливкалар ла виноград өскүрери болгон. Оливкалардаг олив-

¹ Пелопс—Грецияда легендарный каандардын бирүзи.

ковый сарју, виноградтан аракы эдетендер. Туулу кезик райондордо жангыс ла мал өскүрер аргалу болгон.

Ремесло ло сада. Жебрен Грецияда жердег казып алар жөбжөлөр: мөнгүн, жес, мрамор, жакшы той балкаш көп болгон. Олордон иштеер жеспелдер ле жуу-жеспелдер, аяк-казандар эдетендер. Ремесленниктердин эткен эмдерин, аракыны ла сарјуны Грециядан өскө ороондорго апарып, ашка, строительный агашка, тереге ле кулдарга толып туратандар.

Талайла жүрери. Айландыра турган ороондор жаар жүрүжөргө гректерде сүреен жакшы жалбак жол—талай бар болгон. Талай Грецияны үч жанынаг курчап, материк жаар терен кезилип кирип калган.

Талайла жүрөргө анчадала Эгейский талай энтү. Грециянын күнчыгыштагы жарат жерлеринде бухталар ла булундар көп. Талайда көп ортолыктар анда-мында чачылып калган Грециядан Кичү Азия жаар баратан талайчыга жер бир де минутка көскө көрүнбей калбайт. Эгейский талай—сүреен тымык, токуналу туратан талай. Жылдын көп жарымында ол талайла кичинек те керептерле жүрөргө кем жок.

Талайла жүрүжиң, өскө ороондорло садыжары жебрен Грецияда эрте башталган, гректер Кичү Азияла, өскө дө ороондорло саду жанынаг ла культурный жанынаг колбулу болорун тургускандар.

Журтаган албатызы. Грециянын ар-бүткени жараш та болзо, кату болгон, ондо улуска көп иштеерге келижетен. Ондо жалтанбас, эрчимдү, иштенкей албаты журтаган. Олор бойын э л л и н д е р деп, ороонун—Э л л а д а деп адайтандар. (Г р е к т е р ле Г р е ц и я деп алаары кийининде табылган.) Эллиндер бир канча уктарга бөлүнип турган, олор башка-башка тилдерле де куучындажып турган болзо, тилдери жуук, бирүзи бирүзине түңгей болгон.

Эллиндер Балканский жарымортолыкта озодонг бери журтаган улус эмес болгон, олор оноор түндүктен келгендер.

40 §. Сырагай жебрен Грециянын общественный стройы.

„Илиада“ ла „Одиссея“. Греческий албатыда баатырлар керегинде чөрчөк аайлу куучындар узактан бери бар болгон. Ондый куучындарда көп немелер, чындап

та, чөрчөк ошкоч: ондо кудайлар да бар, көрөргө жескинчилүү коркушту жаман немелер де учуражып турар, геройлор сүрекей кайкамчылу керектер де эдип турар. Же ол куучындар кезикте кандый бир чын болгон керектен улам табылган, жаңыс ла оморды сүреен кубултып, сан башка керектерле кожуп, жарандырып салган; көп учуралдарда ондый чөрчөк аайлу куучындарда ыраак өткөн өйдө журтаган албаты-жоннын жүрүми чын көргүзилген.

Гректердин чөрчөк аайлу куучындарынын эн артыктарын жебрен өйдө „Илиада“ ла „Одиссея“ деп эки поэмага бириктирип салган. Гректер поэмалардын экилезин согор поэт Гомер саванып тапкан деп бодогылайтан, Гомер десе жаңы чактан озо IX чакта журтаган деп айдыжатан. Же Гомер чын журтаган, ол поэт болгон деп чокум жартагадый кандый да керектер историяда табылбаган. Онын учун „Илиаданы“ ла „Одиссеяны“ албатынын чөрчөк аайлу көп куучындарынан бир канча поэттер тургускан деп айдары чын болгодый, ол поэттердин аттары десе ундулып калган.

„Илиадада“ не керегинде айдылган. „Илиадада“ гректер Кичү Азиянын Троя деп эмезе Илион деп городын (поэма онон улам „Илиада“ деп адаланган) курчап алганы он жылга барып жадарда болгон жуу-согуш керегинде айдылып жат. Гректердин эн жаап башчызы Агамемнонло греческий герой Ахилл жууда колдоп алган жөбжө блаажып керешкилеген. Ахилл жуу-согушта туржарынан мойноп ийген.

Онон улам Троянын кааны Приамнын уулына — Гекторго баштаткан троянецтер жеңү алып тургандар. Сырагай жеткерлүү өйдө—троянецтер греческий лагерьге кире конгылаарда, Ахилл жуу-согушка бойынын нажызын Патроклды ийген. Ахилл жуулажатан жуу-жепселлине кийетен кийимин Патроклго кийдирип берген. Троянецтер, оморло жуулажарга Ахилл бойы чыккан болор деп коркуйла, качкандар. Же Троянын шибеезинин каалгазынын жанында Патроклды Гектор сакып алала, өлтүрип ийген, Ахиллдин жууда кийетен кийимин десе чечип бойына алган.

Ахилл нажызынын өлгөн керегинде угала, ачу-коронго алдырып, өч алар күүни тыгып, Агамемнонло эптежер деп шүүнген. Онын энеси отын ла темир согор ремесловын ку-

дайына, аксак Гефестке барган. Ол уулына жаңы кылыш, куйак, жууда кийетен өскө дө кийимдер эди берзин деп кудайды сураган.

Эртенгизинде коркушту жаан жуу-согуш башталган. Кудайлар бойлоры да ол жуу-согушта турушкан. Олордын кезиктери гректерге, кезиктери троянецтерге болушкан. Гефесттин эди берген кылыш тыгынбас бек кийимдерин кийген Ахилл Гекторды өлтүрүп салган. Онын сөбгин десе колесницазына буулап алала, греческий лагерь жаар сүүртеп апарган. Ахилл ле Гектордын экүден-экү согушканын, Гектордын сөбгин Ахилл сүүртеп апарганын троянецтер ле Гектордын ада-энези, үйи шибееинин стенезинен көрүп тургандар.

Онын кийининде Ахилл Патроклдын сөбгин жууган. Сөбк жуурда улус та көп болгон, күндү десе тыг болгон. Экинчи түнде десе Ахиллдин палатказына Приам келген. Ол Ахиллдин алдына тизеленип алып, уулынын сөбгин берзин деп, жайнап сураган. Жүреги жымжай берген Ахилл Приам сөбгингө уулынын сөбгин берип ийген.

Трояда Гектордын сөбгин тутканын бичигениле „Илиада“ божоп жат.

Гректердин өскө поэмаларында Патрокл ле Гектор өлгөн кийининде Ахилл ле өлгөн деп айдылып жат. Трояны десе гректер бир сүменин болужыла колго алгандар. Гректер агаштан ичи көндөй жаан ат эткевдер. Олор аттыг ичине бир отряд жуучылдарды сугуп салала, бойлоры керептерине отуруп алала, жанып бараткан улус болуп, талай жаар жүре бергендер. Чынынча болзо, гректердин керептери жуугындагы ортолыктыг кийиниве жакынып алгандар.

Сүүнген троянецтер атты городко сүүртеп кийдирип алгандар. Түнде гректердин керептери ойто келген. Аттыг ичинде отурган жуучылдар чыгала, каруулда турган улусты өлтүреле, городтыг каалгазын ачып ийгендер. Греческий черү Трояга кире конгон. Гректер городтыг улузынын кезигин өлтүрүп салгандар, кезиктерин кулдар эди алгандар, городты десе оодып-жемирип салган.

„Одиссеяда“ не керегинде айдылган. Трояны колго алып, оодып-жемирип салган кийиниве гректер жангандар. Гректердин башчыларынын ортозында керсү, жалтанбас О д и с е ё й болгон; ол И т а к и деп ортолыктыг башкараачызы болгон. Жебрен Грециянын экинчи поэмазы

Одиссей ле сиреналар.

онын адыла „Одиссея“ деп адалган. Ондо Одиссей жери-журтына жанып барадарда, оныла санг башка керектер болгону керегинде айдылып жат.

Одиссей талайла он жылдыг туркунына жоруктап жүрген. Ол циклоптор (сыгар көстү великандар) журтап жаткан ортолыкта болгон. Циклоптор койлор ло эчкилер кабырып жүргендер. Одиссей нөкөрлөриле бир циклоптыг—Полифем Одиссейдинг алты нөкөрия јудуп ийген. Куйдан чыгатап өткүшти Полифем жаан ташла بازیрып салган, Одиссейге ле онын тирү арткан нөкөрлөрине чыгар арга јок боло берген. Ол тушта сүмелү Одиссей Полифемди аракыла эзиртип салган. Полифем уйуктай берерде, Одиссей нөкөрлөрининг болужыла онын сок јангыс кбзин отту жаан турунла өртөп ийген.

Эртең тура Полифемге куйдан койлорын чыгарар керек

жондорын угуп аларга, је бойы өлбөскө санавган. Одиссей ол ко-
жо жүрген нөкөрлөрүнүн кулактарын воскло туй шыбап сал-
ган, бойын десе мачтага¹ бек жаба буулап салзын деп нөкөр-
лөрине жакарган. Кереп ортолыктын жаныла өдүп барадарда,
сиреналардын сүрекей жараш кожонгын угуп ийген Одиссей
ортолыктын жанына барып, керепти токтотсын деп жакарган,
је нөкөрлөри оны мачтага там ла тыгыда буулап салгандар.
Онойдо Одиссей сиреналардын кожонгын да угар, бойы да
өлүмнөң кыйыжар арга тапкан.

Сиреналарлу ортолыкты өткөн кийининде Одиссейдин ке-
реби эки жылым таштын ортозыла өдүп турган тапчы өткүш-
те арайдаң ла оодылып калбаган. Ол таштарда эки коркуш-
ту желбис жүрүп жаткан: бирүзінде—С ц и л л а, экичизин-
де—Х а р и б д а. Одиссей керепин Харибданың жаныла кем
жок өткүрип ийген, је Сцилла десе Одиссейдин алты нөкө-
рин тудуп алала, јудуп ийген.

Он жылдын туркунына јоруктап жүрүп, Одиссей мынан
да өскө көп санг башка, кайкамчылу керектерге учураган. Ол
ончо нөкөрлөрүн таппай калган, учы-учында оны талайда
болгон јоткон ортолыкка чыгара таштап ийген. Бу ортолык-
тын башкараачызы А л к и н о й Одиссейди јакшы-јалакай
уткуган. Одиссейдин јоруктап жүрүп, көргөн керектерин угуп
алала, Алкиной ого јери-јуртына једип барарга кереп берген.

Одиссей айылында болбогон 20 жылдын туркунына (10 жыл
ол Троянын жанында јуулашкан, 10 жылдын туркунына ја-
нып келедиң јоруктаган) онын айылы-јурты тонолың калган-
га јуук болгон. Итаки ортолыктын бай-бийлеринин уулдары,
Одиссейди өлүп калган деп сананып, Одиссейдин уйинен—
П е н е л о п а д а н, олардын кажы-бирүзин бойына өбөгөн
эдиң ол талдап алзын деп некегендер. Је Пенелопа өбөгөн-
ни тирү деп иженип турган. Ол өбөгөннинин јанарын чөкө-
бөстөн сакып, оны кудалаган уулдарга кемзине де сөзин
бербеген. Олор десе Одиссейдин айылы-јуртында аракыдап-
јырғап, онын јөбжөзин уурдап тургандар.

Одиссей айылына тиденчи кижн болуп кубулып алала
келген. Ондө не болуп турганын ончозын билип алала, ол
уйин сөстөн турган уулдарды өлтүрип, бойы ойто ло Итака
ортолыктын башкараачызы боло берген.

¹ Мачта—керепте парустар илерге тургузатан бийик столмо.

„Илиада“ ла „Одиссея“ ла „Одиссеяны“ бодоштырып тоолозо, жаңы эрадан озо X-чы ла IX-чы чактардын туркунына чүмдөп тургускандар. Ол байдон тудунар-кабынар немелер ас арткан, онын учун „Илиада“ ла „Одиссея“ ол байдонго жүрүмди билерге жаан учурлу бичиктер болуп жат. Оңдо айдылган чөрчөк аайлу, чын эмес немелерди туура таштап, бис ол байдон гректердин жүрүми кандый болгонун жартап билип алар аргалу.

Жер ижи, мал
өскүрери ле
ремесло.

Ол байдон гректердин төс ижи жер иштеери ле мал өскүрери болгон. Ремесленниктер ол тушта тын көп эмес болгон. Темир согор устар, плотниктер, той балкаштан аяк-казан эдер устар, тере эдер улус, алтыннан неме эдер устар (ювелирлер) — оңозы ремесленниктер болгон. Же оморды улус каа-жаа ла айбылайтан. Хозяйствого керектү не ле немелерди оңозын улус айылында эдетен. Башчылардын да билелери немелерди бойлоры эдетен: башчылардын үйлери учук ирип, бөс соготвордор, кыстары кул үй улустарыла кожо сууда кийим жүнүп туратандар. Одиссей Троя жаар барар алдында бойыннын колыла орынды бойына эдиң алган.

Иштерге керектү жеңселдерди ле жуу-жеңселдерди күлдерден эдетендер. Темир ол тушта каа-жаа ла учурайтан. Патроклдын сөбгин тудар тушта ого учурлап Ахилл колесницааларлу жарыжар, жүдуруктажар ла күрежер, ок-жаадан танма адар мөрөй эткен. Жеңү алгандарга беретен сыйдын бирүзи болчок темир болгон. Мынан көргөйдө, ол тушта темир сүреен баалу болгон деп айдарга жараар.

Саду.

Бастыра керектү немелерди кажи ла биле бойы эдиң турганда, улус неме садын аларын жаан керексибейтен, саду десе каа-жаа ла учуралдарда болуп туратан. Садар ла садын алып турган товарлар байларга жаранарга, айылынын ичин жарандыраарга ла сайрап соодоорго керектү жука бөстөр, сүреен баалу аяктар, слоннын сөбги, баалу аракылар болгон. Мындый товарларды жаңыс ла бай улус садын алар аргалу болгон. Акчанын ордына буквалар, күлдерден эткен немелер, темир алыжып туратандар. Көп сабазында немелерди бирүзин бирүзине толып туратандар.

Жаңыс ла садыжып жүретен кожоюмдар ол тушта сыраңай ас болгон. Көп сабазында башчылар ла омордын дру-

живиктери садыжатан. Кандый бир жерге табарала, тоноп алган жѳѳѳѳни омор база ѳскѳ жерде садып ийетендер. Ол ѳйдинг садузы талайда тонок эдеринен (пирѳтстводоѳ) башкаланып турганы ас болгон.

**Сѳѳк. Айылдаш
община.**

Общество сѳѳктѳргѳ бѳлѳнип турганы керегинде туужыларда жагыс катап айдылган эмес.

Кажы ла сѳѳктинг члендери (тѳрѳгѳндѳр) сѳѳкти тарадып-таркаткан текши-жагыс ѳѳѳкѳзин байлап, тооп туратандар. Тѳрѳѳндѳрдинг кажы бирѳзин жамап айткан эмезе ѳлтѳрген болзо, сѳѳктинг ѳскѳ члендери жамап айткан эмезе ѳлтѳрген кижиден ѳч алар учурлу болгон. Онызы—тѳрѳѳн учун канду ѳч алар жап болгон.

„Илиадада“ ла „Одиссеяда“ айдылган сѳѳктѳр ол тушта жагыс жерде журтабай турган, текши айыл-журтту жѳтпай, билелерге бѳлѳнип калган сѳѳктѳр болгондор.

Айыл ижин эдерге жуук жѳткан, жартап айтса, айылдап билелер айылдаш общиналарга биригип туратандар.

Жер общинанын текши жѳѳѳѳзи болгон. Кажы ла билеге общинанын жаандары кезек ѳйгѳ тузаланатан жер берип туратандар.

Кул тудары.

„Илиадада“ ла „Одиссеяда“ кулдар керегинде кѳп катап айдылган. Одиссейдинг айылында

50 кул ѳй кижѳ бар болгон, омор айылда кѳктѳнѳр-тѳѳѳнер иштерди эдип туратандар. Одиссей жоруктап жѳрѳп тѳбекке тѳжеле, ортолукта Алкинойдын айылында айылдаган, ондо база 50 кул ѳй кижѳ болгон. Омордын кезиктери кол теермен таштарла буудай теермендеп, кезиктери ирип, бѳс согуп туратандар. Кул эр улус та керегинде айдылган жер бар, же омор кул ѳй улустап ас болгон.

Сыранай жѳбрен де ѳйдѳ кулдарда кандый да право жок ѳсгон. Одиссей онын ѳйин сѳѳѳгѳн уулдарды ѳлтѳреле, оморго аяк-казан азып берген 12 кул ѳй кижѳни база кѳѳн-кайрал жѳктоѳг ѳлтѳрип салган, омордын адаанын аларга кем де тидинбеген.

Феттер.

„Илиада“ ла „Одиссея“ чѳмделип тургузылар тушта Грециянын албатызынын кѳп сабазы

жайм общинниктер болгон. Же кѳп улус ол до тушта тузаланып турган жеринен астыгып калган болгон. Оморго арга жѳкто бай айылдаштарына жалданып иштеерге келижин тур-

тан. Олорды Ф е т т е р (батрактар, жалчылар) деп адайтандар. Олор жайым да улус деп бодолып турган болзо, же чынын көрзө, олар, кулдар чылап ок, право жок, олардын атаанын да алар жан жок болгон. Феттерге көп учуралдарда ижи учун жалын узак төлбөйтөндөр, жалын төлбөзүн деп некегенде десе, ээзи кул эдиң садып ийерим деп коркудуп, сүрүң ийетен.

**Бай-бийлердин
жүрүми.**

Башчылар ла олардын дружинниктери, онойдо ок олардын бала-барказы б а й - б и й л е р болгон. Бай-бийлер обцинанын эн артык жерлерин колдоп алаала, бойлорынын жөбжөзи эдиң мензинип алгандар. Башчылардын ла дружинниктердин колында көп мал ла кулдар болгон. Жууда алган жөбжөнүн эн артыгы ла көп сабазын олар бойына алатан. Жоруктап жүргөн којоймдар ологго талайдын ары жанынан экелген, ас учурайтан товарлар садып туратандар, ондый товарлар бойынын жериңде табылбайтан.

Же бай-бийлер бай да болгон болзо, олардын жүрүми катукабыр болгон. Аракыдап-жыргаарга олар турада жаан кыпта жуулгылайтан. Кыптын ортозында от одурын салатан, оттын үстүңде түндүк бар болотон. Бу кыптын стенелери ышталып калган болотон, жерде чачылып калган сөбктөрдү ле курсактын артканын ийттер жип, базып жүретендер. Одиссейдин өргөзүнүн эжигинде чогуң салган чөп-чөлгө жадатан.

Бай-бийлердин жан-кылыгы кату болгон. Олор бойы бойлоры ла кемзиниш-байлаш жогынан кату куучындажатандар. Жууда олар олжолоткон улусты өлтүрүп туратандар. Ахилл Патроклдын сөбгүн туткан жерде өлгөн кижиге баркы эдиң 12 жипт троянецти өлтүргөн. Одиссей Пенелопаны сөстөгөн уулдарды ла кул үй улусты канайтканын бис билерис.

**Башкараын
төзөгөнү.**

„Илиада“ ла „Одиссея“ тургузылар тушта Грецияда государство жок болгон. Гректер көп уктарга бөлүнип турган, уктар десе сөбктөргө лө билелерге бөлүнип тургандар. Билелер айылдаш обциналарга биригип тургандар. Гректер шибеелей бектеп салган журттарда журтагылап, аш жакшы бүдетен жерлер ле жөбжө учун жаантаын жуулажып туратандар.

Кажы ла уктын бажында б а с и л е й деп адалатан башчы турган. Жаан табару эдер тушта бир канча уктар эн ийделү башчыга баш билдиртиң, кезек өйгө биригип алатандар.

Башчылардын совединде кажы ла башчы бойнын шүүлтезин айдатан. Советте шүүлтелерин айдып, жөптөжип турар тушта башчылар бирүзи бирүзинен камаанду болбоско туратандар. Кезикте десе эн жаан башчыны да арбап, айткылап ийетендер. Ахилл Агамемнонго чугулдайла, онын сөзин угарынан мойноп ийгени керегинде өрө айдылган.

Сүреен жаан керек шүүжер тушта базилай албатынын жуунун жууп туратан. Ахилл деп геройло өөркөжөлдө, Агамемнон жуучылдардын жуунун жууган. Олордын санаазын билерге Агамемнон олорго Трояны курчап жуулзанын токтодоло, жангылаар деген. Ол чындап ла снойдо айдып турган деп бодойло, жуучылдардын көп сабазы керептер жаар жүгүргендер. Одиссей олорды жүк арайдан ла токтоткон. Ончозы ойто келеле, отургылай берерде, Терсит деп тегин жуучыл куучын айдып, Агамемнонды арбаган. Агамемнон гректерди узак божобос, уур-күч жууга кийдирген, жуудан астамды десе Агамемнон жангы бойы алып бат деп Терсит айдып оны бурулаган. Терситке өскө жуучылдар коштоно бербезин деп коркуп, Одиссей оны сабап, онон ары куучын айттырбаган.

Мынан көргөндө, ол тушта албатынын жуунунда керек десе тегин жуучылдар да базилайдын жастыра кылыгын жаратпай куучын айдып туратан, же ондый куучыны учун сүреен тын соктырып та алардан маат жок болгон.

Сырагай жебрен-деги Грециянын общественный *Илиадада* ла *„Одиссеяда“* не керегинде бичилгенин үренип, *бис жангы эрадан озо X—IX чактарда Грециянын общественный стройы.* *стройы первобытно-общинный бойынча артыканын биллип алдыс.* Ол тушта техниканын кеми жабыс болгон, ремесло ло саду жаан жаранып өсөргөн. Жердин көк сабазы общинанын текши тузаланар жөбөжөзи болгон. Кул тулары бар болгон, же ол элбеде таркабаган. Государство табылып төзөлгөлдөк болгон. Жан бай-бийлердин колында да болзо, же базилайлерле, башчылардын соведиле коштой албатынын жууны база бар болгон.

Же Грецияда первобытно-общинный стройдын уядаары ол тушта баштала берген. Жерди тангынан башка улус мензинери башталган. Көп общинниктер тузаланарга алган жеринен астыгала, феттер боло берген. Баштапкы общественный

класстар—кулдар ла култудачылар табылган. Албатынын жуунын каа-жаа жууп та туратан болзо, ол жаан учурлу болбой барган.

41 §. Грецияда кудай жагы.

**Олимптеги
кудайлар.**

Түндүк Грецияда Олимп деп бийик туу бар, онын бажы үргүлжиге карла бүркелип калган. Гректер ол туунун бажында булуттар өткүрө көрүнбес сүреен жараш өргө бар, ондо десе өлүмгө алдыртпас кудайдын билези журтап жат деп бүдүп туратандар. Ол биленин башчызы—күкүрттү тегеринин кудайы Зевс. Ол булуттарды жууп ла айдап жат, булуттардан десе жерге жалтырууш жалкындар түжет. Зевс—эң жаан кудай, бастыра жер-тегеринин башкараачызы, „Илиада“ адап турганыла—„өлүм жоктордын ла өлүмдүлөрдүн адазы“. Ол улуска закондор берип, оморды бүдүрүп турганын шиндеп жат.

Онын үйи Гера, тынар кейдин кудайы, ол ок бйдө биленин адаанын алачы кудай.

Зевстин балдары көп. Онын сүүген кызы Афина, ол „Илиадада“ ла „Одиссеяда“ казыр жуучыл кыс деп көргүзилген. Кийининде, Грецияда городтор төзөлөрдө, Афина ремеслонун, городтын жүрүминин ремеслого керектү бастыра немелердин—сагыштын, эпчилдин, билгирдин ле тапкырдын адаанын алатан кудай боло берген.

Зевстин сүреен жараш уулы Аполлон—күннин, жарыктын ла искусствонун кудайы. Ол наукага ла искусствого болужып турган тогус музанын бажын билип башкарып жат. Зевстин база бир уулы—Гефест оттын ла темир сулаар керектин кудайы, ол кеп-сүр жок, аксак, балкашка, көбгө уймалып, ынталып калган. Олимпитин бажында жап-жараш өргөн ол туткан.

Жер ижинин кудайларын—кыранын кудайын быжыраш сары чачту—Деметраны ла аракы эдеринин кудайын—Зевстин уулын Дионисти Грецияда сүреен күндүлөйтөндөр.

Жаан кудайлардан башка, гректер жабыстай турган кудайлар бар деп бүткүлөп туратан. Онызы талайлардын, суу-

лардын, кара суулардын, агаштардын, туулардын ла салкындардын кудайлары. Гректердин сананганыла болзо, бастыра ар-бүткенде ондый кудайлар толтура болгон.

Гректер, жебреи өйдөги өскө дө албатылар чылап ок, кудайга мўргўп турус деп, ар-бүткеннин болуп туратан ийде-кўчтў керектерине мўргўп туратандар. Олор ар-бүткеннин ийде-кўчтерин ле ар-бүткенде болуп турган керектерди биллип, научный жанынан чын жартап болбойтондор. Онойдордо, *жебреи гректердин кудайга бўдери, кудай жанду болгони улустын ар-бүткеннен камаанду болгони кўргўзет.*

Гректер кудайларды кижжи кеберлў деп бодойтондор. Кудайлардын кўўн-санаазы да, кўўнзегени де, једикпестери де улустый ок. Кудайларга курсак, суузын, амыраш керек. Олор сўўп јат, јаман кўрўн јат, олордын ичтери де кўйўп јат, олор керижип, бирўзи бирўзин тўгўндеп те јат. Олор бойлоры ортодо эмезе улусла јуулажып-согужып та турар, керек дезе шыркаладып алала, эмденип те турар.

Прометей керегинде чўрчўк. Гректерде кудайлар ла геройлор керегинде кўп куучындар бар болгон. Ол куучындарды м и ф деп адайтан. Ондый чўрчўктўрдин бирўзи улуста культура капайда табылганын јартаарга ченежип јат. Болгони удап калган өйдө ийде-кўчтў Прометей Гефесттен от уурдап алала, оны канайда тузаланарын улуска кўргўзип берген. Ол улусты јер ижине, металлдардан неме эдерине, талайла јўрерине, бичикке ўреткен. Зевс Прометейге сўреен чугулданган, ненин учун дезе, эмди улус кудайларга тўнгейлеже береле, олорды тообой барар болор деп ол бодогон. Зевс улуска јакшы кўўндў Прометейди коркушту кыйнап өлтўрер эдип јаргылаган. Ол Прометейди кайа ташка јаба кыңылап салзын деп Гефестке јакарган. Гефест мындый кату-казыр јакаруны бўдўрген. Прометей сўреен кыйналып шыралаган. Кўнўн сайын сўрекей јан кан-кереде учуп келеле, онын тўжине отурып алала, буурын чокуп туратан. Тўнде шыркалар јазыла беретен, эртен тура дезе Прометейдин кыйыны база ла башталатан. Је Прометей Зевске бакпаган, оны божотсын деп онон јайнап сурабаган. Чугулын бадырбай атыланып чыккан Зевс кайа ташты јалкышла оодо соголо, Прометейди тўби јок, коркушту тапчы јер јар ийде салып ийген.

Геракл керегинде чөрчөк.

Геракл база албатынын геройы болуп көргүзүлөт. Ол коркушту күчтүү баатыр болгону бала тужунда жарталган: ол кабайына жылып кирген эки жаан жыланды бууй тудуп, өлтүрүп ийген.

Кудайлардын айтканыла Геракл эш неме билбес, сүреен коркунчак каанга иштеер учурлу болгон. Онын жакерузыла Геракл он эки сүреен жаан учурлу, ат-нерелүү керектер эткен. Ол Пелопоннестин тууларында жүргөн к а з ы р к а р а к у л а н ы өлтүргөн. Геракл онын терезин сойып алала, плащ эдин, баатыр ийиндерине кийип жүрөтөн.

Геракл.

Ол онойдо ок саста жаткан коркушту г и д р а н ы (тогус баштуу жыланды) өлтүргөн. Ол бойынын уйазынаг чыгып келеле, үүр малдарды жудуп, айландыра жаткан жерлерди чек эенделтип салатан. Гидрала тартыжары күч болгон, ненинг учун десе, онын бир бажын кезип ийзе, онын ордына эки баш бзүп келетен. Геракл гидранын мойндарын отту турундарла өртөп туруп оны жегген.

Гидранын коронду канына Геракл бойынын согондорун сугуп ийген, онойдо корондоп алган согондорло ол ж е с ч о к у ш т у л а ж е с т ы р м а к т у к у ш т а р д ы туш башка сүрүп ийген. Ондый куштар улуска ла малга табарып, оларды өлтүрүп туратандар.

Гераклдын бүдүргөн ат-нерелүү керектеринен эн ле күч берек жердин алдында коркушту карануй тамыга түжүп

јүргени болгон. Ол оноң үч башту Ц е р б е р деп ийтти једини чыгала, коркунчак каанга экелип берген. Каан десе Церберди көрөлө, куды чыгып коркуган, Гераклга ол ийтти тамы јаар ойто апарып саларга келишкен.

Гераклдың эткен ат-нерелү керектеринин эн ле күч дегени оның Күнбадыш јаар барып јүргени деп бодолотон. Күнбадышты гректер јердин учы-кыйузы деп бодогылайтан. Геракл ийиндерине тегерини селескелеп тудуп турган Атлас деп баатырга барала, оның садтарынан үч алтын яблоко алып келер учурлу болгон.

Гераклдың јолы узак та, јеткерлү де болгон. Атласка барадып, ол јолой јердин кудайы болуп турган үй кижинин уулына—сүреен јаан сынду Антэйге туштаган. Антей ого туштаган бастыра јорукчыларды бойыла күрешсин деп албадап, күрежеле оморды јенип салатан. Геракл да оныла база күрешсин деп ол некеген. Бу ойгө јетире Антейди кем де јенип болбогон, ненин учуя десе, ол јер-энезине туруп, оноң јаңы ийде-күчти улам ла алып туратап. Геракл Антейле узак күрешкен, оны јерге көп катап јыккан, је јерге јыгылганынан Антей там ла бөкө болуп турган. Учы-учында Геракл Антейдин буттары јерге тийбес эди, оны көдүрип ийген. Ол ло тушта јерден айрылган Антейдин күчи чыга берген, Геракл оны тумалап салган.

Онойып јүрүп, учы-учында Геракл Атлас деп баатыр турган јерге—јердин учы-кыйузына јеткен. Геракл оноң алтын үч яблоко сураган. Атлас Гераклга айткан: Сен менин ордыма туруп, тегерини эмен тудар болзон, яблоколорды бойым экелип берерим. Геракл јөпсинип, Атластың ордына туруп алган. Оның ийиндерине уур тегери сүреен тың басып турган. Атлас яблоколор аларга барып јүргенче, Геракл, кара тери агып, бастыра ийде-күчин салып, тегерини туткан. Яблоколорды алып келеле, Атлас мен оморды сенин кааныга бойым апарып берейин деген. Је Атлас бойынын уур ижинен чек айрыларга онойдо сүмеленип турганын Геракл сезип ийген. Геракл база сүмеленер деп сананган. Ол Атластың айтканына јөпсинген айлу бололо, јардыма тегери тың баспазын деп, јастык эди аларга турум деген. Атлас оның айтканына бүделе, бойынын јерине ойто туруп алган. Геракл десе алтын яблоколорды алала, јанып ийген...

Геракл мынан да ёскё кайкамчылу көп керектер эткен. Учы-учында Зевс оны тенгериге чыгарып, Олимптеги ёлбёс кудайлардын билезине алган.

Геракл керегинде чёрчёлкти Грециянын улустары ончозынан артык сёуйтен. Чёрчёлктё Гераклды албатынын улу геройы эдип көргёзип јат.

Аргонавтар
керегинде
чёрчёлк.

Аргонавтар керегинде чёрчёлктё греческий геройлор А р г о деп тармалу керепле јоруктап јургени керегинде айдылып јат. Аргонавтар дегени керептин адыла адалган, јартап айтса, онызы „Арго деп керепле јоруктап јурген улус“ дегени. Закавказьеде К о л х и д а јаар, кайкамчылу кучанын алтын терезин (алтын руноны) алып келерге, көп геройлор јуулган. Аргонавтардын баштаачызына Я с ё н тудулган, ондо ок Геракл, кожоҗчы О р ф ё й, онон до ёскё атту-чуулу көп геройлор болгон.

Колхида јаар бараткан аргонавтарла көп сан башка керектер болгон. Талайда ологго кайкалап јурген јылым таштар учураган. Таштар бирёзи бирёзинен ыраак эмес кайкалап јургендер, олардын ортозында кандый бир неме көрүнине келзе, таштар тёрген јууктажып, сёреен тын согулыжып тургандар. Аргонавтар јылым таштарга сырагай јууктап келеле, бойлорынан озолодо бир кёўлени божодып ийгендер. Ол таштардын ортозыла шугуп ийген. Таштар коркушту тын кёзёреп, согулыжа бергендер, је кёўленин јёк ле куйругынын учын ёзе согуп ийгендер. Таштар ыражып ла келерде, аргонавтар бастыра бар кёчиле кайыктарла эшкендер. Кереп јылым таштардын ортозыла тёрген ёдё конгон, онын јёк ле рулинин учы сый согулган.

Геройлор Колхидага једип келгендер. Алтын руноны агару агашту јерде бир агашка илип салган болгон. Оны отјалбыш чыгара тынып турган, качан да көс јумуц уйуктабас коркушту неме каруулдап турган.

Аргонавтарга тармачы ёй кижиге—М е д ё я болушпаган болзо, олар алтын руноны уурдап болбос эди. Медея Ясонго санаазын салала, ого кайкамчылу терени аларга болушкан. Медея тарма сёстёр айдып ла тармалу эмдер ичирип, каруулда турган коркушту немени уйуктадып салган. Ясон алтын руноны агаштан алала, керебине келген.

Јанып барадала, аргонавтар база көп кайкамчылу керек-

тер көргөн. Одиссейге учураган кезик жеткерлерге аргонавтар база учурагандар. Олор сиреналар журтап жаткан ортолыктын жаныла база өткөндөр. Сиреналардын кожонгы оорды бойы жаар тартып, коркушту ортолык жаар там ла жууктадып турган. Ол тушта Орфей кылдарын ойводып ийеле, сүрлү жараш үниле кожондой берген. Онын кожонгы сүрекей сүрлү болгон, сиреналар бойлоры да онын кожонгын угуп, учукпай баргандар. Аргонавтар жеткерлү ортолыктын жанынаг өдө бергендер.

Грекердин общественный жадын-жүрүми кудай жагында ла чөрчөктөрдө көргүзилгени. Жебрен гректердин кудай жагында ла чөрчөктөринде оордынг общественный жадын-жүрүми көргүзилген. Же ол чын бойы көргүзилген эмес, сан башка чөрчөк кеберлү эди, өскөртө, кула чөрчөктөрдө булта көргүзилген. Чынын алза, кандый да кудайлар жок болгон, гректер десе оорды улуска түңей деп, тегин улуска эмес, бай-бийлерге түңей деп бодойтондор. Олимте Зевске баштадып журтап жаткан деген кудайлар каанныг жаан билезине жүзүндеш. Кудайлардын кылык-жагдары база бай-бийлерге түңей. Олор калжу-казыр, кара саваалу, олор албаңды сүйүп жат, оорго удурлашканын, оорго уккур болбоганын көрөр күйндери жок. Зевстин бойына удурлажа, улустыг ырызы учун турушкан Прометейди ол коркушту кыйнап өлтүрген. „Илиадада“ ла „Одиссеяда“ көргүзилген чилеп ок, греческий бай-бийлер шак ондый болгон.

Геройлор керегинде чөрчөктөрдө көп үйе улустыг ар-бүткенле, жадын-жүрүминде бар жамаң керектерле тартышкан тартыжузы ла ижи көргүзилген. Улус казыр аңдарла канайда тартышканын, састарды кургатканын, кижин өлтүрөчү тонокчыларды жоголтканын албаты бойынын сагыжында Гераклдын ла өскө дө геройлордын эткен ат-нерелү керектери деп чөрчөк аайлу куучындарда көргүскен. Одиссейдин шыралу жоруктаганы, Гераклдын алтын яблоколор аларга барып жүргени, аргонавтардын талайла жоруктаганы керегинде чөрчөк-куучындарда гректердин садыжарга баштапкы каттап жоруктаганы, олор баалу металлдарды канайда албаданып бедирегилеп турганы, ол жоруктарда олор кандый жеткерлерге учурап турганы көргүзилген.

2. JAҢЫ ЭРАДАН ОЗО VIII—VI ЧАКТАРДА ЭҢ JAАН УЧУРЛУ ГРЕЧЕСКИЙ ГОСУДАРСТВОЛОР.

42 §. Афинский государство.

Грецияда государственньй строй табылып төзөлип турган өйдө көп оогош государство-городтор, эмезе п ó л и с т е р бар болгон. Олордын эң жааны А ф и н ы л а С п á р т а болгон.

Аттиканын јерин үч јанынан талай курчап јат. Айландыра ортолыктар көп. Олордын эң жаан дегени—Э в б é я, ол Аттикадан тапчы өткүш кечире јадат. Эвбеянын јараттары сүреен кириш-чыгыш, ондый јерлерде керептер токтоорго эптү бухталар ла булундар көп.

Аттиканын јеринде аш-өзүмдер тыг јакшы өспөйтөн. Аш ас бүдетен, оны коштой јаткан областьтардан тартып экелерге келижетен. Јурт хозяйстводо көп сабазында оливкалар ла виноград өскүргилейтен. Аттиканын түндүк, тууларлу бөлүгинде јери анчадала уйан. Ондо мал өскүрери јаан учурлу болгон.

Је Аттикада јерден казып алар јөбжөлөр көп болгон. Туулардан сүреен јакшы мрамор алып туратандар, оной туралар тудуц, статуялар әдетендер. Той балкаштан аяк-казан ла тураларга јабынчы әдерге черепица әдип туратандар. Аттиканын сырагай түштүктеги јаказында мөнгүн руда сүреен көп болгон. Ондо мөнгүн казып, кайылып турган рудниктер бар болгон. Аттиканы ла Кичү Азияны кыңы чылап үзүк јөктөн чөйиллип барган ортолыктар бириктирип турган. Онойдо ортолыктарла тудужып калганынан улам күнчыгышла саду өткүрери ле культурный јанынан колбулу болоры јенил болгон. Ашты Эвбея деп ортолыктаң, Кара талайды јакалай јаткан јерлерден ле Египеттен экелгилейтен. Аттикадан ашка толыштырып өскө товарлар: аракы, сарју, ремесленный әдимдер тартып апаргылайтан. Оның учун Аттикада јурт хозяйство, ремесло ло саду түрген өскөн. Аттиканын түштүк јанында казып алып турган мөнгүннен акча эткилейтен. Акча эткени өскө ороондорло саду өткүрерин јенилтип туратан. Аттикада хозяйство өскүрерге айалгалар јакшы болгон.

Аттика.

Афины. Аттикада эң жаан жүрт Афины болгон. Афины талайдаг ыраак эмес турган. Мында, талайдыг жарадында, бир канча жакшы бухталар бар. Ол бухталардыг бирүзүндө П и р е й деп гавань¹ болгон. Афинынын эң жебрөндө тзбөлгөн бөлүгү бастыра жанынаг курчай шибеелеп жазап салган төндө турган, ол төндө а к р о п о л ь² деп адагылайтан. Өштүлөр табарган учуралда городтын бастыра албатызы акропольдо жакынатан. Афиныны эбиреде аш бүдери жанынаг Аттикада эң жакшы түс жер жаткан.

Аристократтар ла демос. Аттиканын жайым албатызы а р и с т о к р а т т а р г а (бай-бийлерге) ле тегин албатыга— д е м о с к о бөлүнүп турган. Аристократтардын колында эң артык жерлер болгон. Олордын кезиги садулап ла коштой жаткан ортолыктарга пиратский³ табарулар эдип тургандар. Демос дегени общинада турган крестьяндар, жери жок батрактар ла оок ремесленниктер болгон. Бай-бийлердин тоозына кирбей турган бай садучылар база демоско кожулып турган.

¹ Гавань—керептер токтойтон жер.

² Акрополь—городтын үстүгү бажы, кремль.

³ Пират—талайла жүрүп, керептер тонойтон тонокчылдар.

Афинский
крестьяндар-
дын
айалгазы.

Аристократтардын жаңына бастырган афинский крестьяндардын жүрүмү жаңы эрадан озо VII чакта сүреен коомой боло берген. Бай-бийлер эң артык жерлерди колына жууп алгандар. Крестьяндар жоксырап, арга жокто байларга төлүгө түжүп туратандар. Төлүзүн бойынын ойинде жандырбаган кижини ле онын билезин кулдар эдип салатандар, онын жерин десе бай бойынын жерине кожуп алатан. Көп жерлерде төлүлү кижинин ле төлүгө неме берген кижинин адын ойо кезип, бичип салган таш столмолор тургулайтан.

Төлүлеринен айрыларга көп крестьяндар арга жокто балдарын кул эдерге садып ийетендер.

Курсагына да керектү аш алып болбос сүреен ас жерлү жоксыраган крестьяндар база бар боло берген. Олор арга жокто байлардын жерин иштеп, ол жерде өскүрип алган ажынын алты үлүзининг бежүзүн жер учун бийлерге берип туратандар. Ондый жоктуларды а л т ы ү л ү л е р (шестидольники) деп адагылайтан. Кезик крестьяндар жери жок артып калала, эмезе иш бедиреп город жаар баргылайтан, эмезе байларга батрак болуп, олардын жерин иштеерге жалдангылайтан.

Онойдо жаңы эрадан озо VII чакта Атикада көп жер жермензинечи көп эмес байлардын колында болуп калган. Афиньда журтаган көп улус жермензинечилерге төлүгө түжүп, кул болуп калгандар.

Солон. Крестьяндар түймежип турган. Олор төлүлерди жок этсин, төлү учун кул эдерин токтотсин, жерди тегиенг үлештирзин деп некегендер. Ого үзеери, бай-бийлердинг тоозына кирбей турган, онынг учун оларды аристократтар жаңга жууктатпай турган байлар аристократтардын бийлеп турганын база жаратпай тургандар. Восстаниелер башталган. Аристократтарга арга жокто бир эмеш жапа базарга келишкен. Жаңы эрадан озо 594 жылда Афиньда баштапкы а р х о н т к о' С о л о н тудулган.

Солоннын угы-төзи бай-бийлер болгон. Ол талайла жүрүп садыжып турган, же бойы тын бай эмес болгон. Садыжар деп жоруктап жүрүп, Солон көп өскө ороондор көргөн, жүзүн-жүүр албатылардын жаңжыккан жаңдарыла, государственный

* Архонт — башкараачы, эң жаан жамылу кизи. Афиньда 9 архонт болгон.

ээжилерле танышкан. Онон улам үредүлү, билгир кижги боло берген. Ол бойы поэт те болгон, государствоны канайда кубулта төзбөри керегинде шүүлтелерин бойынын үлгерлеринде бичип туратан. Афиныда Солон ады чыккан, жарлу кижги болгон.

Төлүлөрдү жоголткону ла төлүлү учун кул эдип садарын токтоткону. Солоннын эн баштапкы задачазы крестьяндарды токунадары болгон. Солон байлардын жерлеринде турган төлүлү таштарды жоголтсын деп жакарган. Бу жакаруны „жүктен айрыганы“ деп адагандар. Онойдо крестьяндардын бастыра төлүлерин жок эдип салган, крестьяндар төлүзин төлөп берген кийинде байларга берип салган жерлерин тагыннан мензинерине ойто алып алгандар.

Келер бйдө төлү учун улусты түрмеге отургузар ла оморды кул эдип садар учур жок эдип салган. Кул эдип өскө ороондорго саткан афиняндарды государство бойынын акчазыла ойто садып алала, оморды төрбө жерине жандырган.

Төлүлөрдү жоголтконуна ла төлү учун кул эдип садарын токтотконуна улам крестьяндардын айалгазы жаранган, жермензивечи ээлер десе алдындагызына уйдаы бергендер.

Атикада төлү учун кул эдип садарын венниг учун токтодор аргалу болгон десе, ондо ол тушта өскө ороондордон экелген кулдар көп болгон. Эмди Афинский государствонын төзбөлгөзи өскө ороондордон экелген улусты кул эдери боло берген.

Жббжбзи жанына разрядтар тургусканы (улусты башка бблүгени). Жагыс ла аристократтарга эмес, бастыра байларга государствоны башкарага арга берерге, Солон улусты жббжбзи жанына башка бблүгөн разрядтар тургускан. Афиныда журтап жаткан бастыра граждандар омор аристократтарга ба эмесе демоско бо келижин турганына камааны жогына, жббжбзи жанына төрт разрядка бблүнгөн. Баштапкы разрядка бойынын жери-журтына аракыны, саржуны ла ашты ончозына көп алып турган эн бай улус келижер эдип тургузылган. Экинчи разрядка тын бай эмес улусты, үчүнчи разрядка—аргалу жаткан граждандарды, төртүнчи разрядка—жоктуларды (феттерди) бичиген.

Граждандардын государствонын алдына кандый молдулар

бүдүрөтени оlorдун жöбжöзi аайынча тургузылган. Баштапкы разрядка келишип турган граждандар государствого бойыннын акчазыла жуучыл керептер эдиң берер, албатынын байрамдарын öткүрiп башкараp учурлу болгон. Экинчи разрядтын граждандары военный службага бойыннын адын мингенче келетен учурлу болгон. Онын учун оlorды в с а д н и к т е р (атту черүчилер) деп адайтандар. Учүнчи разряд уур жуу-жепселдү жуучылдар—г о п л и т е р болуп туратандар, оlor керектү жуу-жепселди бойыннын акчазыла садын алар учурлу болгон. Феттер жеңил жуу-жепселдү жуучылдар болотондор: оlor жуу-жорукка жеңилчек шлёмду, тудунын жүрер тегерик куйакту, дротиктү¹ эмезе таш чачатан пращту баратандар.

Граждандар кандый праволу болоры база оlorдун жöбжöзинен камаанду болгон. Государстводо эн бийик жамыга жаныче ла байлар турар аргалу болгон, албатынын жуунында дезе Афиныда бастыра граждандар туружатан.

Афиныда кул-
тудагы государ-
ство учына
жетире төзöлий
калганы.

Солоннын реформалары² первобытво-общинный стройдын арткан-калгандарын жоголтып салган: жерди улустын тангынан жöбжöзi эдери тургузылган, сöбктин жаандарынын бийлер болуп туратан алдындагы айалгазы жоголып калган. Эмди жоннын жүрүминде угы-тöзи жаандар-бийлер болгоны эмес, жöбжöлү, бай болуп турганы жаан учурлу боло берген.

Төлүзин төлөп болбогоны учун кижини кул эдерин токтотконунан улам Афинский государство тынгыган. Афинский государствонун граждандары эмди кул болор учур жок, онын учун оlorдун жадын-жүрүми ондолгон, государствонун жуулажар ийдези тынгыган (кулдарды черүге албайтан).

Же Афиныда öскө жерден экелген улусты—гражданин эмес улусты кул эдери түрген тынгыган. Афиняндар жууда олжолоткон улусты, талайда керептерге табарала, олжолоп алган улусты кул эдиң туратандар, олжолоткон улусты садын турган рыноктордон кулдарды садын алатандар. Кул болуп

¹ Дротик—учун учап салган эмезе темирлеп салган тыг узун эмес жыда, жуулашканда оны öштүге удур чачып туратандар.

² Реформа—жаңжыгып калган ээжилерди (государственный стройды, черүни ле оной до öскөзин) бир кезек кубултканы.

турган улус афиняндар эмес, өскө орондордон экелген улус болгон.

Онойдордо, *янгы эрадан озо VI чактын учы жаар култудачы афинский государство, култудачы афинский республика сырагай быжуранып тѳзѳлип калган.*

43 §. Спарта.

**Спартанский
государство-
нын тѳзѳлип
бѳткени.**

Спартанский государство Лаконика областьта Э в р о т деп сууны жакалай жаткан жаан эмес, же аш-ѳзѳмдер жакшы бѳдетен ѳзѳктѳ тѳзѳлип бѳткен. Эврот сууны жакалай жаткан ѳзѳк ѳч жапынан тууларла курчалган, тѳштѳкте десе,

талайга једип јат. Тууларды ажыра јолдор ас, Лакониканын талайга једип токтогон јеринде энтѳ бухталар јок.

Не ле неме жакшы бѳлдер јер, агаш, ѳлѳндѳ јачандар, сѳреен кѳп ан-куштар, тууларда десе темир руда бар учун бу ѳзѳк јаар кѳп улус келген. Лаконикада албаты сѳреен озодон бери јуртаган. Јангы эрадан озо II чактын учинда тѳндѳк жапынан греческий уктардын бирѳзи келген. Гректер Эврот сууны жакалай жаткан ѳзѳкти, онын кийинчиде бастыра Лакониканы јуулап алала, ондо јуртап жаткан албатынын кезигин бойына кулдар, и л о т т о р¹ эдип алгандар.

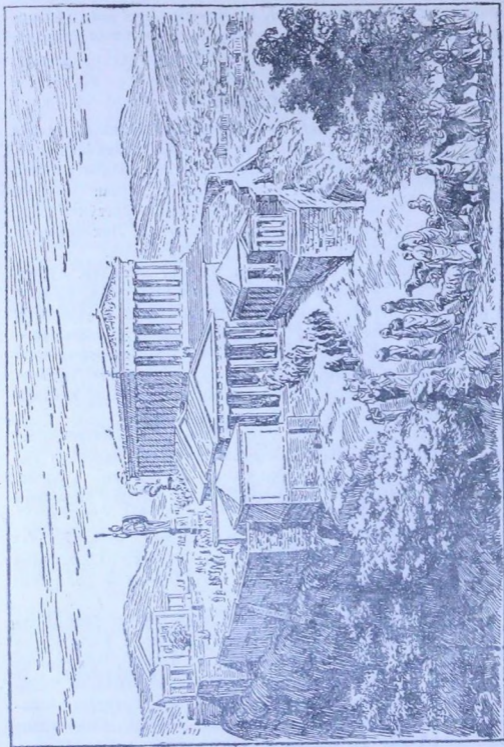
Лакониканы јуулап алган улус бойлоры десе областьтын талортозы кирезинде жаантайын турар военный лагерьде туруп алгандар. Олордын јурты С п а р т а деп адалган. Спартаны айландыра стенилер јок болгон; ол жаан деревниге јѳзѳндеш јурт болгон.

Онойдо Спартанский государство табылып тѳзѳлгѳн. Ол ненин учун тѳзѳлгѳн десе кулдарды—илотторды, албадап иштедер ле колдо јобожыда тудар, јангы јерлер ле јангы кулдар јуулап алар керек болгон.

**Обществен-
ный строй.**

Спартанский государство јуртап жаткан албаты эки бѳлѳкке: с п а р т а н е ц т е р г е л е и л о т т о р г о бѳлѳнин турган. Спартанецтер бу јерди јуулап алган гректерден тарап-таркаган улус, илоттор десе бу јерде озодон бери јуртайла, гректерге олјоткон албатыдан тарап-таркаган улус болгон. Спартанец-

¹ *Плот*—олјолоп алган кичи дегени.

Афинский акрополь.

тер государстводо бийлеп тургандар. Илоттордын восстаниезин туй базарга жаантайын белен болорго, озор бек бириккен, эптү-нак общинала журтагандар. Спартаецтер жангыс ла жуучылдар болгондор. Жуу жок, амыр-энчү өйдө озор гимнастика эдиц, жуулажарга тазыгар упражненииелер эдиц, андан туратандар. Озордо садыжар ла кандый бир ремеслого үренип алала, иштеер учур жок болгон. Спартада ремесло ла саду тын өспөгөн. Спартада уур, алып жүрерге эп-жок темир акча болгон, онойг улам саду өткүрерге күч болуп турган. Спартаецтер государствонын гранын өдүп, өскө государстволордын јерине барбас учурлу болгон. Өскө јерден келген улусты Спарта јаар база көп божотпойтондор. Спартаецтерде јерди тангынан мензинери жок болгон. Бастыра јер государствонын колында болгон, государство кажы ла спартаецтин билезине үлү јер беретен. Ол үлү јерлер адазынан балдарына бүдүнге једижер учурлу болгон: озорды бөдүктеп үлеерге јарабас болгон. Онойдо берген јерди садарга эмезе сыйлаарга база јарабас.

Спартаецтер иштеерин уйатту керек деп бодойтондор. Озордын јерлеринде илоттор иштеп, озорго аш, аракы, оливкалар ла өскө дө продукталарды јетирип туратандар. Илоттор бастыра жуун алган тужүмнин талортозын јердин ээзине берер учурлу болгондор.

Спартаецтерге берген кажы ла үлү јерде иштеер эдиц, илоттордын бир канча билезин бичип салатан болгон. Онойдо бичиген улус бойыннын бий-ээзине ле онын билезине иштеер учурлу болгон. Илоттор, јер чилеп ок, государствонын колындагы јөбжө деп бодолотон.

Илоттордын айалгазы коркушту күч болгон. Илоттор туйка сүмележеле, восстание көдүрер болор деп спартаецтер коркуп, озорды жаантайын колго кату, коркудулу тударга кичеенетендер.

Спартаецтер озорды бир ле кичинек буру учун каруузына тургускылайтан. Јинт спартаецтерди илоттордын кийининен көрүп турзын деп ийгилейтен. Озор эптү јерге јажынын алала, илоттордын куучындарын тындап туратандар, серемжилү көрүнген илотторды өлтүрип салатандар.

Је мынайда кату, јаман кылынганы спартаецтерди амадузына јетирбейтен: ондый кылыктардан улам илоттор бойлорынын эелерин торт ла көрөр күүндери жок болгон. Илот-

тор базыначыларына удурлажа көп катап восставать эткендер.

Спарта култудачы государство болгон. Ол государство ас тоолу спартанецтер камык илотторды күүи-кайрал жогынанг базынчыктап, кулданып турганына төзбөлгөлөнгөн.

Государство-нын төзбөлгөн бүдүми. Спартада албатынын жууны бар болгон, оны бир айда жаңыс катап жууйтан. Ол жуунда жажы жеткен эр улус—спартанецтер ончозы туружатан. Спартада албатынын жуунын жаңы жаан эмес болгон: ол жүк ле эн жаан жамылу улустын чыгарган жөптөрүн жөптөп туратан. Албатынын жууны оморды жөптөбринен мойноп турган болзо, жуунды таркадып та ийерге кем жок болгон. Албатынын жуунында үнди чын берери каа-жаа ла болотов. Көп сабазында суракты кыйгыла жөптөп туратан, жартап айтса, кандый шүүлтени жарадып, ончозынанг тын кыйгы чыккан, ол шүүлте жөптөлгөн деп бодойтон.

Жаандардын соведи Спартала жаан учурлу государственнй учреждение болгон. Жаандардын совединде угы-төзи бай-бийлер болгон, 60 жаштан ашкан 28 гражданин болгон. Советтин члениннг бирүзи өлгөн учуралда жаңы членди мынайда тудатандар: албатынын жууныннн жаңыла кандидаттар ээчий-деечий базып өдөтөндөр. Жуун омордын кажызын ла кыйгыла уткуйтан. Бир кандидат көрүнгенде, кыйгы тынчп чыгатан, база бирүзи көрүнгенде—кыйгы араайлай беретен. Эжигин жаап салган турада отурган аңылу улус ол уткуул кыйгыларды угуп, кандидаттын кажызын албаты анчадала тын кыйгырып уткуганын билип алатан. Албаты анчадала тын кыйгырып уткуган кандидат членге тудулган деп бодолотон.

Спартанский государствонын бажында эки каан турган. Омордын жамызы эки кааннын өштөжип турган уктарында адазынанг уулына једижетен (энчиге артатан). Государствонын керектерин Спартанын каандары бастыразын башкаратан эмес болгон. Жаңыс ла черүде каандардын жаңы бир де эмеш өйи-кеми жок болгон.

Каандар жаандардын соведине база киретендер, онойдордо, жаандардын соведи каандарла кожо 30 кижиденг турган.

Спартаны башкарарында бай-бийлер жаан учурлу болгон, онын учун онын государственнй стройы аристокра-

тический¹ болгон, Спарта аристократический култудачы государство болгон.

Спартанецтердин жадын-јүрүми ле балдарды чыдадып өскүрери. Военный керек. Жаңы эрадан озо VII—VI чактарда кандый да жаан бай-бийлерге келижип турган спартанецтердин јүрүми бир де чүми јок болгон. Темир акча көп јөбжө јөбп алар арга бербей турган. Алтынды ла мөнгүнди десе Спарта јаар экелерге јангар јөп бербейтен. Спартанецтер тегин ле агаш тураларда јуртагандар.

Спартанец бойынның билезиле кожо көп болбойтон. Спарта военный лагерь болгон, керек десе јуу јок, амыр-энчү де өйдө спартанецтер айылында ажанбай, јуучыл нөкөрлөрилеле кожо ажанатан. Олордың курсакы бир де чүми јок, тегин курсак болгон. Нөкөрлөрилеле кожо ажанып турган кажы ла кижии ай сайын канча кире керек курсакты айылынан экелип туратан.

Спартанецтерде уулчактарды чыдадып өскүрери, де бөкө, тазыгып калган, јалтанбас јуучылдарды белетеер деген сок јангыс амаду болгон. Жаңы чыккан баланы адазы јаандарга көргүзөр учурлу болгон. Олор јангыс ла су-кадык балдарды тирү артыратандар: мылјы эмезе кенек балдарды кырдың терең капчалы јаар таштап ијетендер. Јети јажы толгон уулчактарды государственнй школго беретендер. Ондо олоорды отрядтарга бөлүйлө, казармаларда јатыратан. Кычырарга ла бичиирге олоорды үретпейтен деп айдарга келижер. Школдо көп лө јанында балдарды уккур болзын, олоордың күчи көптөзин, олоор эпчил ле чыдамкай болзын деп кичеейтендер.

Грецияның уур јуу-јепселдү јуучылы.

¹ Аристократический строй—государство јанг бай-бийлердин колдында болгон ээжи.

Уулчактардын баштарын тазада кайчылайла, жайы-кыжыла жеңил кийимдү, өдүк жок бастыратандар. Балдар Эврот сууны жакалай тростниктен эткен төжөнчик төжөнчип уйуктайтандар.

Балдар ла жинт улус куучынды жаан улустан озо баштабас учурлу болгон. Олордон нени-нени сураганда, олор каруузын кыскарта, чокум берер учурлу болгон. Карууны онойдо кыскарта, чокум бергенин Лаконика деп сөстөн улам „лаконический“ деп адайтандар.

Балдарды ла жинттерди 7 жаштан ала 20 жашка жетире үредетен. Онын кийининде спартаец кижин алып, айылду болуп алала, бойынын билезиле кожо журтайтан. Же айылду да болуп алган кижин карыганча военный службада артатан.

Кызычактарды чыдадып өскүрери уулдарды өскүргенинен жаан башказы жок болгон. Олор эди-сөөгин тыңыдарга онойдоок жүгүрер, күрежер, диск ле жыда мергедеер учурлу болгондор. Кызычактарды жажытпайтандар, олор көп тоолу өскө греческий государстволордо чылап, айылында жажыркап отурбайтандар.

Спартада балдарды онойдо чыдадып өскүрүп ле үредип, жакшы жуучылдарды белетеп алгылайтан болгон, же онойдо өскөн спартаецтер культурый эмес, калжу-казыр, кату-күркет болгондор, кычыраын ла бичириин жүк арайдан ла билетендер. Спартаецтердин ортозында учёныйлар да, журукчылар да, поэттер де жок болгон. Спартаецтер илотторго жеңдирген өштүлөргө күүн-кайралы жок кату-казыр болгондор. Онойдо калжу-кату болорго олорды жаштан ала үредетендер.

Спарта военный государство болгон. Черү төзөбөрине спартаецтер эн жаан ажару салатандар. Спартанын жуучылдары ончозы бир түнгей жуу-жепселле: жыдала, кылышла, тудунып жүрер куйакла жепсенген болгон, олор шлем, көгүске кийер куйак ла бутка кийер куйак кийгилейтен. Жуулажар тушта уур жуу-жепселдү жуучылдар—гоплиттер—тудунып жүрер куйактарын коштой-коштой тудуп, жыдаларын ичкеери уулап алып, эки эмезе үч рядка жегелей туруп алып, флейтанын ойногон табыжына келиштире баскылайтан. Ондый стройды ф а л а н г а деп айдатан.

Жуу-согушта качан да жана баспас учурлу деп, спартаецтерди жаш туштан ала үреткилейтен. Жуучылдын кийал-

та јок бұдүрер молжузы—военачальник кайда тургускан, ол жерден јана баспай, өлгөнчө тартыжары болгон. Спартанын јойу жүрер черүзин јендирбес черү деп, Грецияда узак өйгө бодоп туратан.

Спартанын Пелопоннесте бийлегени.

Лаконикадаг кунбадыш јаар не ле неме јакшы бұдер, албатызы чук журтап јаткан Мессения деп јер бар. Лакониканы жуулап алган кийинде јангы эрадан озо VIII чактын учында спартанецтер Мессенияга табарарын баштаган. Көп кан төгүлген, эрчимдү тартыжу 19 жыл улалган: Мессениянын албатызы јайымын јалтанбастан корулаган, је ондый да болзо, Мессениянын јеринин көп сабазын спартанецтер жуулап алгандар. Онын кандый ла аш јакшы бұдер кыраларын участокторго бөлүйле, спартанецтер үлежип алгандар.

Јангы эрадан озо VII чактын ортозы кирезинде мессенецтер восстание көдүргендер. Мессенияны экинчи катап жуулап аларга келишкен. Экинчи жуу баштапкызынан да тын болгон: ол 30 жылга улалган. Бу жуу тушта спартанецтер бастыра Мессенияны жуулап алган, онын албатызын дезе илоттор эдин салгандар.

Је спартанецтер туулу јерде турган Аркадияны жуулап аларга баргылаарда, Аркадиянын албатызы коркушту тын удурлашкандар. Мынайда шорлонгон кийинде спартанецтер бастыра Пелопоннесте жуулап алар деген шүүлтезин арга јокто таштагандар. Олор Пелопоннесте башка эп-сүмеле бактырып алар деп шүүгендер. Јангы эрадан озо VI чактын учында Спарта бойынын баштаганыла Пелопоннеский союз төзөгөн. Ол союзка Түштүк Грециянын бастыразына шыдар государстволоры кирген.

Союз аристократический башкартуны јөмбөр лө кулдардын восстаниелериле тартыжар амадулу төзөлгөн.

3. КАРА ТАЛАЙДЫН ТҮНДҮК ЈАКАЗЫНДАГЫ ЈЕРЛЕР ЈАНГЫ ЭРАДАН ОЗО VII—V ЧАКТАРДА.

44 §. Кара талайды јакалай журтаган скифтер.

Скифтердин Гректер скифтер деп эмдиги Молдавиянын, уктары. Украинанын ла Түндүк Кавказтын чөлдөринде ле Алтайда сүреен јебрен өйдө журтаган көп ук улусты

адагылайтан. Скифтер жоголгоны сүрөөн удап калган, олардын ордына бскб уктар ла албатылар журтаган. Скифтер керегинде бис греческий писательдердин куучындарынан ла археологиянын жерден казып тапкан немелеринен билерис.

Корумнан табылган ваза.
Вазада скифтердин жүрүмүн көргүскөн журуктар бар.

Озодо скифтер журтаган жерлерде эмдиге жетире көп корумдар (кургандар) арткан. Ол корумдарды скифтер башчыларынын сөөгүн жууган жерге, египтяндар фараондорунун сөөгүнүн үстүнө пирамидалар тургускан чылап ок, таштар ла жер чогуу эткендер. Археологтор көп ондый кургандарды каскандар.

Скифтер, жебрен бйдө журтаган ончо албатылар чылап ок, бльгөн кижилер ол жерде база журтайтан деп бодогылайтан. Онын учун олар бльгөн кижинин сөөгүн жууган орого ол жердеги жүрүмдө керек болгондй немелерди кижинин сөөгиле кожо салып койотондор. Скифтердин бльгөн улустардын сөөгүн жууган жерлеринде малдын сөөгү, мылтык-жепселдер, кееркединер немелер, айыл ичинде тудунар-кабынар немелер табылган.

Ондый корумдардан табылган немелер скифтер канайда журтаганын, нени иштегенин, олардын кудай-жангы кандый болгонын билер арга берип жат.

Скифтердин Скифтердин уктарынын көп сабазы көчүп иштеген ижи. жүрүп мал азыраган. Дунайдын оозы жаар тузунан ала Алтайдын тууларына жетире чөйлип барган чөлдө көп үүр жылкылар, уйлар ла койлор отоп жүрөтөн. Малла кожо скифтер көчүп жүрөтөндөр: эр улус таг атту, үй улус ла балдар уур абрага тургузын салган кибитка-

ларга¹ отурып алып јоруктагылайтан. Кибиткаларды олар тереден ле кийинстен эткилейтен.

Түн киргенде, конорго токтогылайтан, јер эптү болгондо, ондо бир кезек өйгө туратан турлуу эткилейтан. Кышкыда түштүк жаар ырада барып, сооктон кибиткаларда аргаданып, оттын јанына јылынып, тере кийим кийгилейтен.

Одорлоры сүреен јакшы јерлерде, темдектезе Алтайда, мал азыраачылар, ары-бери көчпөй, јабыс јерде јуртап, мал азырагылайтан. Ондо малга азырал јеткил болгон учун, улам сайын көчөргө керек јок болгон. Мал азырап турган көчкүн эмес улус јурттарда, бек агаш тураларда јуртагандар.

Көчкүн де, көчкүн эмес те скифтер көп андап туратандар. Оны кайдан билген дезе, скифтердин сөбгин јууган јерлерден јерлик андардын сүрлери көп табылган.

Мал азыраган скифтерден башка, јер иштеген скифтер бар болгон. Јер иштеечи уктар эмдиги өйдө Украина турган јерде, Днестр, Түштүк Буг ла Днепр сууны жакалай јуртагандар. Олар салдала иштеп, буудай, тараан, чечевица үренден, согоно ло чеснок отургузып туратандар. Мал азыраары оларго төс учурлу эмес болушту ич болгон. Јер иштеечи скифтер шибеелей бөктөп салган јурттарда јуртагандар. Артыкту ажын олар Грециядан келген којоймдарга саткылайтан.

Скифтер металлдардан—күлдерден ле темирден немелер эдип билетендер. Темирди јарандырып, онон немелер эдерге скифтер сүрекей устар болгон. Олар той балкаштан аяк-казан эдерге билетендер. Көчкүн скифтер тереден эткен аяк-казандарды тузалангылайтан. Скиф үй улус сүреен јараш кебистер согуп, жүзүн-јүүр учуктарла сүреен јараштыра шабылап билетендер.

Скифтердин общественный стройы ла олардын јанжыккан јангдары. Скифтерде кулдар бар болгон. Је кулдардын ижи олардо тын таркабаган. Көчкүн скифтер, кулдары кача бербезин деп, көп учуралдарда сокортып (көстөрин ойып) салатандар. Сокор кулдарга мал кабыртарга јарабазы јарт, малды скифтер бойлоры кабыратан. Сокор кулдарга айылдагы ишти эттиретендер. Табару тушта олјолоп алган улустын

¹ Кибитка—абрага эмесе чанакка тургузып алаала, тартып јүретен айыл.

көп сабазын скифтер кулдар садачы гректерге садатандар.

Көчкүн скифтер ле жер иштеечи скифтер сөөктөр аайынча төзөлгөн общиналарла жаткан. Жер, малдын ла кулдардын көп сабазы общинанын колында болгон. Скифтерде, анчадала көчкүн скифтерде, сөөк аайынча төзөлгөн строй ол тушта бек бойынча болгон. Онызы скифтердин бир кезек жанжыккан жандарынан билдирет. Темдектезе, төрөөн эмес улус канын кожуштырып союз тургузар жан бар болгон. Ондый союз тургузар ээжилер мындый болгон. Жаан аяакка аракы ургулайтан. Канын колыштырып, союз тургузарга турган улус колын бир кичинек жара кезеле, бойынын канын аракыга кожуп ийетендер. Онын кийининде аяактагы канду аракыга мылтык-жепселдерин чөгдиретендер, кудайларга бажырала, ол аракыны ичип ийетендер. Онойдо кан колыштырып тургускан союз качан да бузулбас союз деп бодолотон.

Скифтердин сөөк улустары уктарга биригетен. Сөөктөрдүн жаандары уктын соведине жуулгылайтан. Кандый бир жаан учурлу керек шүүжер учуралда бастыра улустын жуунын жууйтан. Уктардын бажында башчылар тургулайтан, одордын учуры Грециядагы базилейлерге жүзүндеш болгон.

Корумнан табылган алтын тарак.
Онодо скифтердин сүрлерин журап
салган.

Кезикте бир канча уктар союзка биригетен, ол союзты ийде-күчтү кандый бир уктын башчызы башкарып туратан. Же ондый союзтар бек болбойтон, олар түрген чачылып калатан: ол тушта скифтерде государство төзөлгөлөк болгон.

Же скифтердин байларга ла жоктуларга бөлүнери баштала берген. Олордын онойдо бөлүнүп турганын бис скифтердин сөөгин көмгөн жерлерди казып, жарт билип аладыс. Кезик сөөктөрдүн үстүне бийик корум чогул салган. Сөөк жаткан ородо

десе алтыннан ла мөнүннен эткен баалу немелер, көп мылтык-жепселдер табылып јат. Онызы сүреен бай скифтердин—сөөктин жаандарынын ла башчылардын сөөгин көмгөн јер. Је аргалу јаткан улустын сөөгин көмгөн тын јаан эмес корумдар бар, тегин, јокту скифтердин сөөгин көмгөн сырагай кичинек, ичинде баалу неме јок корумдар база бар.

Греческий писательдердин бичиген бичиктеринде скифтердин башчыларынын сөөгин канайда тудатаны керегинде айдылып јат. Ондый башчылардын бирүзи өлгөндө, онын сөөгин бальзамировать эделе, бастыра уктарды керип, чөллө тартып јүрөтендер.

Башчынын сөөгин тудар күнде онын сөөгин салатан оронун јанына онын кулдарын ла көп жылкылар өлтүрөтен. Улустын сөөгин ле аттарды орого салала, үстүн чоккойто корумдап салатан.

Сөөкти мынайда јууытан јанду болгоны скифтердин уктарынын башчылары јаан ийде-күчтү болгонын көргүзөт. Јаңы эрадан озо V чакта олордын јамызы бай-бийлердин ле байлардын билелеринде адазынан уулына энчиленип берилетен.

45 §. Кара талайды јакалай греческий городтор.

Кара талайды јакалай греческий колониялар төзөлгөнни. Јаңы эрадан озо VIII—VI чактарда көп гректер төрөл јерин таштап, талай кечире јаткан ороондор јаар баргандар. Олор көп шылтактардан улам онойдо көчкөндөр. Јоктулардын јери сүреен ас болгон. Олор торолоп өлбөскө лө төлүге түшкенинен улам кул болбоско качкандар. Көјойымдар десе ашты ла кулдарды јенгил баала садып алала, Грецияга апарып садарга оноор көчкөндөр.

Гректердин өскө ороондордогы јурттарын колониялар деп адайтат. Кслониялардын көп сабазы јаңы эрадан озо VII—VI чактарда төзөлгөн. Гректердин колониялары Средиземный талайды јакалай: Нилдин дельтазында, Сицилия ортолыкта, Түштүк Италияда ла өскө дө јерлерде төзөлгөн.

Биске десе бистинг Төрөлистин јеринде, Кара талайды ла Азовский талайды јакалай төзөлгөн колонияларла таныжары анчадала јаан учурлу. Бу јерлерге једерге греческий талайчылар озодон бери јилбиркеп туратандар. Кавказтын талай јакалай јаткан јерлерине алтын табарга јалтанбай јоруктап

жүргени керегинде куучындардан улам аргонявтар керегинде чөрчөк табылган. Одиссейле болгон керектер керегинде куучында ыраак жерлерге, ол тоодо Кара талайдын жаказына баштапкы катап барып жүргени чөрчөк аайлу айдылган. Кара талайды жакалай скифтер журтап жаткан жерлерде аш, мал, балык көп болгон. Скифтердин башчыларынан көп олжолоткон улусты—кулдарды жеңил баала садып алар аргалу болгон.

Озо баштап гректер Кара талайды жакалай жаантайын турар колониялар төзөбөй, кезек ойгө садыжар турлуу эткилейтендер. Ондый турлууларды скифтердин журттары бар жерлерде эмезе көчкүн скифтер улам сайын жүрүжетен жерлерде эдетендер. Ондый турлууларга Грециядан көчүп келген көп улус жуулатан, ол турлуулар колония-городтор болуп табынча кубула беретен.

Кара талайды жакалай турган колониялардын эн жаандары Түштүк Бугтын оозында О л ь в и я, Х е р с о н е с, (Севастопольдын жанында), эмдиги Феодосия турган жерде Ф е о д о с и я, эмдиги Керчь турган П а н т и к а п е й л е Таманский жарымортолыкта Ф а н а г о р и я болгон.

Греческий колониялар канай да башкарынган. Греческий колониялар алдынан турган государство-городтор (полистер) болгон. Олор бойларынын метрополиаларынан¹ камааны жок болгондор, олорло жагыс ла саду ла культура жанынан колбулу болуп туратандар. Кажы ла колонияда бойынын закондоры бар болгон, государствонын төзөлгөн бүдүмдери де башка болгон, көп государстволор бойынын акказын чыгарып туратандар. Кара талайды жакалай турган колониялардын көп сабазында государствонын төзөлгөн бүдүми республиканский болгон. Эн бийик жаң албатынын жуунынын колында болгон, ол жуундарда жаым граждандар ончозы туружатандар.

Гректер ле скифтер ортодо саду жанынан ла культурный колбулар. Греческий колониялар ла скифтер көп сабазында амыр-энчү журтагылайтан. Амыр-энчү журтаары гректерге де, скифтерге де тузалу болгон. Гректер керектү аштын көп сабазын скифтерден садып алгылайтан. Олор кулдарды, терени, малды, воскты ла мөтти скифтерден ок садып алатандар.

¹ Метрополия—„эне город“ дегени. Колония төзөгөн город онойдо адалатан. Темдектезе, Кичү Азиядагы М и л е т деп город Кара талайды жакалай жерлердеги көп колониялардын метрополиязы болгон.

Скифтердин бай-бийлери греческий колонияларданг ара-кы, сарју, ббстөр, жараштыра журап салган журуктарлу аяк-казанды, металлданг эткен немелерди садып алгылайтан. Скифтердин башчылары греческий ремесленниктерди жалдап, баалу художественный эдимдер эттирип туратандар.

Гректер ле скифтер бойлары ортодо жаантайын саду өт-күрип турган шылтузында омор культурный да жапынан жуукташкандар. Культурасы бийик болгон гректер озо баш-тап скифтерге салтарын жетирип туратандар. Кезик бай-бий скифтер греческий тилге үренип, греческий кийим кийип, гректердин жандарын да жандап туратандар.

Же кийининде десе гректерге скифтердин де салтары же-дер болгон. Колонияларда журтап жаткан гректер эбиредеги скифтердег чик жок ас болгон. Скифтер колония-городтын бойында да, оны эбиреде турган кичинек журттарда да журта-гандар. Гректер ле скифтер алыжып та туратан. Колонист-тер эрмектежип турган греческий тилге скифтердин көп сөстөри кожулган. Колонист-гректердин кийими ле жандары скифтердин салтарынан улам база кубулып туратан.

Же гректер ле жербойынын скифтери жаантайын амыр-эн-чү журтаган эмес. Кезикте ийде-күчтү кандый бир көчкүн ук улус колонияга табарганда, жербойында журтап жаткан скифтер табарган улуска болужатан. Ол тушта өштүдег коруланарга городты эбиреде туткан стенелердин кийинине колонист-гректерге жажынарга эмесе табару эткендерге сый берип айрыларга келижетен.

4. ГРЕКТЕР ЛЕ ПЕРСТЕР ОРТОДО ЖУУ. АФИНЫНЫН ИЙДЕ-КҮЧТҮ БОЛГОНЫ ЛА УЙАДАГАНЫ.

46 §. Скифтерди жуулап аларга Дарийдин жуу-жорукка барганы.

Жангы жерлер жуулап аларга амадап, I Дарий каан жангы эраданг озо 513 жылда эмдиги Украина турган жерде журтап жаткан скифтерди жуулап аларга жуу-жорукка барган. Ол ок өйдө I Дарий Балканский жарымортолыктын тундүк бөлү-гин колго алып, бактырып аларга сананган. Кийининде десе каан бастыра жарымортолыкты жуулап алар күүндү болгон.

Персиянын каанга баштаткан жаан черүзи Балканский жа-

рымортотолыкка кечип алган. Дунайды перстер керептерден эткен кўрле кечкендер. Дунайды кечип алала, озор Украинанын учы-кыйузы жок чўлдўри жаар баргандар.

Скифтер десе перстерле табарыжып жуулажарынан качып тургандар. Озор бараткан жеринде бастыра өзўмдерди жоголтып, колодецтерди ле кара суучактар чыгып турган жерлерди кўмўп, кўнчыгыш жаар там ла ырап тургандар. Дарий скифтерле табарыжып жуулажарга канча ла катап ченешкен, же скифтер онон кыйыжыл жүре берип тургандар.

Скифтердин планы мындый болгон: перстерди чўл жаар канча ла кире ырада ээчидип апарала, ондо озорды оодо согуп салар. Ачанага алдырып, суу жокко шыралап, сырангай чучурап калган персидский черўде бу планы учы-учында билгилеп аларда, каан ойто Дунай жаар барар деп жакару берген.

Дунай жаар ойто барарга онон до кўч болгон. Эмди скифтер перстердин суу ла аш-курсак бедиреп, жаан черўлерден туура барып турган атту черўлерине табарып тургандар. Перстер сўреен кўп улузын жылытала, Дунайдагы кўрге жүк арайдан ла жеткендер. Бу кўрди озордын ийде-кўчтў отряды каруулдап турган.

Онойдордо, Дарий скифтерге табарарга барала, шорлу болуп жанган. Персиянын кааны, Балканский жарымортотолыкта жаан черў артырып салала, Азия жаар жана берген. Онын артызып салган черўзи Балканский жарымортотолыктын бир кезек жерин жуулап алган.

47 §. Кичў Азияда журтап жаткан гректердин восстаниези. Ол восстаниени туй басканы.

Кичў Азиядагы греческий городторды Персия Кир каан тушта бактырып алган. Дарий озорды башкаражында бойыннын жангы тынгыдып алала, Персиянын бийлежин Эгейский талайдын кезик ортолуктарына таркаткан. Греческий городтордын ончозында перстер бўдўмчилў греческий аристократтардаг башкараачылар тургузып салгандар. Албаты перстерди ле озордын тургускан башкараачыларын кўрбўйтўн.

Дарийдин скифтерди жуулаарга барала, шорлонгоны перстерди женип те салар аргалу эмтир деп кўргўскен. Кичў Азиядагы греческий городтордо восстаниеге белетенери баш-

талган. Восстание жаңы эрадан озо 500 жылда башталган. Восстание көдүргендердин бажында эн жаан город—М и л е т турган.

Кичү Азияда перстердин жаан черүлери жок болгон. Онын учун восстание көдүргендер озо баштап бир канча женү алгандар. Же Европада журтап жаткан гректерден болуш жокко, жаңыс бойынын күчиле узак чыдажып болбозын озор билип тургандар. Озор болуш сураарда, болушты греческий городтор ончозы ийген эмес: жаңыс ла Афины 20 жуучыл керептер ийгендер, Эвбея ортолыктан—5 кереп келген.

Кичү Азиядагы гректерди нениг учун керексибегендер десе, озор ончозы жаңыс албаты болуп турганын гректер ол тушта жарт билгелек болгон. Ого үзеери, Кичү Азиядагы восстаниени Дарий туй базала, озордын бойлорын жуулап аларга келер деп, Кичү Азиядагы гректерге болужып тура, озор перстерден бойлорын корулап турганын гректердин жүк ле бир кезеги билип турган.

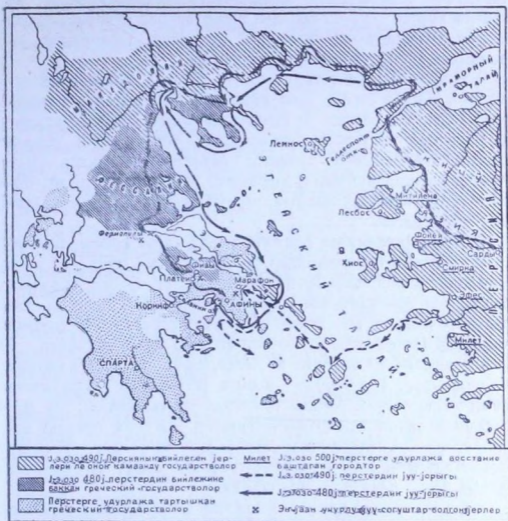
Европада журтап жаткан гректердин болужы сыраңай ас болгон. Перстер Кичү Азия жаар көп тегин черүлер ле талайла жүрер черүлер экелгендер. Персиянын флоты гректердин бириккен флотын Милеттин жаында оодо согуп салган. Перстер Милетти курчайла, колго алгандар. Озор городты бузуп, жемирип салгандар, городто тирү арткаң улусты кулдар эдерге садып ийгендер.

Милетти колго алган кийинде Кичү Азиядагы өскө дө городтордо восстаниени туй басып салгандар. Бастыра жерлерде азийгы башкараачылар ойто келген эмесе жаңы башкараачылар тургузылган. Перстердин жаңы ойто орныктырылган.

48 §. Греция ла Персия ортодо болгон жуулар.

Марафон журттын жаында болгон жуу-согуш.

Кичү Азияда восстаниени туй баскан кийинде Дарий Грецияга удурлажа жуу баштаган. Эмди жуу баштаарга Дарийде жакшы нылтак бар болгон—Кичү Азиядагы гректерге Афины болуш жетиргени. Же Дарий жууны баштаардан озо Грецияны жуу жокко бактырып аларга ченешкен. Ого „жер ле суу“ ийзиндер деп некектелү элчилерди ол Грециянын эн жаан городторына ийген. Жер ле суу бергени багып турганын көргүзетен темдек болгон. Грециянын көп государстволоры

Греция ла Персия ортодо болгон жуулар.

Перстерден коркуп, Дарийдин некелтелерин бүдүрүп туратандар. Же афиняндар ла спартанецтер перстерге багарынап мойноп ийгендер. Афиныда перстердин элчилерин түби көрүнбөс терең жер жаар таштап ийгендер, Спартада дезде—жерди ле сууну колодецтин түбинен бойлоры алала, каанына апаргылап берзин деп айдала, колодец жаар таштап ийгендер.

Перстер Афиныга талайдан табарар деп шүүгендер. Жаңы эрадан озо 490 жылда перстердин ийде-күчтү флоты Эгейский талайды кечип чыккан.

Перстер талайла келген черүзин Аттиканын күнчыгыш жанындагы жарадына, М а р а ф о н деп журттын одожындагы өзөккө керептеринен түжүргөндөр. Гректер перстердин

табарузын сакубагандар. Афиняндарга болужарга жангыс ла коштой турган П л а т ё я деп городтон бир кичинеке отряд келген. Онойдордо олжочылардын баштапкы табарузына жангысканга жуук удурлажарга келишкен.

Марафоннын жаньнда жуу-согуш болордо, гректердин черүзин М и л ь т и а д деп афинянин башкарган. Перстер гректерден көп болгон, же гректер бойыннын жайымы учун жанна бастастан тартыжарга ла олардын төрөл жерин тепсеп турган бштүни кайра сүрерге сүреен албадангандар. Ого үзеери, гректердин уур жуу-жепселдү жойу жүрер черүзи бирге туруп алып жуулажарда, перстердин жойу жүрер черүзинен тын болгон.

Перстер жуулажарга жергелей туруп алган гректердин ортозы тужунаг бдб конгондор, же флангтарда¹ гректер жену алгандар. Флангтарда женип ийген гректер ортозы тужунаг бдб конгон перстерге эки жаньнаг табаргандар. Перстер талай жаар тескерлейле, керептерине мендей-шиндей отуруп алгандар. Олардын жети керебин гректер блаап алгандар.

Же перстер жендирткен де болзо, Афиныны аларга иженип ле тургандар. Перстердин флоты Атиканын түштүктеги учун эбире соголо, Афины городтын жаньна келген. Же Марафоннын жаньнда жену алган гректер, бштүнин сүмезин билип ийеле, бу бйдб Афины жаар жедип келгендер. Перстер жаратка чыгып, табару эдерге тидинбегендер. Перстердин флоты Кичү Азия жаар жанна берген.

Марафоннын жаньнда жену алганы афиняндарды Грециянын жайымы учун жалтанбас тартыжачылар деп көргүскен, гректердин мынаг да ары жалтанбастан тартыжар күүнүн тынгаткан.

Ксеркстин
жуу-жоругы.

Греция жаар жангы жуу-жорук белетеери божоголокто, I Дарий жада калган. Персиянын кааны болуп онын уулы Ксеркс турган. Ксеркс гректерди жуулап барарга белетеништи база баштаган.

Балканский жарымортолыктын түндүк бөлүгинде черүге керектү аш-курсак салатан складтар эдилген. Геллеспонт деп өткүшти кечерге керептерден эки күр эдип алгандар.

¹ Фланг—военный стройдыг он ло сол жань.

Жаңы эрадан озо 480 жылда Ксеркстин ал-камык черүзи Азиядан Европа жаар кечкендер. Кургак жерле жүрер черүлөр-ле кожо жаан флот барган.

Жаан жеткер једип келерде, греческий госу-дарстволор алдындагы блааш-талаштарын, Фермопилдер. Өштөжөрүн кезек өйгө ундуп, туура таштап салгандар. Ксеркстин черүзинин сыранай ла табарар алдында 30 госу-дарство өштүге удурлажа кожо јуулажар болуп союз тургус-кан. Ол союзты Спарта башкара болгон.

Союзниктер перстерди Орто Грецияга кийдирбеске ченеш-кендер. Перстерди божотпоско олоз Түндүк Грециядан орто Греция жаар өдөтөн сок јангы эптү јолды черүзиле туй алып алгандар. Онойдо эптү өдөтөн јерди Фермопилдер¹ деп адайтан, ол бийик туулардын ла талайдын састу јара-дынын ортозыла барган тапчы јол болгон.

Фермопилдерди корулаарга 5 мунга шыдар гректер келген. Олордын ортозында Спартанын 300 талдама голлиттери бол-гон, олозды Леонид каан башкарган. Бастыра отрядты ол ок башкарып турган.

Тапчы өткүш јерде бастыра ийде-күчтерин тузаланып болбой турган перстердин табаруларына гректер бир канча күннин туркунына јалтанбастан удурлашкан. Је удабай пер-стер кыр ажыра баратан эбирү орык јол таап алгандар. Түн-де перстердин отряды Фермопилдерди корулап турган улус-тын тууразыла өдө берген.

Гректердин турган јерин перстер түнде тууразынан өдөлө, олозды курчап турганын таң эртен тура Леонид билип ийеле, союзниктердин отрядынын көп сабазын јандырып ийген. Бойы дезе Спартадан келген јуучылдарла база ондо бойынын күү-ниле артар болгон бир кезек јуучылдарла кожо перстердин бастыра согултазын бойына алынган. Бастыра јанынан кур-чадып салган гректер бирүзи де тирү арпаганча эрчимдү тартышкандар.

Мында өлгөн геройлорго кийининде бир канча памятник-тер тургузылган. Спартанецтердин сөбгүн көмгөн јерде мын-дый бичик кадап салгандар: „Јолчы! Спартанецтерге бистин өлгөнис керегинде айдып бер. Бойыстын закондорыска чындык болуп, бис мында межикте јадырыс“.

¹ Фермопилдер— „Изү ворота“ дегени. Ондо јердег изү суу чыгып тур-ган учун онойдо адаган.

Саламинский
жуу-согуш.

Фермопилдерде жеңү алала, перстер Орто Грецияны жуулап алгандар. Персиянын жуулажып турган ийде-күчтери гректердийиненг чик жок көп болгон учун Атиканы корулаарга күч болгон. Афинынын албатызы арга жокто бойыннын ороонун таштап барарга келишкен. Ұй улустын, балдардын, карыгандардын кезигип жанындагы ортолыктарга апарып салгандар, кезиктерин Пелопоннес жаар аткарып ийгендер. Жуулажар аргалу, су-кадык эр улусты очозын керептерге отургускан.

Перстер Атиканы чек ээн жердий эделе, Афиныны өртөп салгандар. Керептерде болгон афиняндар олардын төрөл городы канайда жалбырап күйүп турганын, олардын кыраларын перстердин атту черүлери канайда тепсеп, виноградниктерди ле оливкаларлу агаштарды жоголтып турганын көргөндөр.

Гректердин бириккен флоты Атиканын жараттарынан ыраак эмес, С а л а м и н деп ортолыктын жанында турган. Перстердин флоты база оноор жууктап келген.

Жуу-согуш таң эртен тура башталган. Гректердин флоты (300-ке шыдар жуучыл керептер) материктин ле Саламин ортолыктын ортозында тапчы өткүште эптү жерге туруп алган. Персиянын керептери гректердийиненг чик жок көп болгон. Же Саламинский өткүште перстердин керептерининг тоозы гректердийиненг көп болгону жаан туза бербеген, ненин учун дезе олардын уур керептери бирүзи бирүзине чаптык эдип, таныш эмес өткүште тайыс жерлерге учурап, жылым таштарга согулып тургандар. Онызы гректерге жеңү аларга болушкан. Гректердин жаан эмес керептери перстердин түрген бурулып болбос керептерининг ортозыла шунуп, оларды ойо түртүп, кайыктарын сындырып тургандар. Өткүштин суузы чөнгүп бараткан керептердин оодыктарыла бүркеле берген; сууда улустын кыйгы-кышкызы угулып турган...

Эниргери жуу-согуш божой берген. Перстердин флоты торт оодо соктыртып салган (жаңы эрадан озо 480 жылда). Онын арткан-калган керептери Геллеспонтты кечире салган күрлерди каруулдаарга Кичү Азия жаар жүре берген.

Гректердин жети- Саламинский өткүштин жанында персидский флот жеңдирткенинен улам жуунын оной ары ре жеңгени ле өдөр айалгазы кубула берген. Флоттын болушыла аш-курсак экелбей Ксеркс Грецияда бойыннын жаан черүзин тудар аргазы жок болгон.

Саламинский жу-согуш.

Онын учун Ксеркс Азия жаар буруп жана берген.

Гректер ле перстер ортодо жуу мынын да кийиниле 30 жыл болгон. Ле бу жуу көп сабазында Средиземный талайдын күнчыгыш жанында талайда өдүп турган жуу-согуштар болгон. Гректер перстерди жүк ле жагы эрадан озо 449 жылда К и п р деп ортолыктын жанында учына жетире жеткендер.

Бастыра бу жегүлердин шылтузында Эгейский талайдагы ортолыктарда ла Кичү Азияда журтаган гректер Персиянын бийлежинен жайымдалгандар. Олордын городторы ойто ло алдынаг бойлоры турар боло береле, Афиныла союзка бириккендер. Афинынын флорды жайымдалачы жууда эг жаан учурлу болгон.

Гректер мындый шылтактардан улам жеткендер. Баштапкызында, оло р ч ы н д ы к , ж а й ы м д а л а ч ы ж у у ө т к ү р г е н д е р . Оло р бойлорынын төрөдин корулагандар, онын учун оло р жалтанбастан, жана баспастан тартышкандар. Перстер десе ч ы н д ы к э м е с , о л ж о ч ы ж у у ө т к ү р г е н д е р . Оло р жууны байлардын ла бийлердин жылбүлерине болуп өткүргендер, онын учун оло р жууга албанла баргылап туратан. Перстердин черүлеринде бактырган албатылардан жууп алган жуучылдар болгон.

Экинчиизде, гректер нениг учун жеткен десе, оло рдын ж у у л а ж а р с т р о й ы п е р с т е р д и й и н е н а р т ы к б о л г о н . Гректердин жуу-жетселдү жуучылдары жегелей туруп алган стройло жуулашкандар, перстер десе жуучылдардын ортозы ыраак туруп алган стройло жуулашкандар. Греческий гоплиттердин бек биригип алган стройына перстердин дисциплиназы уйан, бир аай болуп бек бирикпеген атту черүзи ле саадакту адучылары оодо соктырып салгандар.

49 §. Грецияда кул тудары тынып өскөни.

Гректер ле перстер ортодо болгон жуулардын кийининде Грецияда хозяйствонун өзүми. Перстерди жеткен шылтузында Грецияда хозяйственный жүрүм өгжүп, жарана берген. Эгейский талайдын ортолыктарыла база Кичү Азияла саду өткүрери элбеп тыныган. Эгейский талайдан Кара талай жаар баратан талай жолдор жайымдалган. Онын учун колониялардан Греция жаар аш, кулдар ла жүзүн-жүүр сырьё тартып экелери тыг көптөгөн. Гректер десе арагы,

сарју, ремесленный эдимдер эдерин ле садарын элбедер учурлу болгондор.

Грецияда иштеп турган төс албаты кулдар болгон. Онын учун Греция ла Персия ортодо болгон жуулардыг кийининде Грецияда хозяйство кулдардыг ижинин шылтузында жаранып өскөн.

Кулдарды кайдаг алып турган.	Кулдардыг сырангай ла көп сабазы гректер эмес, скифтер, перстер, сириецтер, египтяндар болгон. Грек эмес улусты ончозын гректер в а р в а р л а р деп адайтандар.
------------------------------	---

Кулдарды көп сабазында жуудан алгылайтан: олжолоткон улусты тирүү артырганда, оларды кулдар эдин алгылайтан. Греция ла Персия ортодо жуу болор тушта ондор мунг олжолоткон улус кулга садылган.

Экинчизинде, кулдарды пираттар экелетендер. Талайда жүретен тонокчы-шокчылдар (пираттар) садарга товарлар тартып бараткан керептерге табарып, талайчыларды ла пассажирлерди тудуп алып, кул эдерге садып ийетендер. Пираттар онойдо ок талайды жакалай турган журттарга табарып, оларды тонойло, журт улусты бойлорыла кожо апарып, садып туратандар.

Кулдарды рыноктордо садып алгылайтан. Оларды рынокторго агылу койоймдар экелетен. Ондый кул садаачылар черүни ээчиде барып, олжолоткон улусты ла пираттардыг тудуп экелген улусын садып алып, өскө дө рыноктордон кулдарды алып туратандар. Кулдар садатан рынок Грециянын бойында, темдектезе Афиныда, база бар болгон.

Афиныдагы рынокто кулдар садарга көстөгөн агылу жер бар болгон. Кулдарды—эр улусты, үй улусты, балдарды—бийик жерге тургузатан. Кулдарды садып турган улус бойынын тирүү товарын канайда ла мактап туратандар. Кулдарды садып алып турган улус, мал садып алып турган тушта чылап, кулдарды эбиреде аяктап, олардыг балтырларын тудуп, тиштерин көрүп, баазын тўжўрзин деп, садыжып туратандар. Кандый бир ремесло билетен кулдар баалу болгон, ремесло билбестерининг баазы онон жеңил болгон. Лиит, сукадык кулдардыг баазы база бийик болгон. Кулдардыг баазы канча кире кулдар садып турганынан база камаанду болгон: садуда кулдар көп болзо, олардыг баазы тўже беретен.

Кулдар иштеп турган мастерскойлор. Ремеслорло ло саду элбеде өскөн городтордо, темдектезе, Афинда көп кулдарды мастерскойлордо иштедетен. Той балкаштаг аяк-казан эдетен, мылтык-јепсел, мебель, музыкаль-ный инструменттер эдетен, өдүк көктөйтөн мастерскойлор бар болгон. 5—10 кул иштеп турган оок мастерскойлор анчадала көп болгон. Је 100—120 кул иштеп турган јаан да мастерскойлор учурап туратан.

Оок мастерскойлордо кезикте кулдарыла кожо ээзи де иштеп туратан. Јаан мастерскойлордын ээлери мастерскойды банкарарга кулдардан бир кижини көрүп башкарар эдин тургузып салатан.

Кезик култудачылар бойларынын кулдарын аңылу өйгө өскө ээлерге јалдап та ийетен.

Јаан да мастерскойлордо техника уйан болгон: кулдар колло, сыранай чүми јок инструменттерле иштегилейтен. Кулдарды иштедин турган тушта чүмдү, јакшы инструменттер табыдар арга јок болгон. Кулдар бойынын албан ижин көрөр күүндери јок болгон, онын учун иштеер јепселдерди чеберлебей, озорды сындырып, үреп туратандар. Култудачылар бойлары да техниканы јарандыарга јилбиркебей туратан: рынокто кулдар көп болуп, озордын баазы јенил болгон. Култудачыга бойынын мастерскойында техниканы јарандырып, кандый бир јангы инструмент таап тузаланганча кулдарды артыгынча садып алары астамду болгон.

Кулдарды рудниктерде иштеткени. Кулдардын ижин рудниктерде элбеде тузалангылайтан. Грецияда эн јаан рудниктер Аттиканын түштүк јанында мөңүн казып табар рудниктер болгон. Ондо мөңүнди мөңүн рудадаг алатандар. Рудниктер айрылашып барган өткүштерлү терен колодецтер айлу болгон. Јер сүреен кату болгон, бастыра ишти, мастерскойлордо чылап оок, колло эдетендер, јер казарда сыранай чүми јок инструменттерди: кирканы, кичинек ломды, масканы тузалангылайтан.

Онын учун руданы казып алары сүреен араай өдөтөн. Өткүштер тапчы, јабыс болгон. Руданы казып алган јердег колодецтерге јетире корзиналарга салып алала, тажып туратан. Руданы казып алып турган јердег колодецтерге јажы јетпес кулдар тажыйтан, ненин учун дезе, јаан кизи ондо базып болбой, јангыс ла энмектеп өдөр аргалу болгон. Кор-

Той балкаштаг айак-казан эдер мастерской.

зиналарды колодецтердег буула тартып чыгаратан. Жердин үстүндө мөңгүн к а й ы л т а р чўми жок печкелер болгон, ондо мөңгүн жүзүн-жүүр кошмоктордон айрылатан.

Рудниктерде иштеерге сўреен кўч те, жеткерлў де болгон. Жер жемирилеле, кулдарды кѳмўп те салатан учуралдар болуп туратан. Жаман кейди чыгара тартып, ару кей кийдиретен вентиляция жок болгон, рудниктерде кей кижн тынып болбос жаман болгон. Рудниктерде улус жадып алып эмезе бѳкѳйип алып иштейтен. Онын учун рудниктерге иштеерге жайым улус барбайтан, ондо жагыс ла кулдарды иштеткилейтен.

Кулдарды
јурт хозьяй-
стводо иштет-
кени.

Жагыс эрадан озо V чакта Аттикада јурт хозьяйстводо кулдардын ижин мастерскойлордогызынан ла рудниктердегизинен ас тузалангылайтан. Ол ненин учун ондый болгон дезе, ол тушта Аттикада јер иштеп турган оок крестьяндар кѳп болгон. Олор кулдарды каа-јаа ла тудатандар, ненин учун дезе, олордо кулдар садып аларга акча жок болгон. Кыраларда крестьяндар бойлоры, бастыра билезиле иштейтендер. Жагыс ла бай крестьяндарда 2—3 кулдан бар болгон. Кѳп јер ээлеп турган улус Аттикада жагыс эрадан озо IV чакта табылган. Ол тушта кулдардын кўчин јурт хозьяйстводо элбеде тузаланары база бапталган.

Кулдардын
айалгазы.

Грецияда кулды кижиге бодобойтондор. Оны „тынду иштеер јепсел“ деп адагылайтан. Ол бийининг јѳѳжѳзи, онын товары болгон. Кулда кандый да право жок болгон. Кулдардын балдары база ээзининг колында, база кулдар болотон.

Закондор кулдарды корулабайтан, кулдардын ээзи олорды канайдайын ла дезе—онын табы болгон. Кандый бир буру эткен кулдарды кижендеп салала, кижн тўзеде туруп та, жадып та болбос жабыс, тапчы кыпка сугуп салатандар; олорго курсак бербей, рудниктерге сырангай уур ишке ийип, магдайына тагма тургузып туратавдар.

50 §. Афинский талай держава. Афинынын жаранып ѳскѳни.

Афинский
талай союз.
Афинский
талай союз

Ксеркстин јуулап кирерининг алдында одус греческий государстволордын ортодо тургузылган союз Грециядан перстерди сўрген кийининде

удабай бузулып чачылып калган. Эмди жуу талайда өдүп турган, афиняндардын флоты десе ончозынан ийделүү болгон, онын учун жуулажарын эмди Спарта эмес, Афины башкарар боло берген. Пелопоннестинг государстволоры союзтан чыга бергендер.

Ол тушта (жаңы эрадан озо 478 жылда) Афины бойынын баштаганыла жаңы союз төзөгөн. Ол союзка Персиянын бийлежинен айрылган ортолыктарда ла Эгейский талайды жакалай турган государство-городтор кирген. Союзка бириккен государстволор бойларынын акказыла керептер эдер ле ологго чыгарып турган бастыра чыгымдарды төлөөр учурлу болгондор, кезик государстволор десе союзтын кассазына жылдын сайын акча берип турар учурлу болгон. Союзтын кассазы Делос деп ортолыкта болгон, оны Аполлон кудайдын агару ортолугу деп бодогылайтан. Союзка бириккен государстволордын чыгартылу улустары текши сурактарды шүүжерге база ол ортолыкта жуулатандар.

Чынынча болзо, союзтын керектерин Афины башкарып турган. Олордын стратегтери (полководецтери) союзтын черүзин башкаргандар. Союзтын казназын (акказын) жаңы эрадан озо V чактын ортозында Делос деп ортолыктан Афины жаар көчүрүп эжелгендер. Ол акчаны неге, канча кире чыгымдаарын эмди Афинынын башкараачылары билер боло берген. Союзтын соведи Делосто жуулбай барган. Кажы бир союзниктер, Афинынын бийлежин жаратпай, союзтан чыга бергенде, Афины ологго удурлажа бойынын флотын ла черүзин ийип, союзка албанла ойто кийдирип алатан.

Онойдо жаңы эрадан озо V чактын ортозы кирезинде Афинский талай союз Афинский талай держава боло берген. Ол Грециянын государстволорын ла Грециянын көп колонияларын бириктирип турган союзный держава болгон. Жаңыс ла Спарта ла онын Пелопоннестеги союзниктери бу державага кирбегендер.

Афинский союзный держава төзөлгөн Афиныга сүреен жаан учурлу болгон. Союзниктердин берип турган акказы алдында бастыра союз перстерле жуулажарына чыгымдап туратан, эмди десе союзниктер ол акчаны афиняндардын бойларына төлөп тургандар. Онойдо жыл сайын төлөйтөн акча там ла көптөп, бистинг алтын акчала болзо, 2 1/2 миллион салковойго жеткен.

Афиныда Пирей деп гавань.

Эгейский талайла, өткүштерле, Кара талайла жүрүжип садыжары эми Афиныныг којойымдарыныг колында боло берген. Греция жаар баратан товарларды Афиныныг Пирей деп гаванине эзелетендер. Келген коштын кезигин ондо артырып алала, артканы учун саду калан жууп алып, жанында турган городтор жаар аткаратандар.

Бастыра бу керектер Афиныныг экономический ле жуулар ийде-күчин тыгыдып турган. Афины Грецияда эң күчтү, эң бай государство боло берген.

Перикл тушта Афиныныг государственной стройын кубулканы. Жаңы эрадан озо V чактын ортозы кирезинде Афиныныг хозяйственный жүрүми чик жок тынчый берген. Сүреен көп ремесленный мастерскойлор ло немелер садатан көп оок лавкалар ачылган. Күнүн сайын Пирейге келип ле ошон

башка-башка жерлер жаар атанып турган керептер ондорло тоололып турган. Портто кош коштоор, кайыкла эжер улус, талайчылар көп керек боло берген. Греция ла Персия ортодо жуу болгон тушта военный флот тын өскөн. Ого база көп кайыкчылар керек болгон. Кайыкчылар болуп феттерге келижип турган жоктулар барып тургандар.

Онойдордо, Афиныда жаңы эрадан озо V чактын ортозы кирезинде кандый бир ремеслодо, садуда, талайла жүрүжөринде иштеп турган жайым улустын тоозы чик жок көптөгөн. Ремесленный мастерскойлордын ла садыжар лавкалардын ээлери, кош коштоочылар, талайчылар, учураган ла ишти иштеп жүргөн улус демостын городтордо журтап жаткан бөлүгү болгон. Государствонун төзбөлгөн бүдүмин Солон жаңыртар тушта тургузылган ээжи аайынча ол улус жүк ле кезиктей пра-

Перикл.

волорло тузаланатан: оморды эн бийик государственный јамыларга јууктатпайтан.

Јаңы эрадан озо V чактың ортозы кирезинде бастыра јайым албатыны тўнгей правоу эдер керек деп Афиныда албаты тың тўймай берген.

Бу тушта афинский демостың башчызы П е р í к л боло берген. Онын угы-тўзи бай-бийлер (аристократтар) да болгон болзо, ол албатының адаанын алган, ого албаты бўдўп турган.

Ол албатының тузазына эн учурлу бир канча керектер эткен. Эн бийик јамыларга эмди кандый ла гражданин турар аргалу боло берген. Государствоны башкарарында эн јокту да улус туружар аргалу болзын деп, јамыга тудулган улуска бир кичинек јал тўлўри тургузылган. Онон башка, театрда ойындар кўргўзер кўндерде јоктуларга акча берип турар боло берген.

Афиныда кул-тудачылардыҥ демократиязы. Афины республика болгон. Эн бийик јаң а л б а т ы н ы ң ј у у н ы н ы ң колында болгон. Албатының јууны бир айда 3—4 катап јуулатан. Албатының јуунында јажы јеткен афинский

граждандар-эр улус ончозы туружар аргалу болгон. Ёй улус, ёкё ороондордон келген улус ла кулдар јуунда туружар учуры јок болгон. Албатының јууны государстводо эн јаан учурлу сурактарды ончозын шўўжиң, аайына чыгып туратан. Јўпти улустың ўниниң кўп сабазыла јарадатан.

Јаан учурлу государственный экинчи орган б е ш ј ў с т е р д и ң с о в е д и (беш јўс кижиден турган совет) болгон. Онын члендерин јылдың сайын жребийле¹ тудатан. Совет кўнўн сайын ёдўп турган керектерди башкарып, албатының јуунына сурактар белетеп, јамылу улустың отчётторын алып туратан.

Јаргы бўдўрер эн бийик орган п р и с я ж н ы й л а р д ы н² ј а р г ы з ы болгон. Бу јаргы 6 муғ кижиден туруп, бир канча комиссияга бёлўнип турган. Советтин члендери чилеп ок, присяжныйлар жребийле тудулатандар.

¹Жребийле тудулары—бу учуралда ағылу таңмала темдектеп салган кандый бир предметти ондый ок предметтердин ортозынан кўрбўй јадып, чыгара тарткан кижиде ол советке тудулган деп бодолотоны.

²Присяжный јаргы—албатыдан тудулган улус туружып турган јаргы

Афиныда эн жаан жамылу улусе 10 стратег болгон. Олорды жылдыг сайын албатынын жууны тудатан. Стратегтер жуу керегин ле Афинынын өскө ороондорло колбу өткүрерин башкаратан. Афинский союзный державаны башкара-ры база олордын ок колында болгон.

Бис Афинынын государствозынын төзөлгөн бүдүмиле таныжып, ондо жаң афинский албатынын колында болгонун көрүп турубыс. Государствоны башкара-ры албатынын колында болуп турган государственный строй демократия деп адалып жат. Демократия—албатынын жаңы дегени.

Же *Афиныда демократия култудачылардын демократиясы болгон.* Ол демократия кулдарды базынчыктаарына төзөлгөлөнгөн. Иштеп турган албатынын эн жаан учурлу бөлүгинде—кулдарда гражданский праволор жок болгон. Афиныда албатынын беш үлүзинин жүк ле бир үлүзи гражданский праволу болгон.

51 §. Пелопоннесский жуу ла Афинынын уйадаганы.

Жуунын башталган шылтактары. Афины жаранып өзөр тушта бастыра греческий государстволор эки союзка: Афинский союзный государствого ло Пелопоннесский союзка бириккен болгон. Афинский союзка демократический государстволор кирип турган. Пелопоннесский союз аристократический государстволорды бириктирип алган.

Грецияда аристократтар ла демократтар ортодо бштөш жаңы эрадан озо V чактыг ортозынанг ала анчадала тыныган. Ол тушта Афиныда, оны ээчиде Афинский союзтыг өскө дө государстволорында жаан учурлу демократический реформалар өткүрилген. Афиныда демократтар Спартанын ла онын союзниктеринин аристократический стройын жаман көрөтөндөр; Пелопоннесстин аристократтары Афинынын ла онын союзниктеринин демократический стройын көрөр күүндери жок болгон. Спарта демократический эжилерле тартыжарга Афиныдагы аристократтарга канайда ла болужып туратандар. Афины десе Пелопоннесский союзтыг демократтарына аристократический эжилерле тартыжарга болужып туратан.

Афины ла Спарта бштөжиц, көрүшпейтенинин экинчи шылтагы Грецияда бийлеери учун тартыжу болгон. Афины ла Спарта Грецияда эн күчтү государстволор болгон. Олор-

Афинда албатыныг жууны.

дын кажызы ла бастыра Грециянын керектерин бойнын колына алып аларга албаданып турган.

Греция ла Персия ортодо жуу болгоокто Спартанын салтары тын болгон. Греция ла Персия ортодо жуудаг ала, анчалала Афинский талай союз төзөлгөнүнөн ала, Афиннын салтары тынган. Ол государстволор экилези Грецияда башкарып турганын бирүзи бирүзине бербеске тартыжуга белетенип турган.

Государстволордын Афинский ле Пелопоннесский союзтарынын көрүшпези жылдан жылга там ла тыгын турган. Жаңы эрадан озо 431 жылда онойдо өштөкөри жууга жеткен. Узак жылдарга улалган жуу башталган, ол жуу П е л о п о н н е с с к и й жуу деп адалган. Ол кыска өйгө үзүктелип, 27 жылдын туркунына өткөн (жаңы эрадан озо 431—404 жылдар).

Жуунын башталганы. Пелопоннестин кургак жерле жүрөп черүзи Афиннын черүзинен артык болгон, же талайда десе—чик жок уйан болгон. Өштүнүн жаан черүзи удурлажа тартышка учурабай, Атикага киреле, оны чек эңделтип салган. Оливковый агаштарды ла виноградниктерди кезип, деревнелерди өртөп салган. Же Пирейле кожо бек стенеле курчап салган Афинны жуулап аларга спартанецтер ле онын союзниктери ченешпегендер де.

Атиканын албатызы бойнын бастыра жөбжөзүн, койлорун ла эчкилерин алганча Афиннын бек стенелеринин ары жагына жажына берген. Городто туралар жедишпей турган, онын учун улус келишкен ле жерде: храмдарда, площадьтарда, керек десе суу агызатан трубаларда да журтагандар. Сүрөөн көп улус жуулганынан улам Пирейде ле Афинда чума деп оору Египеттен таркап келеле, камык улуска жүккан. Чума эки жылдан ажыра коркуштанып, камык улусты кырып барган. Ол оорудан Перикл де өлгөн.

Пелопоннестин черүзи Атикага кирип, оны жуулап, тоноп турарда, талайда бийлеп турган афинский флот Пелопоннестин талай жакалай жаткан журттарына табарып турган. Афиннын ла онын союзниктеринин черүзи талай жакалай жерлерди тоноп, кезик городторды жуулап алып, Спартанын илотторынын ортозында восстание көдүрөргө албадандар.

Пелопоннесский жуу аристократтардын ла демократтардын тартыжузын там тыгыткан. Аристократтар Спартага болу-

жып, демократтар десе Афиныга болужып тургандар. Бастыра Греция бштөжип турган эки лагерьге бөлүнө берген.

Жуулажары учун ла жууны токтодоры учун тургандар ортодо Афиныда тартыжу.

Перикл өлгөн кийининде мынан ары жуулажары учун ла жууны токтодоры учун тургандар ортодо Афиныда тартыжу башталган. Жуулажар керек деп турган улусты городтыг демозы— оок садучылар ла ремесленниктер жөмөн турган. Олор Спартанын ээжилерин жаман көрүп, Спартаны жоголтып салар күүндү болгон, нениг учун десе, оног аристократтар жаантайын некеп, демократический ээжилерди жоголторго туратандар. Жаан садучылар база жуу учун тургандар.

Жууны токтодып, амыр-энчү жөптөжү тургузар керек деп турган улусты жер иштеечилер жөмөн турган, нениг учун десе, олорго жуудан кандый да туза жок болгон. Жуудан улам олордын кыралары тепеелип, ээн калатан. Онын учун олор Спартала амыр-энчү жөптөжү тургузар керек деп тургандар.

Жууны токтодор ло оног ары жуулажар деп тургандардын тартыжузы жуулажары учун тургандардын жөнүзиле божогон. Жуу кенетийин тыгый берген. Афинынын флоты Пелопоннестин күнбадыш жанында талайдын жаказында турган П и л о с деп городын жуулап алган. Оноор афиняндарга Мессениядан спартанский илоттор качып барып турган.

Пилосты жуулап алган кийининде жаан удабай афиняндарга мөр болбой барган. Спартанын черүлери, Афиныдан онын союзниктерин айра согуп аларга, Балканский жарымортлыктын түндүк жаны жаар барган.

Бу тушта Афиныда жууны токтодор керек деп турган улус жөнү алган. 50 жылга жууны токтодор деп Спартала жөптөжү тургузылган (жангы эрадан озо 421 жылда).

Бу жөптөжү зайынча жуудан озо болгон айалга ойто тургузылар учурлу болгон, жартап айтеа, жуулап алган жерлерди кажы ла жанына ойто берер, онойдо ок олжого алдырткан улусты жандыраар.

Сицилия жаар жуу-жорук.

Же Афины ла Спарта ортодо амыр-энчү өй узак турбаган. Государстволордын экилезинде жуулажар керек деп турган улус акалап ийген. Афинында ондый улустыг бажында Алкивиад туруп алган.

Алкивиад бай-бийлердин билезинен чыккан кижиге болгон.

Пелопоннесский жу.

Ол жагыс бойынын ла керегин кичееп, жагды жагыс бойына ла аларга албаданып турган, Төрөлинин жылбүлерин, госу- дарствонун жылбүлерин ол бир де керекке бодобойтон.

Алкивиад Сицилия ортолыкта Спартанын союзниги болгон Сиракузы деп городты жуулап аларга барары керегинде планды албатынын жуунына тургускан.

Ол албатыга жылбиркеп уккадый шўўлтезин айткан: Сиракузыны жуулап алала, афиняндар бастыра Сицилияны, керек десе Түндүк Африканы да колго алар деп.

Афиныда албатынын жуунун бу план сўрекей жылбиркетти. Демос госуdarствонун кирелтелерин көптөдөлө, советтин члендеринин, присяжныйлардын ла өскө дө жамылу улуска төлөп турган жалын көптөдөр деп амадап турган. Жеринде аш жакшы бүдетениле мактадып турган Сицилиядан ла Түндүк Африкадан Афины жеңил аш алып турар эди.

Алкивиадтын планын албаты жараткан. Жагыс эрадан озо 415 жылда жайгыда Афинынын талдама черүлү жаан флоты Сицилия жаар көндүккен.

Же афиняндар ондо коркушту шорлонгондор. Алкивиад

бойнын пландарынын бирүзин де бүдүрүп болбогон. Бу флоттын атанып барар алдында Афиныда оромдордун белтирлеринде турган кудайлардын сүрин кем де оодып салган. Алкивиад Сицилия жаар жүре берерде, онын бштүлери; ол кудайларды жамандаган дейле, оны жаргылагандар. Кудайлардын сүрлерин нажыларыла кожо шак ла Алкивиад ооткон деп, онын бштүлери күжүренип айдып тургандар.

Алкивиад жаргыга келбей, төрөлине измена эделе, Спарта жаар кача берген. Афиныда онын керегин ол жокко көрбө, өлтүрер деп жаргылагандар.

Сицилияда жуу афиняндарга мөрлү болбогон. Олордун флоты Сиракузынын гаванинде курчаттырып салган. Черүүлөр талайдагы ырап, Сицилия жаар тескерлеген. Тескерлеп бараткан черүүлөр бштүгө курчадала, олжого кирген. Олжолоткон улус 7 мунга шыдар болгон. Военачальниктерди өлтүреле, тегин жуучылдардын кезигин кулдар эдерге садып ийгендер, кезиктерин таш оодып турган жерлерге уур ишке ийгендер. Оңдо олордун көп сабазы өлүп калган.

Афинынын
жендирткени.

Сицилияда черүзи өлгөнүнөн улам Афинынын айалгазы коомойтыган. Сицилия жаар жуу-жорукту барала, афиняндар жуучыл ийде-күчтеринин талортозы кирезин жылыткан. Государствонун казнасында акча артпаган.

Мындый жеткердин үстүнө, жуу эмди Аттикада болуп турган. Сицилияда афиняндар оодо соктыргалакта, изменник Алкивиадтын шүүлтези аайынча, Спарта Аттика жаар черүлерин ийген. Олор Афиныдан түндүк-күнбадыш жаар турган Де к е л е я деп журтты жуулап алгандар. Пелопоннесстин черүзи ондо бек шибеленип алала, Аттиканы тоноп, түредип турган. Жуу башталар тушта бштүнин черүзи кезек-кезек жерлерге табарган болзо, эмди ороонды үзүк жоктон тоноп, чек ээнделтип турган. Аттикада жер кыралап, мал азыраар арга чек жок боло берген. Афинынын 20 мун кулдары бойларынын ээлерин көрөр күүндери жок болуп, качып баргылайла, бштүгө кожула бергендер. Кулдардын качканы кулдардын ижиле жаткан Афиныга сүрөөн жаан каршу жетирген: рудниктерде иштерди токтодорго, көп ремесленный мастерскойлорды жаап саларга келишкен.

Афины жууда жендиртип турганынан улам союзный держава жайрадыла берген. Афины бийлеп турганын кезик союз-

никтер азыйда да жаратпай туратандар. Же ол тушта Афины ийделу болгон, онын бийлеп турганын жаратпай тургандарды ол жуулажар ийде-кучиле жеңил туй басып салатай. Эмди айалга кубулган. Союзный государстволордо жанды антарары башталган: байлар-аристократтар жанды блаап алала, демократический стройды жоголтып, Спартанын учун туружун тургандар. Афиныда дезе союзный державанын жайрадылыжын токтодор куч жок болгон.

Жаңы эрадан озо 405 жылда Спартанын флоты Афинынын флотына сакубаган жаңынан табарала, оны жуу-согуш жогынан колго алган. Спартанын черузи Афиныны талайдан ла кургак жерден курчап ийген. Туй курчадып салган городко аш-курсак тартып экелери чек токтой берген. Беш ай курчууда турала, Афины арга жокто баккан.

Спартанецтер Афиныны айландыра турган стенелерди оодып жемирзин, жуулажар флоттын арткан-калганын олорго табыштырзын деп некегендер. Афинский талай союз жоголо берген. Афиныда демократический башкарышты жоголтып салган, жанды Спартанын болужыла бир кезек ойго аристократтар блаап алгандар. Грецияда бастыра керектерди Спарта башкарап боло берген. Же кийининде Афиныда демократия ойто тургузылган.

Сиракузыда таш оодотон жер.

5. ЯНГЫ ЭРАДАН ОЗО V—IV ЧАКТАРДА ГРЕЧЕСКИЙ КУЛЬТУРА.

52 §. Олимпийский ойындар.

Геракл керегинде чөрчөктө мынайда айдылган: ол ат-нерелү жаан керектерининг бирүзин бүүдүргөн кийининде Олимптеги кудайларга баркы экелеле, олимпийский ойындар өткүрүп турар эдип тургускан деп. Ол ойындарды гректер кажы ла төрт жылдыг бажында Элиданын жаанында түс жерде өткүрер учурлу болгон.

Онойдо гректер атту-чуулу олимпийский мөрөйлөрдүн канайда табылганын чөрчөк аайлу куучындарла жартаарга ченешкендер. Жебрен Грецияда кижининг эди-сөбгүн тыгыда-тан упражненииелер сүрөөн тыг жаранып бөкөн, ондый упражненииелер улусты жуулажарга ла восстание көдүргөн кулдарды жобожыдарга күчтү, эпчил, чыдамкай эдер учурлу болгон. Өйдөг өйгө Грециянын башка-башка жерлеринде көп улус туружып турган мөрөйлөр болуп туратан. Ондый мөрөйдө туружарга ла оны көрөргө улус ыраак та жерлерден келгилейтен. Бастыра Грециядаг улус туружатан ондый байрамдарынаг улус анчадала олимпийский ойындарды сүүйтөн.

Олимпийский ойындар төрт жылдыг бажында бир катап болотон. Ойындар банталарынаг бир канча ай озо мөрөйдө турушсын деп улусты кычырарга Грециянын бастыра госу-дарстволорына элчилер ийетендер. Ойындар болор өйдө Грецияда бастыра-текши амыр-эпчү жарлалатан, жартап айтса, бу өйдө бастыра жуулар токтоп калар учурлу болгон. Ойындар болор тушта улус жойу жарыжып, күрежип, жудуруктажып, диск ле жыда мергедеп мөрөйлөжөтөн, онойдо ок колесница-ларлу жарыжып мөрөйлөжөтөн. Жегү алган улуска кайрал эдип, оливковый агаштын бүринег өргөн венк кийдиретен, ондый кайрал алган улус бастыра Грецияда сүрөөн жаан күндү тузаланып турган улус боло беретен. Колесница-ларлу жарышканы эн жаан учурлу мөрөй деп бодолотон. Же ондый мөрөйдө жагыс ла канча-канча атту бай улус туружар аргалу болгон.

Олимпийский ойындар болор өйлөрдүн ортозындагы төрт жыл өй олимпиадалар деп адалатан. Гректер ойын-

дарда жеңү алган улустың аттарын баштапкы катап жаңы эрадан озо 776 жылда бичиген деп бодоп туратандар. Кийининде гректер жыл тоолоорын бу жылдан баштагандар. Мөрйөлөрдүн бойлорын да олимпиадалар деп адагылайтан.

Ойындар болуп турган жерде Зевстин ле өскө дө кудайлардын храмдары, стадион, *г и п о д р о м*¹, театр ла өскө дө туралар бар болгон. Бу мындый турлу-журт бастыразы О л и м п и я деп адалатан. Байрамдар тушта Олимпияга койымдар бастыра Грециядан жуулыжып келеле, ондо товарларын садатандар.

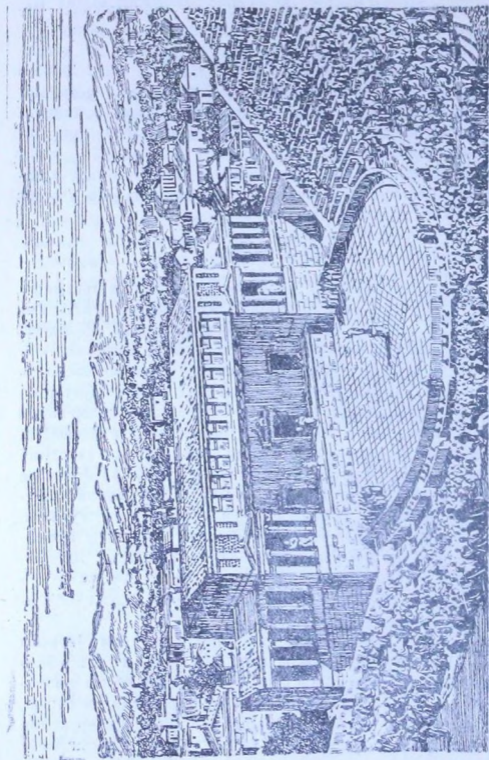
Олимпийский ойындар Грециянын жүзүң-жүүр укту албатыларын культурный жагына жуукташтырына жаан учурлу болгон.

53 §. Театр.

Теоатрдың табылганы. Жаскыда ла орой күсте Грецияда аракынын ла аракы эдеринин кудайынын Д и о н и с т и н байрамын байрамдайтандар. Жаскыда байрам тушта Дионистин келгенин, оныла кожо көп с а т и р л е р—аган ортозынын кудайлары—келгенин ойноп көргүскилейтен. Сатирлер болуп турган улус эчкинин буттарын, мүүстер кийип алатан. Журттын улустары, сатирлер болуп кийинип алала, Дионисти мактап турган кожондор кожондоп, бижелеп туратан. Кожондоп турган көп улустың (хордын) ортозынаг кожон баштайтан кижини көстөйтөн, ол Дионисле болгон керектер, онын шыразы ла сүүңчилү жеңүзи керегинде чөрчөктөрдү кожондогон аайлу куучындап туратан. Ондый куучында Дионистин шыралаганы керегинде айдылган жерлерде хор ачу-коронду кожондор кожондоп, Дионистин жеңүлери керегинде айдылган жерлерде сүүңчилү кожондор кожондойтон. Ондый кожондорды т р а г е д и я л а р деп адаар болгондор.

Жаңы эрадан озо VI чакта трагедия оной ары жаранып бөкөн. Олор хордын кожонгынан театрда ойноор ойындар (театральный представлениялар) боло бергендер. Хордо кожон баштаар кижиден башка, актёр табылып келген. Ол, башка-башка кийимдер кийип алып, башка-башка улус болуп ойноп, хордын кожон баш-

¹*Гипподром*—атту жарыжатан жер.

Греческий театр.

таачызыла куучындажып туратан. Эки кижининг онойдо куучындашканын д и а л о г деп айдатан.

Дионис керегинде чөрчөктөрлө коштой өскө дө чөрчөктөрдү онойдо ойноор боло бергендер. Поэттер актёрго үлгерлеген куучындар (стихтер), хорго диалогтор ло кожондор бичиир боло бергендер. Хордо кожондоп турган улуска эмди жагыс ла эчки терезин кийдирер эмес, же трагедияда не керегинде айдылган, онойдо кийинип туратан болгон.

Геройы тартыжуда өлгөн деп айдылган ойындарды трагедия деп адайтандар. К о м е д и я дегени сырангай башка болгон. Комедия Диониске учурлаган күски байрамдарда кожондойтон каткымчылу кокур кожондордон табылган. Комедия кудайларды, геройлорды, ол өйдө иштеп турган жаан улусты —ончозын каткымчылу эдип көргүзөтөн.

Онойдо Грецияда театр ла театрда ойвойтон пьесалардын эки бүдүми: трагедия ла комедия табылган.

Греческий
театрдын
төзблгөн
бүдүми.

Грецияда театрдын бүдүми кубулып төзблгөнү жагы эрадан озо V чакка келишип жат. Театр ачык жерде болотон, ого көп улус бадыйп отурар аргалу болгон. Темдектезе, афинский театрға 17 мунг кижиге бадар аргалу.

Улус отуратан жерди ойноп турган жердинг бир жанынча тегерийте эдетен, улус отуратан жерди көп сабазында төндөрдү келтен жанында эдетен. Улус отуратан рядтарды, эмдиги циркте чилеп, ойноор жерден ыраган сайын там ла бийиктеде эдетен.

Онойдо тегерийте жазап салган жердинг сырангай ичкери жанында түс жер (площадка) бар болотон, оны о р х е с т р а¹ деп адайтан, онызы „бижелейтен жер“ дегени. Мында хор кожондойтон, актёрлор ойнойтон. Орхестранын кийин жанында с к е н ё² деп адайтан агылу кып бар болгон. (Скене греческий тилле „палатка“ дегени). Озо баштап ол чындап та сок жагыс актёрго кийим солып кийерге удурумга эткен кып болгон. Кийининде скене өргөнүн эмезе храмнын эжик жанынын тыштын (фасадын) көргүзүп турган жер боло берген, ондо пьесанын действиези өдүп туратан (греческий театрда действие туранын ичинде качан да болбойтон).

¹ Мынан улам *оркестр* деп сөс табылган.

² Мынан улам *сцена* деп сөс табылган.

Греческий храм.

Греческий театрда жаңы ла эр улус актёрлор болотон, онын учун пьесада үй улустын ролин база эр улус ойнойтон. Трагедияда төс учурлу рольды ойноп турган актёрлор сүрлү-жараш, узун, уур кийим, бийик бөрүк кийетендер. Буттарына буулап салган тактачактар ошкон бдүк кийетендер. Ондый бдүкти актёрдыг сыны бийиктедерге кийдиретен. Трагедияда да, комедияда да актёрлор жаантайын амаалдайлу (маскалу) ойнойтондор. Актёрлордыг кийетен амаалдайларын чокум бндү будуктарла будуктап, тумчугын, көстөрүн, жаактарын, кабактарын—ончозын сырангай чокумдап журап салатан, оозын десе жаан ачып алган эдетендер. Ойыннын аайынча керек болуп турганда, амаалдайларды солуурга кем жок болгон. Амаалдайлар кийип алганда ойын көрүп отурган улуска ойноп турган улусты таныурга жеңил эмес болгон, амаалдайды оозын ачык эткени актердин үнин тыгыдып турган. Греческий театр сүреен жаан болотон учун амаалдайлар ондо кыйалта жок керектү болгон.

Трагедия. Трагедия жаңы эрадан озо V чакта Афиньда сүреен жаранып бскбн. Трагедиялар бичиген улудан улу автор Э с х и л болгон. Эсхил Греция ла Персия

ортодо жуулар болуп турар тушта журтаган, ол жууларда бойы да турушкан.

„Перстер“ деп трагедияда Эсхил Ксеркстин жуу-жоругын ла Саламинский жуу-согушты бичип көргүскен. Бойнын жайымын перстерден корулап турган афиняндарды ол мактап жат. Эсхилдин өскө трагедияларында чөрчөктөр бичилген. Тем-дектезе, „Жаба кынжылап салган Прометей“ деп трагедияда Прометейдин кыйналып шыралаганы ла онын ээлбес-бүгүл-бес чыдамкайы көргүзилген.

Комедия. Грецияда комедиялар бичиген эн жаан автор-лордын бирүзи Афиныда журтаган А р и с т о ф а н болгон. Ол бичирин Пелопоннесский жуулар болуп турган тушта баштаган.

Бойнын комедияларында Аристофан Аттиканын жер иштеечилеринин жылбүлерин ле шүүлтелерин көргүскен. Онын учун ол Пелопоннесский жууны жаратпай, оны токтодоры учун турушкан. Бу жууны жаратпай турганын Аристофан „Амыр-энчү“ деп пьесада көргүскен.

Общественный жүрүминде театрдын учуры. Грецияда театр общественный жүрүмине жаан салтарын жетирген. Онын учун Перикл, эн жокту улусе театрда ойындарды барып көрөр аргалу болзын деп, ологро акча үлеп турар эдип тургускан.

Театр граждандарга жаан учурлу болгон. Трагедияларда, онойдо ок комедияларда албатыны жылбиркедин турган жаан учурлу сурактар: госуларствонун төзөлгөн бүдүми керегинде, жуу ла амыр-энчү керегинде, жашбөскүримди үредип чыдадары керегинде сурактар айдылатан. Писательдер улусты бу сурактар керегинде санадырып, бу сурактарды бойло-рынын санаганы аайынча бүдүрип турарын айдын берерге кичеенгилейтен.

54 §. Искусство.

Архитектура. Грецияда общественный текши жүрүми жаан кө-дүрингилү болгон, көп байрамдар, гимнастика жанынан көп мөрбөйлөр болуп туратан шылтузунда Греция-нын граждандары айылында көп отурбайтан. Рыноктордо, жуундар өдөтөн площадьтарда, храмдарда, театрларда, ста-диондордо көп улус жуулатан. Ологро ондый жерлерге жуу-

ларга да эптү болгон, ненинг учун десе, Грецияда климат сүреен жакшы болгон, жыл туркунына айас, күндү, жылу күндөр көп болотон.

Онын учун аргалу да жаткан гректер бойларынын журтап жаткан айыл-журтын жараш эдер керегинде көп кичеенбейтендер. Гректер көп сабазында общественный (көп улус жуулатан) тураларды тударга кичеетендер. Албаты-жон жуулатан оңдуй жаан туралар тударга Грецияда сүреен жакшы материал: бек таш, сүреен жакшы мрамор, жакшы той балкаш бар болгон.

Общественный тураларды таштан ла мрамордонг эдетендер. Туранынг бир кезек бөлүктөрүн ташты жарандыра эткен эмесе той балкаштан тудуп эткен журуктарла (рельефтерле) кееркеделе, оморды будуктап салатандар.

Грецияда храмдарды узада чөйлип барган түс толук кеберлү эделе, эбиреде колонналарлу эдиц тудатандар. Онын эки жаны жаар жабызап барган жабынтызын черепицадан эдетен.

Грециянын архитектуразы Афиныда Перикл башкарып турган тушта тыг жаранын өскөн. Жаңы эрадан озо 480 жылда перстер акропольды жемирип салгандар, Перикл тушта ол акропольды гректер жангырта тудала, жаанадып алгандар. Оңдо Афины городтын адаанын алатан кудайга —Афинага храм тудулган. Ол храм Парфенон деп адалатан. Храмнын ичинде Афинынын статуязы турган, бийиги—12 м, ол статуяны атту-чуулу скульптор Фидий эткен. Парфеноннын бир кезеге бистин ойгө жетире турганча, жаранын улус эмди кайкап көргүлейт.

Скульптура. Жебрен ойдө скульптуразы жаранын өскөн

Дискобол.

жанынан гректерге једер албаты ол бйлөрдө јок болгон.

Гректер јашбскүримди физический жанынан таскадарын сүреен кичеейтендер. Тыш жанынан табарган бштүге удурлажа эмезе восстание кодүрген кулдарды туй базарга јаантайын белен болгон јуучыл гректер эпчил, чыдамкай, күчтү болор учурлу болгон.

Бастыра гимнастический упражненииелерди јашбскүрим кийим јокко эдетен, онын учун Грециянын скульпторлоры гимнастика эдип турган улусты бастыра жанынан ајктап, онын үйе сөбги канайда бүктелип, балтырлары канайда јуурылып ла чөйилип турганын ајктап, үревиц, сүрекей јакшы билип алар аргалу болгондор. Шак онын учун гректер кижинин эди-сөбгин сүрекей чын јурап көргүзөр боло бергендер. Олор кижинин эди-сөбгин јангыс ла чын јурап көргүскендер эмес, је Грециянын скульпторлоры сырангай сукадык улустын скульптураларын эдип, кижинин сүреен јараш эди-сөбгин эдип көргүзетендер.

Грециянын скульпторлорынан анчадала јангы эрадан озо V чактын ортозында Афиныда јуртаган М и р о н д ы аңылап адаар керек. Бу скульптор кандый бир неме эдип, киймыктанып турган кижинин эди-сөбгин јурап көргүзөргө амадаган. Онын эткен скульптураларынан анчадала јарлузы „Диск о б о л“ („Диск таштап турган киж“) деп скульптура болуп јат. Бу скульптурада јитт киж диск таштап турганы көргүзилген.

Афинынын скульпторлорынын сырангай атту-чуулузы Фидий болгон. (Ол керегинде бис брө айткангыс). Ол көп сабазында кудайлардын сүрин јурап көргүзөтөн. Парфеновдо тургузып салган Афинанын статуязы керегинде айткангыс. Ол Зевсти ширееде отурган эдип көргүзип, сүреен јаан статуя эткен. Бу статуя Олимпияда Зевстин храмында тургузылган. Фидий статуялар эткенде, кудайларды сүреен јараш сүрлү, улуркак бүдүмдү эдип көргүзөтөн, олардын ондый бүдүми ол тушта јуртаган улусты сүреен кайкадып туратан.

Кудайларды ла улусты сүреен јараш, ийде-күчтү эдип көргүзип турган статуялардан башка, гректерде катан јакы једиц, карып калган эмегендерди ле каткымчылу рольдор ойнойтон актёрлорды јурап көргүзип турган кичинек статуялар да бар болгон.

Греческий
науканын
табылып
төзблгөнн.

Гректер көп колониялар төзбп алала, саду өткүрерге амадап, талайларла көп жоруктап туратандар. Колонияларда да, садыжып жоруктап та жүргенде гректер өскө ороондорло таныжып, өскө албатыларла жолугыжып, өскө албатылардын жаңдарыла, кылыктарыла таныжып туратандар. Бу керектер оморды сүреен жилбиркедип, эбиреде турган телекейди үренип билип аларга күнзедип турган.

Греческий наука жаңы арадан озо VII—VI чактарда Кичү Азияда, жаан государство-городтордо Милетте ле Эфесте табылып төзблгөн. Кичү Азияда журтап жаткан гректерде ремесло ле саду Европада журтап жаткан гректердегизинен озо жаранып өскөн. Кичү Азиянын городторы (анчадала Милет) ончозынан көп колониялар төзбгөндөр.

Ого үзеери, Кичү Азиянын городторы күнчыгыштагы государстволордын жуугында болгондор. Күнчыгышта десе математика, астрономия айынча билери сүреен эрте табылганын, ондо ок календарь ончозынан озо табылганын бис билерис. Бастыра бу билгирлер Кичү Азия жаар да өдүп турган.

Грециянын учёныйлары науканын телекей керегинде билерин омон ары жарандыра көндүктирип тургандар.

Грецияда жаан једимдерге астрономия јеткен. Грециянын учёныйлары күн качан карыгарын ажындыра айдып туратандар, бир кезек жылдыстардын турган аайын билип алгандар. Грециянын учёныйларынын математикада эткен кезик табынтылары эмдиге де јетире жаан учурлу бойынча артып јат.

Гректер онойдо ок медицинаны, ботаниканы, географияны, историяны үренип туратандар. Ар-бүткен керегинде научный билгирлер көптөп жуулганы бир кезек греческий учёныйларга телекейди кудай јайаган эмес деп јажыт јоктог айдарга арга берген. Мындый шүүлтелер јер-телекейди кудай јайаган деп үредип турган кудай јанга жаан согулта эткен.

История.
Геродот.

Гректер бойынын өткөн жүрүми кандый болганын үренип билип аларга эртеден жилбиркеп тургандар. Өткөн керектер керегинде куучындар озо баштап чөрчөк аайлу болгон. Троя ла болгон жуу керегинде, Одиссейдин көп јерлерге жүрүп, узак жоруктаганы

керегинде, аргонавтардын жуу-жоругу керегинде ле оног до өскө чөрчөктөр. Ондый чөрчөк аайлу куучындар болгон. Бу куучындардаг чын болгон керектерди ылгап, билип аларга сүрөөн күч.

Янгы эрадан озо V чакта, общественный ядын-жүрүмниг өзүп жаравгавыла, науканын өзүмиле коштой, өткөн жүрүм керегинде исторический куучындар там ла чынга жуук болуп турган. Грецияда эг баштапкы жаан историк Геродот болгон. Ол Кичү Азияда чыккан, же кийинде Афиньга көчүп барган, ондо бойынын исторический произведенийерин бичиген.

Геродот көп жоруктаган. Ол Египетте, Вавилондо, Кара талайдын Түндүк жаказындагы греческий колонияларда, Европейский Грециянын көп государстволорында болгон. Геродот онойдо жоруктап жүрүп, ол ороондордын озогы жүрүми керегинде көп куучындар жууп алган. Геродотты „историянын адазы“ деп адагылап жат. Ол Греция ла Персия ортодо өткөн жуулар керегинде жаан произведение бичиген. Грецияла колбулу болгон ороондордын (Египеттин, Вавилонянын, Персиянын, Скифиянын ла оног до өскөлдөринин) историзын Геродот база ол ок произведениеде бичиген.

Геродот.

Биске Геродоттонг скифтер керегинде айтканы анчадала жылбүлү ле учурлу.

Геродоттын өткөн жүрүми керегинде бичиги сүрөөн жакшы бичилген, оны кычырарга јенил. Ондо сүрөөн жылбүлү көп куучындар бар. Онызыла коштой ондо чын болгон исторический керектер керегинде учурлу јетирүлер көп айдылган. Је историяда болгон керектерди научный јанынан чын јартаарга Геродотто ол тушта јок болгон. Онын историзында

чын эмес, чөрчөк аайлуу немелер көп. Историяда болгон керектерди Геродот кудайлардын күүн-табыла болгон деп жартап туратан.

Грециянын культуразы—театр, искусство, наука—албатынын культуразы болгон, ненин кулдардын ижинин шылузында тѳзблп бскбн. Грециянын культуразы—театр, искусство, наука—албатынын культуразы болгон, ненин кулдардын ижинин шылузында тѳзблп бскбн. учун дезе оны албаты тѳзбп бскүрген. Же ол культураны кулдар эмес, жайым улус тѳзбп бскүрген.

Кулдарда бойынын культуразын тѳзбѳр арга жок болгон. Кулдар башка-башка ук албатылардан болгон, олардо ончозы билип турган текши тил жок болгон. Олор сүреен уур айалгада жаткандар, оларды сүреен тыг базынчыктап, кулданып туратандар, онын учун олардо культурный жанынан ѳзѳр арга жок болгон. Олардо керек дезе бойлорынын бий-господиндеринин (гректердин) де культуразыла тузаланар арга жок болгон. Темдектезе, кулдарды театрға кийдирбейтендер.

Греческий культура ондый бийик кемине ненин учун ѳзүп чыккан? Кулдарды сүреен казыр кулданган учун ол культура онойып ѳзүп чыгар аргалу болгон.

Граждандарға общественный иш бѳдѳрер, наука ла искусство жанынан иштенер, театрға барар аргалу болзын деп, оларды кижинин кўчин чыгарып турган уур иштен жайымдан, оларго көп чѳлѳб ѳй берер керек болгон. Ишти кулдар эдип туратан, чѳлѳб ѳй дезе граждандарға жедежетен. Онон башка, афиняндар бойлорынын союзниктеринен көп кирелте алып тургандар.

Крестьяндарда, оок садучыларда ла ремесленниктерде, городто жаткан жоктуларда кулдар жок болгон, олор курсагын бойлоры иштеп табатандар. Же олардын көбизи военный служба учун, государственный керектерди бѳдѳргени учун жал алып туратандар, театрға барарға акча алгылайтан. Перика башкарган ѳйдѳ 20 мун граждандар государстводон алган акчала, жартап айтса, кулдардын бѳдѳрген ижинин шылузында азыранып жаткандар. Онойдордо, *греческий общественный бастыра жадын-жүрүми ле онын бастыра культуразы кулдарды базынчыктап кулданганына тѳзблгблбнп турган болгон.*

Греческий
культураныг
телекейлик
учуры.

Греческий культура бастыра албатылардын
культурный жүрүминде сүреен жаан учурлу
болгон.

Гректер театрды, трагедияны ла комедияны
Күнбадышта ончо албатылардан озо тѳзѳгѳндѳр. Грециянын
театрынын шылтузында ѳскѳ дѳ албатыларда театр табыл-
ган.

Эл-жон тузаланатаң греческий туралардын кебери кийини-
деги ѳйлѳрдѳги архитектурада кѳп катап учурап туратан.

Гректер кижиниң сѳѳк-балтырларын ончозын сүреен чын
кѳргүзип, жараштаң жараш скульптураларды бастыра албаты-
лардан озо эткендер. Ол ѳйдѳги Грецияда эткен статуялар-
дан бистинг ѳйгѳ жетире бѳдѳн артканы ас, онойдо арткан
греческий скульптуралар музейлерде эң баалу эрјенедий
бодолот. Кижиниң оборын (сѳѳк-балтырларын) эдерде бистинг
јинт журукчылар ла скульпторлор јебрен Грециядан арткан
скульптураларды кѳрѳп ѳренгилеп јат.

Гректер кѳп наукалардын тѳзѳлгѳзин тѳзѳгѳндѳр.

6. ГРЕЦИЯНЫН УЙАДАГАНЫ. АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙДИН ГОСУДАРСТВОЗЫ, ОЛ ГОСУДАРСТВОНЫН ООКТОЛЫП ЈАЙРАДЫЛГАНЫ.

56 §. Јаңы эрадаң озо IV чакта Грециянын уйадаганы.

Крестьяндар-
дын ла ре-
месленниктер-
дин тѳреп јок-
сыраганы.

Пелопоннесский јуудан садучылар, ремеслен-
никтер ле анчадала крестьяндар тѳреп јоксыра-
ган. Грециянын кѳп областтары ээн арткан.
Крестьяндарга бойыннын хозяйствозын орнык-
тырып аларга сүреен кѳч болгон. Крестьян-
дардын ондый уур айалгага кыстырып турганын байлар ту-
заланып, оlorдын ас-мас јерлерин садып эмезе тѳлѳзи учун
айрып алгылайтан. Онойдо Грецияда, анчадала јуудан улам
ончозынаң тың тѳреген Атикада, кѳп јерлер бийлеген улус
табылган. Јерин онойдо кѳптѳдип алган улус кѳп кулдарды
иштедер боло бергендер. Тѳреп јоксыраган крестьяндар арга
јокто городторго баргылап, ондо иш бедиреп туратан.

Је оок-теек улустың јѳрѳми городто до сүреен уур боло
берген. Јуудан улам ремесло ло саду уйдаң калган. Јайым

јокту кижиге алдында да иш табарга күч болгон, ненинг учун десе, кайда ла кулдарды иштеди, олардын ижин тузалангылап туратан. Энди, јуувын кийининде јокту улустын јүрүми сырагай арга јок, коркушту күч боло берген. Олорго эмесе торолоп өлөри, эмесе бай улустан суранчыктап алган ла госуударстводои болушка алган эчазыла азыранары арткан.

**Классовый
тартыжунын
тынгыганы**

Байлар ла јоктулар ортодо тартыжу сүреен тынгыган.

Байларла тартыжып турган јоктуларга јаантайын кулдар болужып туратандар. Јоктуларды кулдар јамаи көрбөйтөн, ненинг учун десе, јайым јаткан јоктулардын јүрүми кулдардын јүрүминенг бир ле эменг онду болгон. Кулдардын да, јоктулардын да текши өштүзи— култудачылар болгон. Онын учун јангы эрадан озо IV чакта классовый тартыжуда јайым јоктулар ла кулдар көп учуралда кожо туружатандар.

Јангы эрадан озо IV чак башталып ла турарда илоттордын ла јоксыраи калган спартанецтердинг култудачыларла тартыжарга туйказынан сүмелешкени илезине чыгарылган.

Коринфте јоктулар ла кулдар көп бай култудачыларды јок эделе, олардын јөбжөзин блаап алгандар. Мынын кийининде эменг удабай ондый ок керек. А р г о с городто (Пелопонесте) болгон. Онда восстание көдүргендер 1500 бай улусты агаштарла согуп, өлтүрин салгавдар.

Је бу восстаниелер албаты-јовнын јадын-јүрүмин јарандырып болбогон. Јоктуларда да, кулдарда да тартыжунын чокум јарт планы јок болгон, олардо тын күчтү организация база јок болгон. Кул јүрүмди неле солуурын, олар култудачы ээжини кандый ээжиле, кандый јүрүмле солуурын, кижини кжи базынчыктап турганын канайда јоголторын билбегендер. Восстание көдүргендер баштапкы јенүлер алган кийининде тирү арткан култудачылар коркыганынан ондонып, ийде-күчтерин јууп алгандар. Олар восстание көдүргендерди кату-казыр туй базып, эски ээжини ойто орныктырып тургандар. Је ондый да болзо, ол восстаниелер култудачылардын стройын бир эменстен шалтыраткан.

Греческий госуударстволор- Пелопоннесский јуу јангыс ла крестьяндардын ла ремесленниктердинг түрөп јоксыраарын дын уйдагаганы. түргендеткен эмес: ол јуу греческий госуударствоны айдары јок тын уйдаарына да эжелген.

Јуу Афиныны уйадаткан: союзниктери башка айрыла берген, олардын акча берип турганы токтогон, флот астаган. Афины жууда оодо соктыртканынан ойто качан да ондолып болбогон.

Је Пелопоннесский жуу Спартага да јаан јену эжелбеген. Баштапкы бйлордо Спарта греческий керектерди башкарарын колго алган. Је спартанский аристократия ол башкартуны бддүрип болбогон. Олор жуу-јепселдү ийде-күчле греческий государстводогы демократияны јоголтып, јанды башкарарга аристократияны тургузып тургандар. Спартанецтердин албанду јан-кылыгы бастыра улус оларды көрөр күүни јок болорын тыгыткан.

Оларды јурт албаты онойдо көрөр күүни јок болгони Спартанский государствоны јажыт јогынан јаратпай, восстаниелер болуп турган.

Јаңы эрадан озо IV чактыг баштапкы јарымында јаантайын жуу болуп турганы греческий государствоны там ла тыг уйадаткан. Жуу болуп турганы садуга чаптыгын јетирген, јурт хозяйствоны коомойтыткан. Черүге уур жуу-јепселле јепсенген жуучылдарды (гоплиттерди) алары там ла күч боло берген, невинг учун дезе, ондый жуучылдарды жуун алатан оок хозяйстволу улус јоксырап, чачылып турган.

Онынг учун јаңы эрадан озо IV чакта греческий государстволор черүлерди јаантайын ла јалдап алып туратан боло берген. Жуучылдарды јокту улустаг јалдап алатан болгон, черүге служить эдери јоктулардын азыранатан төс учурлу аргазы болгон. Военачальниктер бойларынын акказыла таскадулу жуучыларды јалдап алала, онынг кийининде кандый ла государствого, керек дезе алдынан јаңыс кижиге де служить эдерге киретен. Јалданган көп греческий жуучылдар Персияга служить эткендер.

57 §. Македониянын тыгыганы.

Македониянын ар-бүткени ле албатызы. Грециянын тундук талазында Македония деп ороон бар. Онынг талайга келип тийген бөлүгин Алтыгы Македония деп айдатан, ол жылу, јакшы јер. Устуги Македония дезе ташту-туулу ла климатический айалгазы кату область болгон: кышкыда ондо соок болуп, суулары дезе тошло бүркелетен.

Ороонның журтаган албатызы македонияндар болгон, олар Балканский жарымортолыкта журтаган башка-башка ук албатынын бирүзи.

Бойынның өзүминде Македония Грециядан чик жок сондоп калган. Жангы эрадан озо V чакта журтаган албатынын иштейтен ижи жангыс ла јер ижи ле мал болгон. Саду јокко јуук, јаан городтор јок, кулдар ас болгон. Журтаган албатынын көп сабазы крестьяндар. Олордо общинный ээжи јоголголок болгон.

Кааннын жангын сөөк аайынча јаандар ла уктардын башчылары өйлөп кемјип туратан. Македонияда военный сходка аайлу албатынын јууны да бар болгон. Македонияда јаантайын турар черү јок. Керек болгон учуралда каандар ла башчылар ополчение (черү) јууйтан.

II Филипп. Македонский бирлик ле ийде-күчтү государственный төзбөчизи II Филипп болгон, ол жангы эрадан озо 359 жылдан ала 336 жылга јетире каан болгон. Ол јиит тужунда бир канча жылдардын туркунына Грецияда журтап, ондо Грециянын ээжизиле, Грециянын культуразыла јакшы таныжып алган.

Каан болуп алала, Филипп Македонияда јаан учурлу көп реформалар эткен. Онын энг баштапкы задачазы бойынн колындагы жангы тынгыдары болгон. Филипп ук албатынын башчыларынын тагынан башкарынын јадатанын јоголтоло, бастыра Македонияны бириктирген. Сөөктин бай-бийлери алдындагы учурын јылыттып, олар Филиппке ле онын черүзинде служить эдер боло берген.

Табынча Македонияда ремесло ло саду өскөн, алтын акча эдип чыгарган, жангы городтор эдип тургандар, энтү јолдор ло флот эткендер.

Македониянын черүзи. Филипп эткен жангыртуларынын јаан учурлузы военный керектин реформазы болгон. Дисциплиназы јок алдындагы өйдөгн ополчение-лер Филипп тушта дисциплиналу јаантайын турар черү боло берген.

Крестьяндар јойу јүрер черүде, бай-бийлер атту јүрер черүде служить эткендер. Јойу јүрер черүниң стройын греческий гоплиттердин стройы чылап эткен, је оног чик јок ныкта ле терег болгон. Кажы ла рядтын јуучылдары бойы бойына јуук тургулап, щиттерле бөк-

төнип алатандар. Рядтардын тоозы 16-га једин туратан. Олордын јыдалары узун болгон, јууга кирерде баштапкы алты ряд јыдаларын ичкери уулай тудатандар. Уур јуу-јепселдү јүрер черүнинг ондый стройын македонский фаланга деп айдатан.

Табару эдер тушта фаланганын кийининдеги рядтары алдындагы рядтарды ичкери сыга базып туратан, онойып ныкта турган јуучылдардын стройы алды јанынаг дезе щиттерле бөктөнип, учкур коркушту јыдаларды ичкери уулай тудуп алганда, оодо согулбас ийде-күч болуп туратан.

Македониянын черүлеринде атту-јүрер уур черү јаан учурлу болгон. Куйактар ла шлемдер кийип, кылыштарла, јыдаларла јепсенип алган јуучылдар жоон аттарды минип алган јүретен. Јуу тужунда Македониянын атту јүрер уур черүзи бштүге согултаны эн озо эдетен.

58 §. Македония Грецияны јуулап алганы.

Греческий керектерге Филипптин кыришкени. Филипп ийде-күчтү черүлерининг болужыла. Эгейский талайдын түндүк јараттарындагы греческий городторды өткүштерге јетире јуулап алган. Филипп Түндүкте бойынын ийде-күчин элбедип ле тынгыдып алала, Грециянын ич бойынын керектерине кириже берген.

Онын шылтагы дезе гректерле бойы бойлорыла жаантайын ла өркөжиш турганы болгон.

Греческий култудачылар олорды јоктулардын ла кулдардын восстаниезинен корулагадый тыг ийде-күчтү башкарулу болорго кичеенгендер. Ондый башкаруны олор Филипптен табар аргалу болгон. Грецияда Македониянын јаны јаар јайылган улустын группазы төзөлө берген, олорды байлар ла јамызы јаан култудачылар јөмөп тургандар.

Македониянын јаны јаар јайылган улустар Грецияны Филипптин колына берерге кичеенгендер. Олордын кезик башчылары Филиппле колбулу болуп, ого садынгандар.

Македонияга багарын јаратпай турган демократтардын бажында афинский атту-чуулу оратор Демосфен турган Јит тужунда онын су-кадыгы коомой ло үни уйан болгов. Је бу једикпестерди јоголтып, бойынын үредүзин турумкай

бийиктедиң, бойың жаантайың таскадып, сүрекей жакшы оратор боло берген. Демосфен Филиппти греческий жайымның сүреен жеткерлү өштүзи деп бодоп турган. Демосфен албатының жөмөлтөзүн тузаланып, Филиппке ле оның жаны жаар жайылгандарга удурлажа көп катап куучы айдып турган. Ол афиняндарды македонский каанга согулта берерге кычырып турган. Албатының жуунында куучындар, Филипптин жаны жаар жайылгандар ла оның жанын жаратпай тургандардын ортодо блааш болуп турганча Македонияның черүлери Түндүк Грецияны ончозын бойының колына алып алган, Филипп арткан Грецияның керектерине "кирижерин баштаган. Ол бастыра жерлерде демократтарды жаратпай, аристократтарды жөмөп турган.

Херонеядагы
жуу-согуш.

Учы-учында Филипп черүлериле Орто Грецияны жуулап кирген. Афиняндар фиванецтерле союз тургузып, македоняндарга удурлажа тартыжа бергендер.

Орто Грецияда Херонея городтын жанындагы жуу-согушта (жаны эрадан озо 338 жылда) Филипптин черүлери союзниктердин черүлерин оодо соккон.

Херонеядагы жуу-согуштын кийвинде Грециядагы жан Македонияның колында боло берген. Филипп бастыра жерлерде жанды башкаарга аристократтарды тургускан, жуулажары жанынаң жаан учурлу бастыра ла жерлерде бойының черүлерин тургускан.

59 §. Александр Македонскийдин Күнчыгыш жаар барган жуу-жоругу.

Македонияның
кааны Алек-
сандр.

Жаңы эрадан озо 336 жылда Филиппти Македонияда өлтүрүп салгандар. Озогы сөбктин жаандары олардын колындагы жанды жоголтканы учун оны өштөп өлтүргендер.

Филипптин 20 жашту уулы Александр Македонияның кааны болуп турган. Ол жан туштаң ала билгир, жуучыл, жалтанбас ла турумкай болгоныла улусты кайкадып туратан. Же онызыла коштой Александр сүрекей жааныркак, ачычак ла казыр болгон. Филипп бойының уулына греческий жакшынак үредү берген. Александр 16 жаштан ала Филипптин жуу-жоруктарында кожо турушкан.

Каан болуп алала, Александр заговорщиктерди ле ого жеткерлү деп билдирген азийгы байбийлерди күүн-кайрал жоктон өлтүргөн.

Филиппти өлтүргени керегинде жетиру Грецияда түймеен чыгарган. Демократтар Македониянын жагы кааны иит болгонун тузаланып, Македониянын колынан жайымдалып алар деп шүүнгендер. Фивы деп городто восстание башталган. Афиныда ла өскө дө государстволордо жуу-жепселдү белетениш өдүп турган.

Александр Македониянын черүлерин баштап, Греция жаар эки катап жуу-жорук өткен. Фивы городты түргөн алала, оны оодып, бузуп салган. Арткалган журт албатызын кул

өдип садып ийген. Фивы городтын албатызын сүреен кату кезеткени гректерди коркуткан. Греция ойто ло Македонияга башкарта берген.

Александр Македонский

Персияла
жуулашканы,
Кичү Азияны
жуулап
алганы.

Македонский бай-бийлер ле греческий культу- дачылар жаңы жерлер, кулдар ла байлык жөбжө жуулап аларга кичеенгендер. Онын учун Алек- сандр Персияла жуулажарга шүүнген. Жаңы эрадан озо 334 жылда жаскыда греко-македон- ский черүлер Геллеспонтты кечип, Кичү

Азияга киргендер. Александрда көп эмес черүлер болгон: 30 мун жойу жүрер черү, 5 мун атту жүрер черү ле 160 военный керептерлү флот болгон. Г р а н и к деп сууда Персиянын озо ло туштаган черүлериле болгон жууда төзөлгөзи ле дисциплиназы артык греко-македонский черүлер жегүни алгандар.

Бу жуунун кийининде Кичү Азиядагы греческий город- тордын көп сабазы бойлорынын күүндериле Александрга баккандар. Грецияда демократический движениелерди туй базып туратан Александр Кичү Азияда десе греческий де-

мократияны корулап, перстерге ле аристократтарга удурлажа жуулажып турган кижн болуп кылыган. Ондый кылык ол бйдб ого тузалу болгон. Ол городтордын демократтары Александр жууктап келедерде, аристократтарга ла персидский башкаручыларга удурлажа восстание коддурип, македоняндарга городтын вороталарын ачып тургандар.

Исс городтын
жанындагы жуу-
согуш. Сирия-
ны жуулап
алганы.

Кичу Азияны жуулап алала, греко-македонский черулер Сирияга киргендер. Мында талайдын жаказында, жаан эмес Исс деп городтын жанындагы тапчы тус жерде оморды Персиянын тос учурлу ийде-кучтери сакып алган. Ол ийде-кучтерди персидский каан

III Д а р и й бойы башкарган.

Перстер бойларынын тоозы аайынча македоняндардаг ла гректердег коп болгон. Же тапчы тус жерде омор бойларынын ийде-кучтерин ончозын тузаланып, жууга кийдирер арга жок болгон. Кату жуу-согушта женуни ойтб ло македоняндар алган. Дарий арай ла тутурбай качып барган.

Египетти
алганы.

Греко-македонский черулер Нил суунын жаландары жаар ууланган. Перстер жаантайын кыстап базынатан учун египтяндар оморды корор куундери жок болуп, оморго удурлажа жаантайын восстание коддурип туратандар. Онын учун македоняндарды ла гректерди персидский базынчыктаг жайымдаачылар деп Египетте уткугандар. Жрецтер десе Александрды кудаидынгуулы ла Египеттин кааны деп жарлагандар.

Александр Египетте болгон тужунда Нил суунын талайга келип кирген айрыларында город тбзбгбн, ол город онын адыла Александрия деп адалган. Онын кийининде ол город жбрен телекейде сырагай ла бай, сырагай ла культурный городтордын бируби боло берген.

Дарийдин
учына жетире
жендирткени.

Македоняндар Египеттен Месопотамия жаар уулангандар. Омор Евфратты ла Тигрди кечип барала, оодылган-бузулган Нивевиядан браак эмес жерде Дарийдин черубине туштаган. Ол черуби Дарий башкарган государствозынын бастыра кунчыгыш бблугинег жууп алган (кунбадыш бблугин алдыртып ийген болгон).

Перстер ийде-кучи жанынаг чик жок артык та болзо, бу жуу-согушта база да оодо соктырткан. Македоняндардын

бийик деп айткадый военный техниказы ла Александрдын полководец болгон военный искусствозы жетген (жангы эрадан озо 331 жылда). Дарий жүк арайдан ла тутурбай кача берген. Онын кийининде жаан удабай бойынын жуук улустары оны өлтүрүп салгандар.

Оодылган-бузулган Ниневиянын жанында болгон жуунун кийининде Вавилонды ла Персидский каандыктын өскө дө городторын ончозын македоняндар жуу жогынан алып алгандар. Александр ла онын полководецтери каандардын өргө-лбринин подвалдарынан ума жок көп байлык жөбжө алгандар.

Орто Азия Персидский государствоны оодо соккон кий-
жаар барган нинде Александр оного ары күнчыгыш жаар
жуу-жорук. ууланып барган.

Греко-македонский черүлөр Каспийский талайдын түштүк жакасын кууза барала, эмди Афганистаннын территориясы болгон жерге киргендер. Оного олоор Орто Азияга киргендер.

Орто Азиянын жалтанбас ла жайым сүүген журт албатызы македонский олжочы жуучылдарды жаман көрүп уткугандар. Же олоор өштүлөрдү бойынын ороовына кийдирбей тудуп болбогондор. Александр Аму-Дарья сууны кечип барала, М а р а к а н д а городты (эмдиги Самаркандты) колго алган. Маракандадан Александр Сыр-Дарья суунун бажы жаар жуу жорук эткен.

Македониянын черүлөри түндүктө болордо, олоордын тылында восстание көдүрилип, бастыра ороонго түргөн жайыла берген. Жербойындагы жер ижин иштеп турган ук улус восстаниеге көдүрилген, олоорго көчүп жүргөн скифтер болушып тургандар. Восстание көдүргөндөрдү атту-чуулу башчы С п и т а м е н башкарган.

Македоняндарга уур жуу башталала, эки жылга улалган. Спитамен Александрдын полководецтерине жангыс катап кату согулта эткен эмес. Олжочылар восстание көдүргөндөргө каруу эдиц, Орто Азиянын жаранып өзүп турган көп областтарын ээнделтип салгандар.

Македоняндарга узак ыйгө Спитаменди тудуп ла восстаниени туй басып болбогондор. Учү-учында Спитамен оодо соктыртала, чөл жаар качкан. Скифтердин башчылары измена эделе, Александрла амыр-энчү тургузарга шүүнип, Спитаменди өлтүрөлө, онын бажын каанга пйгендер.

Спитамен өлгөн кийининде восстание көдүргөндөр база

бир эмеш өйгө тартыжуны өткүргөндөр, же онын кийининде арга жокто олжочуларга багарга келишкен.

Индия жаар
жуу-жорукту
барганы ла
онор ойто
жанганы.

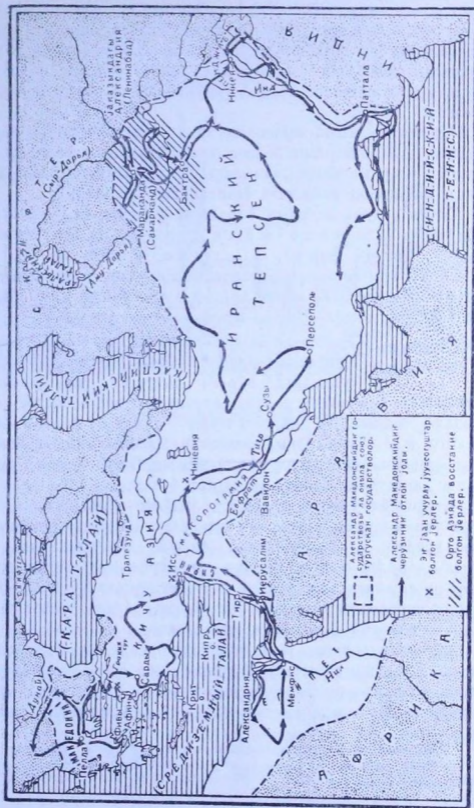
Македонский олжочулар Орто Азиядан Инд сууны жакалай жалаңдарга киргендер. Мында олар Инд сууны жакалай каанычактардын эң ле жаан ийде-күчтү дегенинин черүлерин оодо соккон. Олорло тартышкан жуу-согушта македонияндарга жаан коромжы болгон, ненин учун десе, Индияда жууда тузаланатан жуучул слондорго олар баштапкы ла катап учурагандар. Александрдын черүлери жаан жылыйтулу да болгон болзо, же жеңүни алгандар. Пенджабтын өскө каанычактары бойлорунун күндериле македонияндарга баккандар.

Александр Ганг сууны жакалай жалаңдарды да жуулап аларга сананган. Же черүзи оной ары барарынан мойнойло, ойто жанарын некеген. Жуучулар сүрекей арып-чылап, чучураган болгон. Жуу-жорук жеткерлердин ле шыранын ортозында, сегие жылдан ажыра болгон. Индиянын тропический ар-бүткени ого таскап үренбеген македонияндарды ла гректерди коркуткан. Өдүп болбос жыш агаштар, чакканынан улам көп улус өлүп турган коронду жыландар, тропический күкүрт ле жаңмыр—бу ончозы жуучуларды карык санаага түжүргөн.

Александр арга жокто ойто жанары керегинде приказ берген. Инд сууга келип кирген кожоо суулардын бирүзүндө жаан флот эткен, ол флотко черүлердин кезигин отургускан, кезиги десе сууны жакалай баргандар. Онойып олар Инд сууны төмөн баргылап, онын оозына жедип келгендер. Оной флот Индийский талайла күнбадыш жаар ууланган, черүлер десе кургак жердеги жолло баргандар. Жаңы эрадан озо 324 жыл башталып турарда черүлер ле флот Тигр суунын оозында тушташкан. Онойдо Александрдын күнчыгыш жаар он жылга шыдар эткен жуу-жоругу божогон.

Александрдын
өлгөн ле
онын государ-
ствозынын
жайрадылганы.

Индиядан жанып келеле, Александр күнбадыш жаар жуу-жорук эдерге белетене берген. Ол Средиземный талайдын күнбадыш жарымындагы орондорды: Түндүк Африканы, Италияны, Испанияны жуулап аларга белетенген. Же жуу-жорукка атанардан бир канча күндөр озо Александр оорыйла, бир канча күндөрдүн бажында Вавилондо өлгөн. Вавилонды ол бойунун государствозынын төс города эдиң алган (жаңы эрадан озо 323 жылда).

Александр Македонский и Юг-Юго-Восток.

Александрдын Инд суудан ала Дунай сууга јетире јайылып јаткан державазы оног озо болгон державалардын ончозынан јаан болгон. Је ол бек эмес болгон. Ого саду ажыра колбузы јок ороондор ло областтар кирип турган. Ондо јуртаган албатылар башка-башка тилдү болгон. Олордын культуразы ла хозяйственный јүрүми онойдо ок јүзүн-башка болгон.

Александр блгөн кийининде онын государствозы јайрадылган. Александрдын полководецтери кезик ороондорды озо баштап олордын башкараачылары болуп, колдорына алгылап, онын кийининде бойлорын каандар деп јарлагандар.

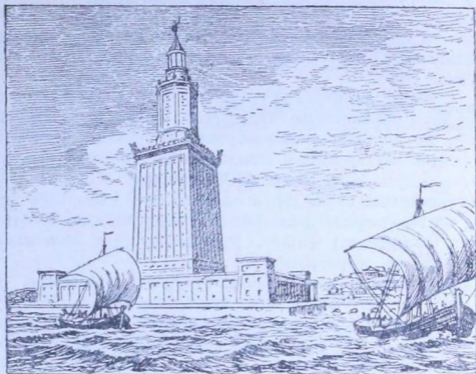
Онойып Александрдын бирлик государствозы үч бөлүкке бөлүнгөн: 1) греко-македонский, ого Македония ла Греция кирген; 2) египетский ле 3) сирийский, ого эн баштап Александрдын азиатский јерлеринин көп сабазы кирип турган. Оног башка Кичү Азияда база оок государстволор бар болгон.

Египетский монархия. Александр Македонскийдин державазы јайрадылган кийининде төзөлгөн государстволордо кулданып сүреен тыгыган, јаан јенүлөр техникада, ремеслодо, садуда, строителстводо болгон. Анчадала байлык ла ийде-күчтүзи египетский монархия¹ болгон. Оны Александр Македонскийдин полководецтеринин бирүзинен бүдүп чыккан Птолемейлердин династиязы башкарып турган болгон.

Птолемейлер култудачыларга јөмөнин башкаргандар, ол култудачылардын ортозында көп сабазы Египетке көчүп келген гректер ле македоняндар болгон. Птолемейлерде көп тоолу черүлөр болгон. Олорды бойлорына јер алган учун черүде служить эдер оок јер иштеечилерден јууйтан. Көп тоолу чиновниктер правозы јок јүрүмдү египетский албатыдан сүреен көп налог јууп туратандар.

Көп тоолу кулдар јаан чиновниктердин, бай-бийлердин, ле жрецтердин ээлеген јерлеринде, ббс согор мастерскойлордо ло сарју эдер јерлерде иштейтөндөр. Египетте эн артык јерлер ле көп тоолу мастерскойлор Птолемейлердин колдо-

¹ *Монархия* дегени государстводо верховный јанг јангыс кижининг колында болуп, оног ары ол јанг колдон колго энци болуп көчүп турар ээжилү башкарту болуп јат.

Александрияда фаросский маяк.

рында болгон. Өскө ороондорло өткүрилип турган Египеттеги бастыра саду каанның колында болгон.

Египеттин төс города Александрия болгон. Ол жаан город, онын албатызы 700 мунг болгон, ондо гректер, македоняндар, египтяндар ла еврейлер журтагандар. Александрия талай ла суу ажыра (Нил ажыра) телекейдин көп ороондорыла колбулу болгон. Ого кажы ла жерлерден којойымдар келгилеп туратан. Городто түс ле жалбак оромдор, жараштыра жазаган жакшынак туралар, садтар, площадьтар ла фонтандар бар болгон. Александрийский эки гавань Ф а р о с ортолыкта турган сүрекей жаан маяккла жарылылып туратан. Маяк бийик башня болгон, онын бажында жазалду жерде күйетен вещество күйдүрилип туратан. Ол маяктын одынын жаркыны талайла жүрер жорукчыларга городко көп километр жеткелекте көрүнап туратан.

Египеттин төс городында сүреен жакшы эдилген сооружеение—М у з е й бар. Ондо колло бичиген бир канча жүстер

мун кнйгаларлу сўреен жаан библиотека болгон. Музейде јўзўн-јўўр коллекциялар јуулган, научный ўредўнинг кабинети лекция кычыраына учурлаган јер бар. Музейде учёныйлар журтап туратан. Александриядагы наука бийик өзўмине јеткен.

Кыска тўп-шўўлте. Јебрен өйдөги Грецияда култудачы общество онон ары өзўп турган. Туура јерлерден көп тоолу кулдарды экелип туратан. Кулдарды иштедетен мастерскойлор табылып, ондо эдилеп турган товарлар садуга барып туратан. Средиземный, Кара ла Азовский талайларда суула јўрўп садыжар саду элбеп, өзўп турган. Ол талайлардын жакаларында гректер бойларынын јурттарын (колониялар) тözöйлө, јербойынын јурт албатызыла саду өткўрип туратандар.

Јебрен өйдөги Греция бирлик государство болбогон, ол бойлоры тангынан башкарынып турган бир канча оок государство-городтордон (полистерден) турган. Олор Спартадый ла Афиныдый жаан государство-городторго башкартып, союзка биригип туратандар.

Јаңы эрадан озо IV чакта греческий государство-городтордын уйдаап коомойтыыры башталып турган. Олор Македониянын башкартузына киргендер. Александр Македонскийдин сўреен жаан, је бек эмес державазы култудачы бир канча жаан государстволорго бөлўнип турган.

Култудачы греческий государстволордо кулдардын иштерине тözöлгөблөнип, культура жаан өзўмге јеткен. Јебрен өйдөги греческий культура јер-телекейдин албатызынын культуразы онон ары өзөрине жаан салтарын јетирген.

ЖЕБРЕН РИМ.

1. РИМСКИЙ КУЛТУДАЧЫ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨЗӨЛГӨНИ ЛЕ ӨЗҮП ТЫҢЫГАНЫ.

60 §. Жебрен Италияның ар-бүткени ле јурт албатызы.

Римский государство Италияда, Апеннинский жарыморталыкта төзөлгөн. Ол ортолык түндүк-күнбадыштан түштүк-күнчыгыш жаар ууланып, талайга кире узада чөйилип барган. Түштүк жарадында талайдың чичкечек өткүжиле бөлүнгөн Сицилия деп аш жакшы бүдөр жаан ортолык, күнбадыш жагында—Сардиния ле Корсика деп ортолуктар жатат.

Италияда јер ижин ле мал ижин өскүрерге керектү айалга, Грециядагызына көрө, чик јок артык. Италияда климат жакшы, По ле Тибр суулары толо суулу.

Италияның көп областтарында аш жакшы бүдүн туратан. Оңдо буудайды, полбаны, мырчакты, суланы үрендеп, виноградты, оливканы, фруктовый ағаштарды өскүрип туратан.

Жебрен Италияда, анчадала түштүкте, уйлар кабырарга сүреен жакшы одорлу јерлер болгон. Дуб ағашту јерлерде көп тоолу чочколорды кабыратан.

Италияның бир кезек областтары металлдарла: темирле, јесле, теленгирле бай болгон.

Жарымортолыктын тўндүк жанынан тўштүк жаар узада чөйүлүп барган Апеннинский туулардан строительствого сўреен жарамыкту таштарды ла мраморды алып турган.

Онойдордо, бойынын ар-бўткенинин байлыгынын шылтузында Италия ашты, строительный агашты, терелерди ле өскө дө сырьёлорды өскө жерлерден тартып экелерин, Греция чылап ок, керексебей туратан. Хозяйствого керектү не ле немелер ончозы Италиянын бойынын жеринде бар болгон.

Талайла жоруктөп жүрери жанынан Италиядагы айалга Грециядагызына көрө уйан болгон. Апеннинский жарымортолыктын кўнчыгыш жараттары талайла жоруктаарга сырагай эп жок: мында керептер тургадый бухта жок, талайдын жараттары десе нургулай тайыс. Тўштүк ле кўнбадыш жараттарында керептер жүрерге эмеш онду, же ондо до жакшы бухталар ас болгон.

Италияда талайла жоруктаары өзбрине оны айландыра ортолыктар жок болгоны база чаптыгын жетирген. Сардиния ла Корсика ыраак жадат, Сицилия десе Апеннинский жарымортолыктын онон ары улалып баргандый болуп жат. Оок ортолыктар десе Италияны айландыра сўреен ас. Бу жанынан Италия Грециядан жаан башкаланып жат, Греция десе айландыра көп тоолу оогош ортолыктарла курчадып турганын бис билерис.

Бү өрөги айдылган бастыра шылтактардан улам Италияда өскө ороондорло саду өткүрери ле культурный колбулу болоры Грециядан уйан болгон.

Италияда башка-башка укту улустар журтаган, олардын тилдери ле культуразы башка-башка болгон.

Апеннинский жарымортолыктан тўндүк жаар По суунын жалаңдарында г а л л д а р д ы н уктары журтагандар. По суунын жалаңдарына галлдар А л ь п и й с к и й туулардын ары жанынан келгендер. Олор келип журтаган областты, А л ь п и й с к и й туулардын бериги жанындагы Г а л л и я (Доальпийский Галлия) деп адайтан. Бу айдылган Галлиядан римляндар А л ь п и й с к и й туулардын ары жанындагы Г а л и я н ы (Заальпийский Галлияны)—эмдиги өйдөги Францияны аңылайтан болгон.

Тибр суунын оозы жаар аш жакшы бөдөр Л а ц и й д е областта л а т и н д е р деп укту улус журтаган. Италияда өскө дө ук албаты журтаган.

61 §. Римский култудачы аристократический республиканын төзөлип бүткени.

Римнинг төзө-
лип бүткени.

Рим Тибр суунын сол жагында төндөрлү жерде, талайдан ыраак эмес Лацийде төзөлип бүткен.

Чөрчөктө айдылганы аайынча болзо, Рим городты игис чыккан эки кадындаш Рóмул ла Рем төзөгөн. Олор троянецтердин чөрчөктөгү геройларынын бирүзинин—Энейдин калдыктары болгон. Троя городты бузуп, оодып турар тушта Эней тирү артала, Италияга көчүп келген. Онын уулы Лацийде Альба-Лонга деп городты төзөгөн.

Көп жылдар өткөн кийининде альбалоонгский башкаруучулардын бирүзинин кызына игис эки уул бала чыккан. Олордын таадазынын карындажы жангы бойынын колына аларга, ол игис эки уулды Тибр сууга таштазын деп жакару берген. Же ол карындаштар канайда да кайкамчылу болуп, тирү арткандар: оларды эне бөрү бойынын сүдиле азырап алган, онын кийининде оларды каанын пастугу таап алала, бойына уулдар эдин, бирүзин Ромул деп, экинчизин Рем деп адап алган.

Игис уулдар жаанап, чыдап келеле, бойынын таадазынын карындажын өлтүрүп салгандар. Же бойлары десе Альба-Лонгада артпай, оларды пастух тапкан жерге жангы город төзөөргө шуңгендер. Городты төзөп эдин турала, эки карындаш өркөшкөн. Ол бөндө Ромул Ремди өлтүрөле, городты бойынын адыла адаган („Рома“ дегени латинский тилле Рим болуп жат). Римнинг төзөлгөнүн римляндар жангы эрадан озо 753 жылда болгон деп бодогылап, ол бөндөг ала жыл тоолоорун баштагандар.

Бу чөрчөкти десе, Римнинг төзөлип бүткени ле онын адын онойдо адаган учурын жартаарга сананып тапкандар. Жебрен бөндө журтаган бастыра улус чылап ок, римляндар городторды жүзүн-башка чөрчөктө айдылган улустар төзөгөн деп айдып туратандар. Ондый чөрчөктө айдылган улус Ромул ла Рем болгон.

Чынын айдар болзо, эмдиги Рим турган жерге эн баштап качан журттар тудулганын ла кемдер эн баштап ондо журтаганын бис чокум билбезибис. Римнинг турган жери сүреен эптү: ол талайдан ыраак эмес, керептер жүрер сууда туруп жат.

Төндөрдө турган Римди бштүлөрдөн корулаарга жеңил болгон: төндөр кадалгак ла оморды айландыра сас болгон.

Тибр сууны коштой садыжып жүрөтөн жол бар, талайдын суузынан алып турган тусты ол жолло тартып туратан. Төндөрдү айландыра аш жакшы бүдүп турган вулканический кыртышту жерлер жаткан.

Бу мындый жарамыкту айалгалардын шылтузында римский төндөрдө жаңы эрадан озо X—IX чактарда журттар төзөлгөн. Кезек өйдүн туркунына алдынан башка жаткан бир канча журттар болгон, оңын кийининде жаңы эрадан озо VIII—VII чактарда омор бириккен. Онойып Рим төзөлгөн.

Римнин эн озогы журтаган албатызын п а т р и ц и й л е р деп адайтан. Оморды ненин жебрендеги Римнин общественный стройы. Патрицийлер. Ричийлер учун онойдо адаган десе, патрицийлердин билезинин башчызы адазы болгон, ада дегени латинский тилле „патер“. Аданын жаңы сүреен тын болгон: ол бойыннын билезинин члендерин кул эдин садып та ийер, өлтүрип те салар аргалу. Онойдордо, патрицийлерде адалык, эмесе патриархальный сөөк болгон.

Озо баштап патрицийлерде жерди таңынан мензинетен ээжи жок болгон. Жер бастыра общинанын колында болуп, общественный жалаң деп адалатан. Ол общинанын колындагы жерден кажы ла патрицийдин билези аш салып иштеерге аңылап берген үлү жер алатан. Кажы ла биледе онын айылы-журты, огороды, сады турган кичинек жер ол биленин бойыннын жери болотон. Өлгөн өзөтөн жер, одор жер, агаш текши тузаланатан (общественный) жер болгон.

Ондый да болзо, жаңы эрадан озо VI чакта патрицийлердин бойларынын тузаланып турган жери 20 югерге¹ жетире ле омон до ажыра көптөгөн.

Патрицийлерде родовой строй узак өйгө болгон. Бастыразы 300 сөөк болгон. Кажы ла сөөк бир канча биледен турган.

Сөөктөрдүн жаандары сенат, жартап айтса, жаандардын соведи болуп турган. Патрицийлер жуунда рга жуулатандар. Бу жуундарда учурлу сурактар шүүжетен: башчыларды көстөн тудатан, жуу жарлайтан, амыр-энчүни тургузатан.

¹ Югер—жалаң кемийтөн римский кемју, $\frac{1}{4}$ га жерге түней.

Римский общинаны рекс—общинанын башчызы башкаратан. Онын башкаратан жагын сенат ла албатынын жууны тургузып туратан. Жаг башкараачыны көстөп тудатан, онын жагы уктаг укка берилбес болгон. Рекс патрицийлердин ополчениезин башкаратан, верховный судья ла жрец болгон.

Онойдордо, патрицийлердин баштапкы өйлөрдөги общественный стройы энг ле баштапкызынаг ала гректердин жебрендеги „Илиадада“ ла „Одиссеяда“ болгон стройына түнгөй болгоны жарталат.

Плебейлер. Римнин патрицийлердин общиназына кирбей турган, жайым жүргөн өскө албатызы плебейлер деп адалатан. Плебейлер десе Рим жуулап алган Латцийдин общиназында журтаган улус болгон, ологорго кийининде өскө городтордон көчүрүп эжелген көп улус кожулган.

Олорды патрицийлердин общиназына кийдирбегендер. Плебейлерде гражданский право жок болгон: озор патрицийлердин жуундарына турушпайтан, черүде служить этпейтен, патрицийлердин кудай жагын жагдаарына турушпайтан. Плебей патрицийле эмезе патриций плебейле алыжып журтаар учур жок болгон. Плебейлерде онойдо ок общественный жердег жер тузаланар право жок болгон. Же плебейлерде гражданский право жок то болгон болзо, озордын бир кезиктери байыгылай берген. Озор жүзүн-жүүр немелер эдин, саду өткүрүп, төлүге акча берип, онын учун проценттерле көп акча алып туратандар.

Римде жебрен өйдөг ала жууда олжолоп алган эмезе өскө жерлердег садып алган кулдар бар болгон. Олорды нургулайла айыл ижинде иштедетен. Же ондый кулдар көп эмес болгон.

Аристократический республиканын төзөлгөнү. Калганчы рекс Тарквиний Гордый сенатты ла албатынын жуунын керекке бодобой, тообой башкарган. Онын албанду кылыгынаг улам оны бастыра албаты жаман көргөн. Жагы эрадан озо VI чактын учында Римде восстание көдүрилген. Тарквиний Гордый ла онын билези сүрдирген.

Тарквиний сүрдүргөн кийининде патрицийлер жагыдан башчы тудуп албай, башкараарын бойларынын колына алгандар. Башчынын жагын эки консулдын жагыла солуган. Консулдарды жылдын сайын албатынын жуунында көстөп тудатан. Консулдарга жагыс ла патрицийлер тудулар

аргалу. Олор бойларына жаргы керегин башкаратан эки бо-
лушчыны онойдо ок патрицийлерден көстөп алатандар.

Римде төзөлгөн республика *патрицианский, аристокра-
тический республика* болгон. Эң бийик жамылу улустар патри-
цийлер болгон, сенатка жангыс ла патрицийлер киретен.

**Плебейлердин патри-
цийлерле тар-
тышканы.** Кандый да правозы жок жүрүмнн плебейлер жа-
ратнай тургандар. Ондый жүрүмди анчадала
жокту плебейлер жаратнай турган. Олор тузалана-
нар жери ас болгонуна ла төлүдөн айрылбас
кул болгонуна сүрекей чучурагандар. Төлүзин төлөп бол-
бой турган кижини кредитор бойыннн айылында кыңылай-
ла, 60 күнге чыгара кыңыда тудар аргалу. Мынын кийинни-
де ол кизи төлүзин төлөбөзө, оны кул эдин өскө жерге садын
та ийер эмезе өлтүрүп те салар аргалу болгон.

Же бай да плебейлер правозы жок жүрүмди жаратнай тур-
гандар. Олор патрицийлерле тенг праволу болорго күнзеген-
дер: общественный жерден тузаланыжарга, сенатка туружар
право аларга, патрицийлерле алыжар жанду болорго. Плебей-
лер патрицийлердин жангы жаратнай, тургузылган ээжилерди
өскөртөрүн некегендер.

Албатынын трибундары. Плебейлер восстание боло берерине жетире тын
тартышканына улам жангы эрадан озо V чак-
тын баштапкы жарымыда бойларынын ортозына жамылу
улус тудар право алгандар, олор плебейлерди патрицийлер-
дин албанду жангына корузаар учурлу болгон.

Плебейлердин ондый жамылу улустары **албатынын
трибундары** деп адалган. Албатынын трибундары
он кизи болгон. Олорды плебейлер жылдың сайын бойларынын
жуунында жангыс ла плебейлерден көстөп тудатандар.

Трибундар консулдардын эмезе өскө дө жамылулардын
кандый да жакарузын (военный приказтан өскөзүн) токтодор
аргалу болгон. Олор ондый правозын тузаланары керек бол-
гондо жангыс ла „вето“ деген сөсти айтканда жеткил жарт боло-
тон („вето“ дегени—„этирбей токтодың турум“ деп айтканы).
Же трибундардын колындагы жан жангыс ла Рим городтын
ичинде ийде-күчтү болгон.

Трибундарга кем де тийбес учурлу болгон: олорды кий-
наган, базынын шооткон кандый ла кижини өлтүрүп салатан.
Трибундар городтон чыгып, өскө жерге барар аргазы жок,
олордын тураларынын эжиктери сутка туркунына ачык ту-

рар учурлу болгон. Кажы ла плебей трибундардын болужы керек болзо, оны тўнде де, тўште де тутагы жогынаг алып турзын деп онойдо эдилген. Албатынын трибундарынын кажызында ла эки болушчы бар болгон, оларды база плебейлердег тудатан.

Тартыжунин
оног ары
кбидўккени.

Плебейлерде бойларынын жамылу улустары да бар болзо, олардын тартыжузы токтободы. Карын омор там ла тўзўлгўлў, турумкай тартыжатан боло берген.

Жаңы эрадан озо IV чактын ортозы киреде бай улус общественный жердег кўп жер алатанын токтодып турган законды чыгартарына плебейлер једип алгандар. Онойдо ок консулдардын бирўзин плебейлердег тудар эдип јўн чыгарылган. Онын кийининде государственный бсқў дў жаан жамыларга плебейлер тудулатан.

Жаңы эрадан озо 326 жылда плебейлердин тын искектезинен улам Римде тўлўлў болгоны учун кулданарын јок эткен. Учы-учында, жаңы эрадан озо III чак башталып турарда, сенат ла жамылулар плебейлердин јуунынын јобия керекке бодобой тургандарынан улам Римде тўймееп чыккан. Албатыны тоқынадарга плебейлердин јуунында јарадылган јўпти бастыра государстводо кыйалта жогынаг бўдўретеп закон чыгарылган.

Плебейлердин
јенўзи.

Патрицийлерле тартышкан тартыжу тушта плебейлер кўп једимдерге једип алгандар.

Улустын кўрўр кўўни јок болуп турган тўлў учун кулданарын јок эткен. Плебейлер общественный жерди тузаланап право алгандар. Италиянын областьтарында Римнин јуулап алган жерлеринен кўп јокту улустарга тузаланып иштеерге жерлер берилген. Онойдо ок плебейлер патрицийлерле теи праволу болорына једип алгандар.

Је государственный бийик жамыга ла сенатка жаңы ла бай плебейлер турар аргалу болгон. Римде государственный жамыга тудулатан улуска јал акча тўлўбўйтўн болгон, онын учун бай эмес улус ондый жамыга турарга кўчи јетпейтеп.

Бир канча бйдин бажында Римде бийик жаан жамылар ла сенат ас тоолу бай патрицийлердин ле плебейлердин колында боло берген. Бир канча ондор тоолу бай билелер бўлўнип табылган, олардын члендери ўйеден-ўйеге улай республикада жаан жамыга ла сенатка тудулып туратан.

Онойып Римде патрицийлердин озогы сөөк аайынча бай-бийлеринин ордына государственный, военный иштер бүдүрүп турган жаңы бай-бийлер төзөлгөн, оларды н о б и л ь д е р деп адагандар.

Плебейлердин жеңүзи жаңы албатынын колына бербеген де болзо, Римнин историясында жаан учурлу болгон. Ол жеңү родовой стройдын арткан-калганын жок эткен. *Култудачы Римский государство төзөлүп бүткүл тура берген.* Төлүлү болгону учун улусты кулданарын жок эткенинег улам кижги кулданагылар бойыннын ороонынын граждандарын кулданбай, өскө жерден эжелген кулдарды кулданар боло берген.

62 §. Римский республиканын төзөлгөн бүдүми.

Сенат ла албатынын жууны. Римде сенат эг жаан учурлу государственный учреждение болгон. Сенат 300 кижиден турган. Сенаторго алдында жамылу болуп, службазын божоткон улустаг көстөп туратан. Сенат албатынын жуундарынын жарадып алган жөптөрүн жөптөп, өскө государственнорло колбу тургузып, военный керектерди, государственнын акча-жөбжөзүн башкарып туратан. Сенатта жаң нобилдердин колында болгон.

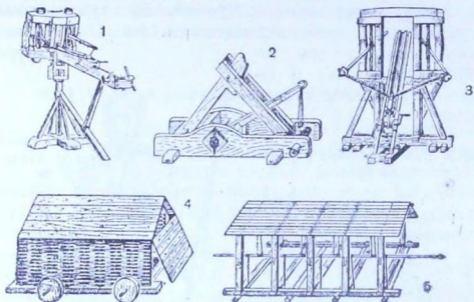
Римде албатынын жуунында башкарап жаан жаң жок болгон. Онын чыгарган жөптөрүн сенат жөптөйтөн учурлу. Албатынын жуунында кандый да суракты шүүжерге бербейтен. Албатынын жууны жагыс ла жууннын председателинин эткен шүүлтезинин жараары ла жарабазы учун кол көдүрөтен. Албатынын жуунында жаантайын байлар ла бийлер—нобилдер акалап туратандар.

Жамылу улустар. Римский республиканын бажында э к и к о н с у л турган. Оларды жылдын сайын албатынын жууны көстөп тудатан. Консулдар черүлерди башкарып, государственнын ич жанындагы ээжизин бүдүрүп турганын шигдеп көрүп, албатынын жуунында ла сенатта председатель болуп туратандар.

Консул жаан жамыда турганын керелеерге онын алдында 12 л и к т о р л о р (жалчылар) бир тудам чырбаалду жүрөтендер. Римнин стенизинин ары жанында ол тудам чырбаалдардын өзөгине малталар салатан. Онызы

н и п у л д а р деп адайтан. Олордын ортозы бойы бойынаг эмеш ыраак тургузылатан. Легионды онойдо тургусканы жууда жегү аларга жаан учурлу болгон.

Жууга озо баштап жеңил жуу-жепселле жеңсеген жуучылдар киретен, олар пращтарла, мергедейтен жеңил жыдаларла (дротиктерле) жеңсенип алатан. Олордын кийининен жууга баштапкы линия киретен. Легионерлер бойлорынын уур жыдаларын бштү жаар мергедейтен, онын кийининде кылыштарыла жуулажатан. Баштапкы линия жууда уйдадай бергенде,

1. Катапульта. 2. Уур таштарды мергедейтен машина. 3. Баллиста. 4. Көчүрүп алып жүрер, үсти жамынчылуу, таскак айылу коруланатан неме. 5. Таран.

экинчи линия, сыраңай ла учурлу бйдө үчүнчи линия жууга киретен.

Римниг черүзинде жүзүн-башка механический жазаларды тuzаланып туратандар. Олордын ортозында бштү жаар ок-согондор ло таштар мергедейтен (катапульта талар, балысталар ла бөкөлөри де) бар болгон. Тарандардын, жартап айтса, кыңыларга илип салган уур тоормонтордын болужыла бштүлердин городорынын стенелерин жуучылдар оодо согуп туратан. Жаан штурмовой башняларды курчап алган городтордын стенелерине тартып экелеле, городты корулап тургандарды аткылап туратан.

Римниң черўзинде коруланарга тыгыда жазаган лагерь жаан учурлу болгон. Жуузорук тушта, тўнде конорго токтогон жерде черў жаантайын лагерь тўзөйтөн. Оны айландыра терен жуукалар казып, бийик чоғунты жерлер жазыган. Лагерьде кажы ла жуучыл бөлүк аңгылу чокум болотон.

Коруланарга тыгыда жазаган лагерьдин шылтузында римляндарга сакыбаган жанынан өштү кенетийин качан да табару эдип болбойтон. Римляндар лагеринен өштүге табару эдетендер, табару жеңүлү болбой калганда, олар ойто лагерине кирип алала, өштүге удурлакатан.

Галлдардын жаулап киргени. Галлдар жаңы эрадан озо V чакта По сууны жакалай жалаңдарга жуулажып киреле, жаңы эрадан озо 390 жылда Римге табару эткендер. Римниң черўзи олорло городтон ыраак эмес туштажып согушкан. Галлдардын жаан щиттерле, узун кылыштарла жеңсенген көп черўзи жуучыл кыйгылу жуулап киреле, ол лотарый римляндарды оодо соккон. Римниң арткан-калган черўзи ле журт албатызынын көп сабазы жуук городтор жаар качкылай бергендер.

Экинчи күнде галлдар коручылдары жок городты колго алала, оны тоноп, өртөп салгандар, артып калган журт албатызын өлтүргилеп салган. Көп эмес жуучылдардын отряды везик сенаторлорло кожо Капитолийский төгдөги крепостько кирип бектенип алган. Табару эдин, крепостьты түрген аларга галлдардын ченешкени неме болбогон. Онойдордо, олор крепостьты айландыра курчап алгандар.

Бир катап карануй журт тўнде галлдардын отряды Капитолия жаар чыгарын баштаган. Галлдардын араай жылып чыгып жатканын жагыс ла часовойлор билбеген эмес, же сескирийтер де сеспегендер. Жагыс ла Римниң верхонный кудайына учурлап Капитолийский храмда тудуп турган кастар галлдардын келип жаткан табыжын угала, калактажа берерде, римляндар өштүге удурчурчап, бастыра отрядты тамыдый кайыр жер жаар аңгара согуш ийгендер. (Онон улам „Римди кастар аргадаган“ деп айдыжатап болгон).

Узак өйдин туркунына Капитолияны жеңүзи жокко курчап турала, галлдар римляндардан көп акча алып, жүре бергендер. Онын кийининде олор римский областьтарга көп катап табару эткендер, же Римди катап алып болбогондор.

Галлдардын келип кирип тоногон ло ооткон табарузынын кийининде Римди катап орныктырып алала, айландыра жаан стене тудуп, корулаварга тыгыда бектеп алгандар.

**Пиррле
жуулашканы.**

Италиянын түштүгүндө Грециянын көп колониялары болгон. О лордын энг ле жаан дегени Т а р е н т город болгон. Тарентецтер римляндарла тартыжып женип аларга бойлорынын күчине ижебей. Түндүк Грециянын күнбадыш жагында жаткан Э п и р госу дарствонунг каанын П и р р д и болушсын деп кычыргандар.

Пирр ийде-күчтү держава төзбөргө шүүнип жүрген талаатливый полководец болгон. Ол Италияны женип жуулап аларга иженип, тарантецтердинг шүүлтезин күүнзеп жарадып, о л о р г о болужарга жөпсинген.

Жаңы эрадан озо 280 жылдын жазында Пирр көп эмес, же талдама черүзиле Италияга келип табарган. Онын черүзинде жууга тузаланатан слондор до бар болгон. Баштапкы ла согушта римляндар оодо соктырткандар: о л о р македонский фланг деп айдатан жуучыл. стройго ло жуучыл слондорго баштапкы ла катап туштаган.

Экивчи жылда жаңы жуу-согуш эки күнге улай болгон. Пирр база катап жеңү алган, же бу жууда ол көп черүзин жылытала, мынайда айткан: „База бир катап мындый жеңү болзо, меге Эпирге ойто кожо жанарга черү артнас!“ (Онон улам „Пиррдинг жеңүзи“ деп айдыжып туратан). Ол тушта каан римляндарга жарамыкту амыр-энчү жөптөжү куучындар өткүрерге ченешкен. Же сенат десе, өштү Римнинг жеринен чыгып барбаганда, ондый жөптөжү куучындар өткүрериненг мойноп ийген.

Жуу онон до ары бдүп турган, үчүнчи жуу-согушта римляндар жеңүни алгандар (жаңы эрадан озо 275 жылда). Пиррге десе уйатка түжүп, Италиядан барарга келишкен.

Римляндар Пиррди жеңген кийининде жаан күч жогынап бастыра Түштүк Италияны колго алгандар.

64 §. Пунический жуулар.

Карфаген. Түндүк Африкада талайдыг жаказында Сицилияга одош К а р ф а г е н город жаткан. Карфагеннинг жеринде ан жақшы бұдетен болгон. Онын саду өт-

күрер колониялары Түндүк Африканы жакалай узада чөйлини барган, Түштүк Испанияда ла Средиземный талайдын күнбадыш жарымынын ортолыктарында болгон. Сицилиянын күнбадыш бөлүгү база Карфагенning колында болгон. Карфаген култудачы ийде-күчтү ле байлык республика болгон.

Je ондо албатынын жууны болгон до болзо, je ол кандый да жагла тuzаланбай турганына жуук болгон. Чыныча болзо, Карфагенде башкарар жаг култудачы ас тоолу улустын—көн jer ээлеп тургандардын ла бай коюймдардын колдорында болгон.

Карфагенде ийде-күчтү жуучыл ла саду өткүрер флот болгон. Je jerле жүрер черүлер ас болгон. Олор нургулай ла жалдап алган улустаг турган черүлер болгон.

Римляндар карфагеняндарды п у н и е ц т е р деп адагылап туратан.

Ганнибал.

Экинчи Средиземный талайда жүрерин бийлеери учун Пунический жуу. Рим Карфагенле үч катап жуулашкан. Экинчи Пунический жуу Римге сырангай Ганнибалдын ч и П у н и ч е с к и й жуу Римге сырангай Италия жаар уур ла jetкерлүзи болгон (жаңы эрадан озо жуу-жоругу. 218—201 жылдарда). Жаңы эрадан озо 218 жылда жаскыда талантливый карфагенский жинт полководец Г а н н и б а л көп черүлү Испаниядан Италия жаар ууланган. Ол күнбадыш Альпаларды ажып, По сууны жакалай жалангарга кирген. Жаан тууларды ажар тушта карфагеняндар көн улустар, аттар ла жуучыл слондор жылыткан. Je ол жылытунын кезигин Ганнибал келерден озо Рим жуулап, бойына бактырып алган галлдардан толтурган, je эмди галлдар Ганнибалдын жаңы жаар жайыла бергендер.

Ганнибалдын жуу-жоругу римляндарга сакыбаган жуу-жорук болды, ненин учун десе, Ганнибал Альпаларды ажып, Италияга кирер деп римляндар санабагандар. Карфагеня-

дарга удурлаштыра ийилген черүлөр бир канча согуштарда оодо соктырткан.

Же Ганнибал Рим городтын бойына табару этпеген. Жаан ла тыг шибеелеп жазап салган городты штурмла аларга черүзи жетпезин Ганнибал билип турган. Ганнибалдын планы башка болгон: ол бштүнниг черүзин оодо согорго ло бастыра и т á л и к т е р¹ Римнег чек айрыла берерине једип аларга тыг амадаган.

Канны городтын јанында јуу- согуш	Јаңы эрадан озо 216 жылда, јайгыда Түштүк Италияда Кá н н ы городтын јанында жаан јуу-согуш болгон. Римляндардын тоозы карфагенияндардан эки катап көп болгон, је олоордын атту черүзи карфагенияндардын атту черүзинег уйан болгон.
--	--

Ганнибал бойынныг черүлерин айдын јарым келтейи айлу тегерийте тургузып, тегериктин бажы јанын римляндар јаар ууландырған. Чике ортозына јойу јүрер черүниг уйан деген бөлдүктерин, эки кырына (флангтарына) дезе—бойынныг јойу јүрер ле атту јүрер энг талдама черүлерин ол тургускан.

Римляндар карфагенияндардын чике ортозы јаар јуулап кирерде, карфагенияндар чыдашпай, јана болуп тескерлегендер. Ол ок өйдө атту јүрер черүлөр јуулажа берген. Ол јуу-согушта карфагенияндардын атту јүрер ийде-күчтү черүзи римляндардын атту јүрер черүзин оодо соккон.

Ганнибал Римниг јойу јүрер черүзининг флангтары јаар бойынныг талдама жаңы черүзин божоткон, атту јүрер карфагениский черү римляндардын кийини јанына кирип, Римниг јойу јүрер черүзин бастыра јанынаг курчап ийдилер. Озо баштап римляндар эбиреде туруп алып, коруланарга ченешкендер, је онын кийининде карфагенияндардын калашту табарузына чыдашпай булгалыжа бергендер. Олорды коркушту тыг кырары банталган.

Римляндардын јылыјузу сүреен көп болгон. Өлгөн улустын тоозында черүле кожо болгон бир консул, көп сенаторлор, бастыразына шыдар военачальниктер бар болгон.

¹ *Италиктиер*—Рим бойына албанла бактырып алган Италияның јурт албатызы.

Канныдагы жуу-согуштын кийининде жуунунг онон ары бткбни.

Канны городтыг јанында болгон жуу-согуштын кийининде Рим уур айалгада боло берген: онын черүзи оодо соктыртып салган, Түштүк Италиянын бастыразына шыдары Ганнибалга болужып турган Македониянын кааны Карфагенле союз тургузып, Римге удурлажа жуу баштаган.

Је Ганнибал көрүмјилү јенүлерге једип те алган болзо, Италияда онын айалгазы сүреен уур болгон. Римляндар кунугып карыкпай, онон ары јаан көдүрнигилү тарыжып тургандар. Је Түштүк Италиянын көп сабазы Римнег айрыла да берген болзо, Ганнибал ононгу тузаны ас алган: Римнег айрытырган ук албаты римляндардан коркуп, Ганнибалдын черүзин толтырарга жуучылдарды бербей тургандар. Италиянын арткан јерлери дезе римляндарга болужып тургандар. Римнин башкарузы ондый јерлердег Канны городтыг јанында кырылган черүнинг ордына јангы легиондор жууп алган.

Ганнибал Африкадан болуш келерине иженген. Је Карфагеннин култудачылары бойыннын полководезинен коркуп тургандар: Ганнибал Римди јетген кийининде Карфагендеги јангы бойынныг колына алар деп олар санагандар. Онын

Экинчи Пунический жуу.

учун карфагенский башкару Ганнибалга сўреен ас болушкан.

Жуу база 15 жылга улай болгон. Жегўни алып та турган болзо, Ганнибалдын ийде-кўчи там ла астап, Римнинг ийде-кўчи десе өзўп турган. Римляндар Тўштўк Италиянын кўп городторын Ганнибалдан ойто жуулап алган. Гректер Македонияга удурлажа жууны баштаганынан улам, Македония Ганнибалга болуш жетирер аргазы жок болгон.

Ганнибалдын калганчы иженгени Испания болгон. Ганнибал Испаниядаг Италия жаар атанар тушта ондо бойынны карындажын Г а с д р у б а л д ы артырган. Жангы эрадан озо 208 жылда Гасдрубал черўзиле кожо Ганнибалга болужарга онын ок жолыла барган. Же Италияда оны Ганнибалла биригерине жетирбей, римляндар ого удурла согулта эткен. Жууда Гасдрубал өлгөн, черўзи десе оодо соктырткан. Онын кийининде римляндар Карфагеннин арткан-қалган черўзинен Испанияны жайымдап алган.

Карфагеннин
жегдирткеней.

Онын кийининде римляндар жууны Африкада өткўрерин баштагандар. Римнинг черўлери билгир жиит полководец С ц и п и о н г о башкартып, Средиземный талайды кечип, Тўндўк Африкада Карфагеннин жерине киргендер. Карфагеннин коркуган башкарузы Италиядан Ганнибалды алдыртып келгендер.

Жангы эрадан озо 202 жылда Карфагеннен тўштўк жаар 3 а м а городтын жанында экинчи Пунический жуунын калганчы жуу-согужы болгон. Жуу-согушта Ганнибал оодо соктырткан.

Бир жыл өткөн кийининде карфагенский башкару амыр-эичў тургузар уур айалгалу жөптөжуге кол салган. Карфагенге Африкада бир ле эмеш жер артырган, арткан бастыра жерлерин ол жылыткан. Карфаген Римге 50 жылдын туркунына сўреен кўп контрибуция¹ төлөбр, жуучыл слондорын ла флотторын берер учурлу болгон.

Римнинг Карфагенге өткўрген жуузы эки жанынан олжочы жуу болгон. Ол жуу жангы жерлер жуулап, кул эдерге улус олжолоп алары учун, колонияларды бийлеери учун болгон.

Карфагенди
оодып бусканы.

Карфаген жуудан улам тўрегенинен жылгыр ондолып алган. Онын саду өткўрери, анчадала жер ижи ойто ло жаранып чыккан. Кар-

¹ *Контрибуция* деп жегдирткен государство жегген государственого төлөйтөн акчанын тоозын адап жат.

фагенning тыгып турганын Римнинг култудачылары чочуду-лу ажарып көрүп турган.

Жаңы эрадан озо 149 жылда римский башкару Карфаген амыр-эичү договордын ээжизин бусты деп, Карфагенге жуу жарлаган. Үчүнчи Пунический жуу башталган. Римнинг черүлери Африкага кечип барала, карфагеняндар бойыннын городын бойлоры оодып бузала, талайдаг ыраак жаңы жерге көчсин деп Карфагеннинг башкарузына кату не-келте эткен.

Ондый некелтени Карфагенде сырагай жаратпагандар. Калганчы тамчы канга жетире коруланар деп жөн тургузып алдылар. Римляндар черүлерин Карфагенге мендебей жууктадып турганча город тартыжуга жакшы белетенип алган. Римляндардын алдына бийик башняларлу, кижин оодып болбос бек стенелер тура берген. Бастыра албаты жуу-жепселме жеппендирилген. Городко көп аш-курсакты тартып экелип алгандар.

Карфаген курчуда болуп, үч жылга чыгара тартышкан. Жаңгыс ла ачана коруланачылардын күчин уйдаадып ийерде Римляндар городко киргендер. Же онын да кийининде городтын оромдорында алты күннинг туркунына кату жуу болгон: римляндарга кажы ла тураны жуулап аларга келишкен.

Карфагеннинг арткан-калган улузын кул эдип садып ийгендер. Городты бүткүлнине оодып, бузуп салгандар. Карфагенский областьты провинция¹ эделе, Африка деп адагандар. Карфагеннинг култудачыларынын имениелери Римнинг сенаторларына жеппешкен.

Римнинг Средиземный талайда бийлегени
Жаңы эрадан озо III ле II чактарда римляндар көп тоолу жууларда Испаниянын көп салазын, Түндүк Африканын кезик жерлерин, Балканский жарымортолыкты ла Средиземный талайдагы көп ортолыктарды жуулап алгандар.

Ол жуулар ончозы олжочы ла тонокчы жуулар болгон. Ол жуулар жаңгыс ла Римнинг энг көп култудачыларына тузалу болгон: көп жер ээлеп тургандарга, ростовщиктерге ле рождийымдарга. Ол жуулардан крестьяндар, ремесленниктер, ооктеек садучылар бир де туза албаган.

¹ Провинция деп Италиядаг эмес, өскө жердег жуулап алала, Римнинг чыгартылу улустары башкарып турган областьтарды айдатан.

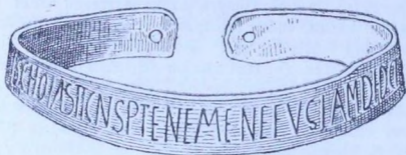
65 §. Римде кулударынын өскөни.

Кулдарды кай-
дан алып
турган.

Жаңы эрадан озо III ле II чактардагы болуп туратап тонокчыл жуулардын төс шылтактарынын бирүзи Италияда кулдардын ижин элбеде тузаланары болгон.

Баштапкысында, Римде кулдарды көп сабазында жууларда олжолоп алатан болгон.

Римляндар кандый бир ороонды жуулап алала, онын албатызынын көп сабазын кул эдетендер. Темдектезе, Карфагенди оодып бускан кийининде римляндар олжого алдырткан 50 мунг улусты кул эткендер. Көп учуралдарда олжолоп алган

Кул кижинин мойнына кийдиретен неме, ондо „Мени качнас эдин тут“ деп ле кулгудачынын адын бичип салган.

улусты черүлердин кийининен ээчий жүрүп, кулдар садып алачыларга саткылап ийетен.

Экинчизинде, жоруктап жүргөн керептерге табарып, олжолоп алган улустарды кулдар эдип алгылайтап. Жаңы эрадан озо II ле I чактарда Средиземный талайда керептерди тоноп турган учуралдар сүрөөн көптөй берген. Кичү Азиянын түштүк жараттарында, Крит ортолыкта ла өскө дө жерлерде пираттардын бек шибее жерлери бар болгон. Пираттар союз болуп биригип алгылайтап. Пираттардын жүстер тоолу керептери Средиземный талайдын бастыра талазында жүргүлейтен. Пираттар керек десе Италиянын да жараттарына табару эдип, тоноп туратандар. Олор улустарды тудуп алала, кул эдип садып ийетендер.

Үчүнчизинде, төлүлү улустарды кул эдип алгылайтап болгон. Римнин граждандарын төлүлү учун кул эдерин

Римни кулгачының ишиси.

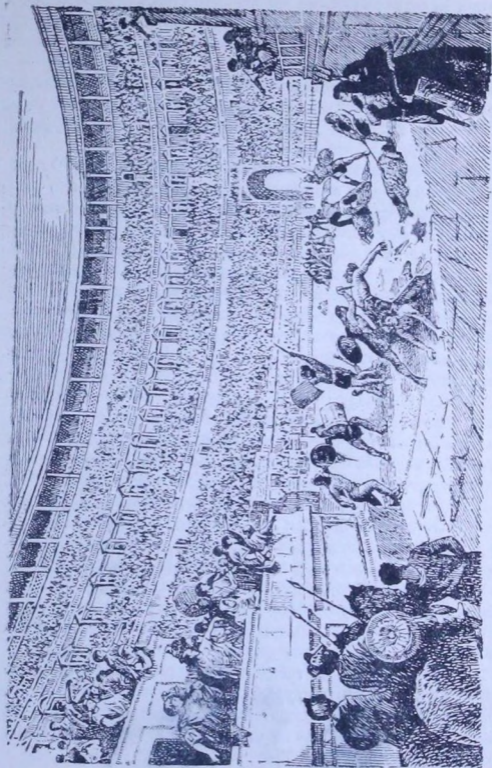
јаңы эрадан озо IV чакта јок эдип те салган болзо, је төлүлү улусты кул эдери провинцияларда бүткүлүнче артып калган. Олор бойлорынын кирелтезинин онынчы үлүзин Римге беретен учурлу болгон. Олорды Римнин наместниктери ле чиновниктери түредип туратан, онын учун провинцияда јуртаган улус акчаны јаантайын керексип туратан. Олордын көп сабазы ростовщиктерден төлүге акча алала, ойто төлбөр аргазы јок болуп, кул боло беретендер. Онон улам кезик провинцияларда јайым јурт албатынын тоозы сыраңай астай берген.

Кулдарды, кандый ла өскө товарлар ла ишке керектү кандый ла өскө немелер (орудиелер) чилеп ок, рынокто садып туратандар. Ишке керектү орудиелер тили јокко (абрага), мөбрөйтөнгө (чарга), эрмектенетенге (кулга) бөлүнип јат деп римляндар айдыжатан. Кажы ла городтын рыногында кулдар садарга аңылап салган јер бар, онон кулдарды садып алар аргалу болгон. Кулдар садатан анчадала јаан рынок Делос ортолыкта болгон. Кул садачылар бу ортолыкка Римский республиканын бастыра толуктарынан келгилейтен. Мында күнүн сайын мундар тоолу кулдар садатандар, онон олорды Римнин бийлеген бастыра јерлери сайын апаратандар.

Садарга экелген кулда аңылу темдек эдип туратан: буттарың мелле уймап салатан, бажында түк бөстөң эткен колпак эмезе венюк болотон. Кезикте кулдын мойнына јалбак агаш буулайла, ол агашта кулды садып алатан кижиге билерге керектү немени бичип салатан: кулдын угы-төзин, онын јажың, ол нени эдип билетенин. Кулды садып турган кижи кулдын кандый бир једикпезин айтпай јажырған болзо, садып алган кижи саткан кижиден јаргы ажыра акчазын ойто алар аргалу болгон.

Римский республикада кулдар сүрекей көп болгонынан улам кулдардын баазы сүреен јабыс болгон. Кулдардын баазы анчадала јаан јуунын кийининде, восстаниени туй баскан эмезе пиратский јаан тоноштын кийининде јабызай беретен. Кулдардын баазы јабыс болгоны хозяйстводо көп кулдар тудар арга берип турган.

Кулдарды кай- Римде кулдарды иштедери, Грецияга көрө, элде иштедиң беде таркадылган. Италия јер иштейтен ороон туратан. болгон, онын учун кулдарды јурт х о з я й- ст в о д о иштедери анчадала сүреен элбеген. Италия-

Амфитеатрда гладиаторлардын соғужып турганы

да ла Сицилияда римский култудачылардын жаан именелери бар болгон, ондый именелерди л а т и ф у н д и я деп айдатан. Кезик именелерде аш өскүретен, өскөлбринде оливка, мааланын ажын, виноград ла өскө дө фрукталар өскүретен болгон. Түштүк Италияда ла Сицилияда уй мал өскүретен жаан хозыястволор болгон.

Латифундияда иштейтен төс учурлу ийде-күч кулдар болгон. Жагыс ла аш жуунадар эмезе оливка ла виноград жуур тушта кулдарга кожолта эди, жери жок ло ас жерлү крестьяндарды жалдап иштедип туратан.

Журтхозыяственний жеспелдерди темирден эдетен. Онызы серптер, чалгылар, айрууштар, тырмууштар, салдалар болгондор. Виноградты ла оливканы былча сыгарга агылу пресстерди тузалангылайтан.

Жерден руда казар иште кулдарды элбеде тузаланатан. Рудниктер ле таш оодотон жерлер государственнын колында болгон. Ондый жерлерди участкалап арендаторлорго берип туратан, арендаторлор онойып алган жеринде бойыннын кулдарын эмезе жалдап алган кулдарды иштедетен. Испанияда мбгүн казып турган рудникте 40 мунга жуук кул иштеген.

Жердин алдындагы үлүш, күн ле жагы кей жок шахталарда кулдар түни-түжиле иштегилен туратан. Кулдар коркушту уур иштеген ле иш башкараачылардын согужынан улам сүреен көп өлөтөн. Кулдар көп кирелте ле берип турган болзо, култудачылар бойлорыннын кулдарын бир ле килебейтен: өлө берген кулды жагы кулла солууры күч эмес болгон ине!

Кажы ла бай римлянын айылы-журтында жүстер тоолу кулдар иштейтен. Мында өдүк көктөйчилер, кирпичтен ле таштан туралар эдечилер, курсак белетейчилер, эжик эмезе ворота каруудайчылар, бөс согочылар, казан-абак жуначылар, айылдын ээзин корулайчылар, парикмахерлер, бичик көчүрин бичийчилер, музыканттар, актёрлор, үредүчилер—кандый ла специальностьту улус ончозы бар.

Кулдардын кезигин господин бойыннын хозыяствозында иштедетен; кезигин ол туура жерге ремесленний мастерской эмезе лавка ачарына божодотон, онын учун ол кулдар ого агылу ээжилер айынча ай сайын акча төлөйтөн; кезигин десе өскө култудачыга жалдап ийетен.

Государство-
ның колын-
дагы кулдар.

Римде көп кулдар государствоның колында болгон. Государствоның колындагы кулдарды — общественный иштерге—водопровод ле общественный туралар, таштан жол эдеринде тузаланатан. Государствоның колындагы кулдар онойдо ок государственный ле общественный жабыстай турган иштерде: храмдарда жалчы, элчи, түрменин надзиратели, палач болуп иштейтендер.

Гладиатор-
кулдар.

Кулдардын аңылу бөлүгү гладиаторлор болгон. Эш неме этпей турган улусты соододорго амфитеатрларда¹ гладиаторлорды бойы бойлорыла эмезе кандый бир казыр англа согуштыратан болгон. Гладиаторлорды жууда олжолоп алган жалтанбас ла бөкө кулдардан эмезе жеткерлү керектер эделе, өлтүрер эдип жаргылаткан улустан талдап алгылайтан. Бай римляндар кезикте бойлорының кулдарының кезигин гладиаторлор эдерге бергилеп ийетен. Гладиаторлорды бийлеп тудачылар бойлорының счёдыла ойын өткүрген тушта оларды аренага чыгаратандар эмезе бөкө улуска жалдап ийетендер. Көп байлар гладиаторлорды акту бойлорының коручылары эдип алгылайтан.

Гладиаторды аңылу школдордо үреткилейтен, ондый школдор Италияда көп болгон. Оларды турага сугала, тыштынан бөктөп, каруулдан туратан, кичинек ле кылык эткежин сүреен кату кыйнайтан. Анчадала Капуя городтогы гладиаторский школдор жарлу болгон.

Гладиаторлор жуу-жепсели ле согужар эп-сүмези аайынча разрядтарга бөлүнөтен, ондый разрядтарга жойу жүречилер, атту жүречилер, кылышпа, кинжалла, сеткеле, темир айруушпа ла жеппелгендер келижип жат. Көп сабазында экү согужатан, же кезикте чычпа ла жуудый согуш, онон бери бйлөрдө дезде, талайдагы да согуш болуп туратан.

Кулдардын
айалгазы.

Римде кулдардын айалгазы, Грецияга көрөчк жок уур болгон. Римде култудачы бойының кулын өлтүрив те салза, онын учун каруузына турбайтан. Тибр деп сууда медицинаның кудаына учурлаган ортолык бар. Култудачылар бойлорының жазыл-

¹ Амфитеатр— башка аңылу цирк, ондо гладиаторлорды бойы бойлорыла, казыр андарла согуштыратан.

багадый оору кулдарын ол ортолыкка апарып, бир де болужы жогынан ѓлзин деп таштап ийетендер. Римде бир бай култудачы бар болгон, ол бойынын суу буунтызында ѓскүрип турган жимекчи балыктарга „бурулу“ кулдарды тирүге таштап, јидирип туратан. Господиннин ѓкылтазы аайынча кулдарды амфитеатрга апарып, казыр андарга тыда тартырып та саларга кем јок болгон.

Римде кулдар сүрекей көп болуп, баазы јенил болгон учун, оларды онойдо кату-казыр тудуп туратан. Култудачылар бойларынын кулдарын јымжак тутканы, олардын сукадыгын ла ийде-күчин корулаганы тузазы јок деп бодойтондор. Айдары јок уур иштен, оору јоболдон эмезе кату-казыр тудуп турганынан улам ѓлгөн кулдын ордына јагы кулды садып алары чик јок јенил болгон.

Је Римнин култудачылары бойларынын кулдарынан коркугылап туратан, ненин учун дезе Италияда ла бир кезек провинцияларда кулдар јайым улустап көп болгон. Кулдар бойларынын бийлерин көрөр күүндери јок болуп, јаантайы ологго удурлажа восстание көдүрип туратандар.

66 §. Сицилияда кулдардын восстаниези.

Восстаниенин шылтагы. Кулдардын эн баштапкы Јаан восстаниези Сицилияда (јагы эрадан озо 138—132 јылдарда) болгон. Ортолык бойынын аш јакшы бүдетениле, јылу јакшы климадыла макталатан. Ондо сүреен көп кулдар болгон. Оларды сүрекей кату кыйында ла шырада тудатан. Бир кезек сицилийский култудачылар бойларынын кулдарына курсак та, кийим де бербейтендер.

Восстаниенин башталганы. Сицилийский култудачылардын ортодо Д а м о ф и л анчадала калју-јаман болгон, ол ортолыктын чике ортозында Э н н а деп городто јуртаган. Городтын тыш јанында онын байлык имениези јаткан. Дамофилдин кулдары бойынын господиннин ле онын үйинин кара-јаман кылыктарынан улам јажытту јуунга јуулыжып туратан. Олор сүреен коомой јүрүмнен канайда айрылары керегинде јуунда куучындашкандар. Дамофилдин кулдары бойлары јаар јурт јердеги ле городтогы ѓскө дө кулдарды тартып алгандар.

Городтын кулдарынын ортозында Энна городто Евни деп атту бир кул болгон. Ол бойынын нокорлорунин ортодо жаан тоомжылу болгон, нокорлори жаантайын келип, оного суме ле шууите угуп алатандар. Шак ла ол восстание кодурерге жакылта берген.

Восстаниени Дамофилдинг журт жердеги 400 кулдары баштаган. Тунде олар Евнге баштадып, городко келип киргендер. Олорго ол ло тарый окко кулдар кожулган. Култудачыларды согоры башталган.

Кулдардын Эннаны колго алала, култудачыларды туй базала, восстагать эткендер городтын театрына жуулгандар. Евни олар башчы эдип тудуп алгандар. Онын колында Совет тозблгон, ого ол жалтабас жуучыл ла санаалу деген кулдардан талдап тургускан. Бир канча кундердинг туркувына 6 мунг кижидег черу тозблгон. Ол черу кулдардын Эннадагы восстаниезин токтодорына ийилген римский отрядты оодо соккон.

Ол ок бидо Сицилиянын тустук-кунбадыш жанында экинчи восстание башталган. Ол восстаниенин бажында Кичу Азиядан келген кул Клеон турган. Ол 5 мунг черу жууп алала, бойынын кунуниле полководези болуп Евнге кожулган.

Восстание кодургендер бириктирилген ийде-кучтериле Римнин коп черулерин оодо соккондор. Восстание кодурген кулдардын тоозы 200 мунга жеткен; олар ортолыктын тос ло кунчыгыш болугиндеги городтордын бастыразына жуугын алгандар. Восстание жетген райондордо култудачылардын латифундияларын жоголткондор. Же кулдар оок хозяйстволу улуска ла бойлорынын иштерин амыр-эичу эдип турган жер иштеечилерге тийбегендер.

Восстаниени Восстание кодургендер Римнин черулерин туй басканы. канча ла катап оодо соккондор. Восстаниеден Римде суреен коркуп тургандар, ненин учун десе Римский республиканын окко до жерлерде кулдар Сицилияда болгон восстаниеден тем алып, восстание кодургендер.

Сицилия жаар жаан ийде-кучту черулер ийилген. Римляндар Эннаны курчап алгандар. Кулдар жана баспай, суреен тын корулангандар. Кулдардын тос городын штурмла алар арга жок болгон. Онойдордо, римляндар городты айландыра курчап алала, курчаткан кулдарды коркушту торолоткондор. Клеон коп эмес отрядту курчудан чыгып барадала, героиче-

ский тартыжуда бөлгөн. Римляндар Еввиди тирүге тулуп ала-
ла, түрмеде кыйнап өлтүрүп салгандар.

Римнинг черүүлери Эинаны алган кийининде ортолыкта
восстание көдүргөндөрдүн артка-калгандарын ончозун кыр-
гандар. Кулдардын эң баштапкы жаан восстаниеси олардын
жеңдирткениле божогов. Култудачы Рим ол тушта сүрөөн
ийде-күчтү болуп турган.

67 §. Итальянский крестьяндардын движенниси.

Итальянский
крестьяндар-
дын түрөп
жоксыраганы.

Сицилияда кулдардын восстаниеси болуп тур-
ганча, Италияда крестьяндардын жаан движе-
ниеси башталган.

Крестьяндардын хозяйстволоры уур бйлөр-
гө учураган. Жаңы эрадан озо II чакта Ита-
лияда култудачылардын жаан хозяйстволоры (латифундия)
төзөлгөн. Крестьяндарга бай култудачыларла тартыжарга
күч болгон. Ас жер иштеечилер түрөп, төлүгө түшкендер. Же
олорды алдындагы чылап кул этпейтен де болзо, ростовщик-
тер оларды төлүзи учун жеринен сүрүп ийетендер.

Узак өйгө улай болуп турган жуулар жер иштеечилерди
ижинен айрып туратан. Олордын хозяйствозы уйадап, оло
бойлоры хозяйстводо иштеер жүрүмди ундугылап, жуучыл-
дын жалыла база жууда жуулап алган жөбжөлө жадарга үрөпө
бергендер. Крестьяндар жуудан жанып келеле, бойлорунун
түрөп калган хозяйстволорун таштап, город жаар баргылап
туратан. Оңдо оло учурал болгон иш эдип ле байлардан
суранчыктап алган курсакла азыранып тургандар. Римде бай
улу албатынын жуунында улусты бойлорунун жаны жаар
тартып аларга көп акча чыгымдайгандар: албатыга курсак
эдип, күндүлөп, жакшы ойындар көргүзүп, акча үлөп туратан.

Онойып деревне ээн артып, оңдо арткан журт албаты де-
зе жоксырап турган.

Жердин рефор-
мазы керектү
болгону.

Крестьяндардын жадын-жүрүмин жарандырага
олорды жерле жеткилдеер керек болгон. Бу ке-
рекке жаңыс ла крестьяндар бойлоры кичее-
нип турган эмес. Керек дезе нобилитеттердин

бир кезек чыгартылу улустары да жердин реформазын өткү-
рери керектү болгонун билип тургандар.

турган **М а р к О к т á в и й** законопроекти жаратпай, токтодорго санаган.

Онойдордо, албатынын жуунынын жöби ле **Марк Октавийди** албатынын **Жилбүзине** удурлажып турган кижиде, оны албатынын трибуны болорынан чыгарып салган.

Онын кийининде законопроекти жöптöп алгандар. Реформаны öткүрер комиссияга **Тиберийдин** бойын ла онын кичү карындажын **Г а й д ы** туткандар.

Жердин реформазын öткүргени. Жер керегинде комиссия ишти баштаар тушта, ого жаан уур-күчтер туштаган. **Общественный** жерлерди ээлеп турган байлар ол жерлерди азыдан ала акту бойлорынын жерлери деп көрүп туратан. **Государственный** жерди олор энчиге беретен, сыйлап беретен ле садып ийетен болгондор. Онын учун комиссияга кандый жер **государственный**, кандый тангынаг бойлорынын жери болгонун билерге жаантайын сүрекей күч болуп туратан.

Тиберийдин öш түлери оны жок эдерге ол уур-күчтерди тузалангандар. Кем де тийер учуры жок албатынын трибуны болгон **Октавийди** жамзынан чыгарып, шооткон деп **Тиберийди** бурулагандар.

Же **Тиберий** десе, бай-бийлер оны жаман көрүп те, коркудуп та турган болзо, бойынын керегин жалтаныш жоктон көндүктирген. Байлардан көп **государственный** жерлерди айрып алала, жоктуларга үлеп берген.

Тиберий Гракхтын реформазын öткүрерин учуна жетире божодып саларга **Тиберийге** албатынын трибунынын жамзында экинчи де жылда артарына керектү болгон.

Албатынын трибундарынын выборлоры, жалаг ижи кидим öдүп турар тушта, 133 жылда жайгыда öткүрилген. Онын учун выборго **Тиберийдин** кереги учун төс туружачылар—крестьяндар ас келгендер. Площадта албатынын жууны öдүп турарда, сенаторлор бойлорынын каруулчыктарыла кожо жуу-жепсели жок албатыга табару эткендер. Ондө калапту согуш башталган, ол согушта **Тиберий** ле онын кереги учун турушкан 300 нөкөри öлтүрткендер. Түнде олардын сөөктөрүн **Тибр** сууга таштап ийгендер.

Тиберий Гракх өлгөн кийининде онын пажыларын ла нөкөрлөрүн нобильдер истегендер. Олардын кезигин база öлтүргендер, кезиги десе **Италиядан** качып жүре бергендер.

Јер керегинин комиссиязынын ижи токтой берген.

Гай Гракх. Тиберийдин керегин онон ары көндүктирерин онын кичү карындажы Гай баштаган. Ол от-жалбышту куучын айдарга, керекти учына жетирерге жалтан-бас ла ийде-күчтү болгоныла Тиберийден артык болгон. Ти-берийдин кийининде он жыл өткөн соңында жаңы эрадан озо 123 жылда Гай албатынын трибунына тудулган.

Гай Гракхтын Албатынын трибуны болуп алала, Гай энг ле **законы.** озо јер керегиндеги комиссиянын ижин ойто баштаган: кэтап ла государственный јерлерди байлардан блаап алып, јер керексип турган крестьяндарга үлегендер.

Гай городтогы јоктуларды бойы јаар тартып аларга аш-тын **законын** өткүрген. Ол закон аайынча албатыга ашты јенил баала государственный магазиндер ажыра сада-тан болгон.

Је Гайга анчадала всадниктердинг ортозынан јөмөлтөнн алары сүреен керектү болгон. Всадниктер азыйда атту јүрер черүде служить эткен сырагай ла бай улус болгондор. Је жаңы эрадан озо II чакта акча-јөбөжөлү байларды, ростов-щиктерди ле садучыларды всадниктер деп айдатан болгон, нобильдердинг олордон башказы не дезе, нобильдер јер јаны-наг бай болгон. Всадниктер нобильдерле өштөжиц турган-дар, ненинг учун дезе всадниктерди бийик государственный јамыларга ла сенатка озор тутпай туратандар.

Гай всадниктерди бойынынг јаны јаар тартып аларга **аргынынг** **законын** өткүрген. Бу өйгө јетире јаргычыларды сенаторлордон тудатан болгон. Эмди јаргычы болор правоны олордон айрыйла, всадниктерге бергендер.

Крестьяндардын, ремесленниктердинг ле садучылардын Јилбүзине болуп, оодылып, жемирилиц калган Карфаген тур-ган јерге колония төзөөр деп јөп тургузылган. Бу керекти бай-бийлер јаратпай сүреен тын удурлашкандар. Ондый да болзо, Карфагенде колония төзөөри керегинде законды алба-тынынг јууны јараткан.

Гай Гракхла Римский республикада демократтар, жаңы эра-дан озо 123 жылда чылап, качан да ондый тын **тартышканы.** ийде-күчтү болбогон. Гай Гракх бойынынг өт-күрип турган иштерин албатынынг јуунына тайанып өткү-ретен болгон. Ол сенаттан јөпти сурабайтан. Демократия-нынг өштүлери коркуп, јагына бергендер.

122 жылда Гай Гракх албатынын трибунына экинчи каттап тудулган.

Ол Италиянын албанла бактырткан албатызына граждандствонун правозын берер деп шүүлте эткен. Ондый шүүлтени эдиң тура, ол бастыра Италиянын крестьяндарынын жылбүлери учун турушкан. Шак ла онын учун жангы законопроект Римнин граждандарына жарабаган: олоор римский граждандствонун берип турган тузаларын кем ле де үлежер күүндери жок болгон. Гракх онын законопроектине Римнин граждандары жөпсөнбей турганын көрөлө, бойынын законопроектин ойто алган.

Же 121 жылда оны албатынын трибунына тутпаган.

Гай Гракхтын өлгөнн. Гракх албатынын трибунына тудулбай барарда, нобильдер Гракхтын бойына ла онын кереги учун турушкандарга удурлажа жажыт жогынан тартыжу баштагандар. Сенат государство жеткердин чөчүдүзүндө деп жарлаган. Демократтарды оодо соксын деп консулдардын бирүзине жакару берилген.

Гай Гракх бойынын кереги учун турушкандарла кожо Римнин жокту деген журт албатызы жаткан кварталга барып бектенип алган. Калганчы минуттарда Гай кулдарга жайым берерге молжонуп, олондон болуш сураган. Же болуш сураганы орой болгон. Консул восстание көдүргендерди туй базарга жуу-жепселдү көп черү ийген. Гайдын кереги учун тартышкан 3 муң улус өлтүрткен. Ол бойы бир кезек нөкөрлөриле кожо Тибр сууны кечип баргандар, же жолой онын буды чыга берген. Гай өштүүлөрдүн колына тирүге кирбеске, бойынын кулына мени өлтүр деп жакару берген.

Гракх карындаштардын жер керегинде реформады мбрлү болбоды: Римнин демократтары жеткил төзөмөлдү эмес болгон учун Гракх карындыштар өлгизеген. Крестьяндар сыраңай ла эн учурлу минуттарда Тиберийге жөмөлтөзин жетирбегендер. Римнин демократтары бойларынын праволорун Италияда журтаган өскө албатыла үлежер күүндери жок болгон учун, Гай олондын жөмөлтөзинен астыккан.

Гракхтар өлгилеген де болзо, олондын реформаларынын бир кезектери артып калган. Всадниктер жаргыны бойларынын колдорунда узак туткандар. Албатынын жуушынын учуры көптөгөн, сенаттын камаан жетирери десе жабызаган.

Гракхтар бойлорынын тбс учурлу амадузына: Италия-да крестьяндарды тыгыдарына једип болбогондор. Јердин реформадын бткүргенинен улам 80 мунга јуук граждандар јер алгандар. Је Гай Гракх бгбн кийининде ээчиде ле ол јерлерди садар право берип турган закон чыгарган. Јер керегиндеги комиссияны јоголткон, онон ары общественный јерди јлеери токтогон. Онын учун Тиберий Гракхтын законы аайынча берилген јерлер бир канча јылдар бткбн кийининде ойто ло кбп јер ээлеечи байлардын колдорына кирген. Крестьяндардын тјреп јоксыраары ла кул тудары азийдагызынан тјрген бзб берген.

2. РИМДЕ КЛАССОВЫЙ ТАРТЫЖУНЫН ТЫНҢАНЫ ЛА РИМСКИЙ РЕСПУБЛИКАНЫН УЙАДАГАНЫ.

68 §. Сулланын диктатуразы.

Римский черү- Јаңы эрадан озо II чактын учы јаар римский ни јалдап ала- крестьяндардын кбп сабазы эш немези јок тан черү эдип јоктулар боло берген. Ондый айалга черүге кубултканы. улус алар тушта јаан буудактар эдип турган, ненин учун дезе, римский закондор аайынча легиондордо јаңыс ла аргалу јаткан бай улус служить эдетен.

Онын учун полководец М а р и й јаан учурлу военный реформа бткүрген. Легионго кўүзеп тургандарды ончозын, ол тоодо јоктуларды да алатан болгон. Легионерлер чокум тургузылган јал ла јуу-јепсел алып тургулайтан. Олор 16 јыл служить эдер учурлу болгон.

Онойып, римский гражданский ополчение јалдап алган јаантайын турар черү болуп кубула берген. Онызы дезе легиондорды таскадарын јарандыарга арга берген.

Военный реформа Римнин онон арыгы историянына јаан учурлу болгон. Јуучылдар сўүген кажы ла полководец јалдап алып турган јаантайын турар черүни акту бойынын јилбўзине тузаланар аргалу болгон.

Сулла јаңды алдынан бойы башкарарга колго алган баш- колго алганы. тапкы полководец аристократ С у л л а болгон.

Јаңы эрадан озо I чак башталып турарда, Кичү Азияда

ла Грецияда Римге удурлажа тартышкан восстание көдүрилген. Олорды туй базарга консул Сулланы ийген.

Ол күнчыгышта жуулажып жүрөрдө, Римде демократтар башкарып тургандар. Сулла восстаниени туй базала, бойнын черүзиле кожо Италияга ойто келген. Демократтарла канду тартыжу башталган. Ол тартыжу бүдүн жарым жылга улалып, бастыра Италияга таркаган. Римский демократтарды италиктирдин кезиги жөмөп тургандар. Нобильдер Сулланын жаны жаар жайылып, ого болужып тургандар.

Сулла.

Сулла бойнын өштүлерин түнде Римнин стенизинин жанында болгон калашту жуу-согушта оодо соккон (жангы эрадан озо 82 жылда). 6 мун кижин олжогор кирген. Олорды ончозын циркке апарала, өлтүрүп салзын деп Сулла жакару берген.

Сулла өштүлерин күүн-кайрал жогынап өлтүрүп, коркушту казыр болуп, жангы бойнын колына алган. Ол агылу списектор илип туратан, ондо бойнын өштүлеринин, кезикте тегин ле бай улустын ады-жөлы бичилип туратан. Ондый списекко кирген кижини кажы ла кижин өлтүрүп салар аргалу. Кижин өлтүрөчиге өлтүрткен кижинин жөбжөзинин бир кезигин сый эдип беретен. Өлтүрткен кижинин жөбжөзинин көп сабазын Сулла бойна алатан. Бастыра Италияда көп улусты өлтүрөри башталган.

Сулланын Сулланы эр жагына диктатор диктатуразы эдип жарлаган. Азыйда диктатордын колында жанг кезек өйгө лө болотон: онын колына алты айдан өткүрө берилбейтен. Сулла черүлердин болужыла өйи-кеми жок жангы колына эн ле баштап алган. *Онойып Римде жаантайын туурап военный диктатура табылган.*

Сулла республиканы артырган да болзо, же ондогы демократический ээжилерди жоголтып салган. Албатынын жууунын правозы астадылган. Сенат баштапкы жерде боло берген. Сулла сенатка бойнын кереги учун турушкандарды кожуу,

онын тоозын 600 кижиге јетире көптөткөн. Јаргыны ойто ло сенаторлорго берген. Албатынын трибундарынын башкарап правозы (јангы) сүреен астадылган.

Сулланын военный диктатуразын култудачылар Италияда ла провинцияларда албатынын движенелериле тартыжарга тузалангандар. Ондый да болзо, Сулланын колындагы јан бек эмес болгон. Јангы ээжилерди сүрекей көп улус, ол тоодо всадниктер де јаратпай тургандар. Всадниктер көп өлтүриштү согуш тушта сүрекей түрөп чучурагандар, олардын јаргычы болотон правозын айрып салган. Сулла өлгөн кийининде бир канча жылдар өткөн соңында онын тургускан ээжилерин јоголтып салган.

69 §. Спартактын восстаниези.

Восстаниенин башталганы.

Капуя городто гладиаторский школдордын бирүзинде кулдар заговор төзөгөндөр (јангы эрадан озо 73 жылда). Онын бажында фракияец¹

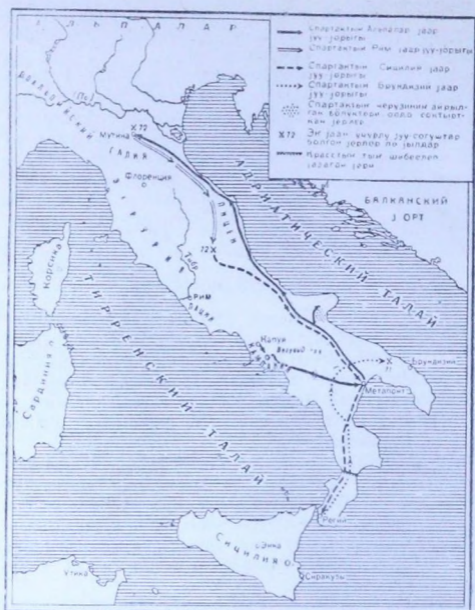
С п а р т а к турган. Ол санаалу, јуучыл ла бөкө болгоныла аңыланып турган. Заговорды билип ийгендер. Ондый да болзо кезик гладиаторлор школдог качып, Везувий кырга барып јажынгандар.

Везувий ол өйдө коскорылып чыкпай турган вулкан болгон. Онын кайыр келтендеринде јерлик виноградтар туй өзүп калган. Онын бажына чыгатаны сүрекей күч болгон. Оңдо гладиаторлор лагерь эделе, оңон келип култудачылардын имениелерине табару эдип тургандар. Јуугындагы кулдар ла түрөп јоксыраган крестьяндар качып келип, Спартакка кожулып тургандар.

Восставить эткендерди туй базарга ийде-күчтү отряд ийилген. Кырдын бажынан өзөк јаар түжетен сок јангыс чичке јолды римляндар бойынын лагериле туйуктап алгандар. Олор кулдарды торолодып, олјого алар деп иженгендер.

Је Спартак сыраңай ла уур минуттарда сүреен јаан тапкыр ла јалтанбас сүме алынган. Кулдар онын јакарузы аайычча виноград өзөтөн агаштын терезинен армакчылар

¹ Фракия—Балканский јарымортолыктын түндүк-күнчыгыш јанындагы ороон.

Спартактың восстаниези.

катагандар. Ол армыкчылардың болужыла олар римляндар жок кырдың жылым кайа жанынча түшкендер. Оног Спартактың отряды римляндардың лагерине кенетийин табару эди, оны колына алган. Римляндар качкандар.

Восстаниениң
жеңузи ле баш-
тапкы жбси-
нишпестер.

Ол жеңулердин кийининде восстание кодүргендердин ийде-күчи түрген өзүп турган. Римнинг башкарузы коркуган бойынча восстание кодүргендерди туй базарына эки легион ийген. Же ол до черулерди Спартак оодо соккон.

Оног восстание бастыра Түштүк Италияга таркады. Спартактын черүзи 70 мунг кижиге једе берди. Мынанг ары нени эдер?—деген сурак восстание көдүргендердин алдына тура берди. Спартак кулдарды көптөн жууп алала, оморды Күнчыгыш Альпалар ажыра Италиядан алып чыгатын план тургускан. Жуу-јепселдү тартыжула ол өйдө Римди оодо согул болбозын Спартак билип турган. Кулдарды Италиядан апарары јенгил болгон. Јайымга чыгып келеле, омор бойлорынын төрөл јерлерине тарап-таркай берер эди.

Је Спартактын планына восстание көдүргендер ончозы јөпсинген эмес. Кулдардын кезиги Италиядан барар күндери јок болгон. Оморго восстаниде кожо турушкан јайым крестьяндар кожулган. Омор Италиядан барарга турган эмес, јер аларга турган улус болгон.

Спартактын черүзи бөлүне берген. 20 мунг кижилү јаан отряд онын планына јөпсинбей төс черүден айрылган. Шакла ол өйдө Римнин эки консулы экилези көп черүни жууп алала, восстание көдүргендерди туй базарга уулангандар. Омордын бирүзи айрылган отрядты оодо согул, јоголтып салган.

Түндүк јаар Ол керек Спартакты токтодып болбогон.
жуу-јорук ла Спартак консулдарга бир канча кату согулта эделе, түндүк јаар түрген ууланган. По
оног өйто та суунун јалангында Спартак Доальпийский
келгени. суунун јалангында Спартак Доальпийский
Галлияны башкараачынын черүзин оодо соккон. Бу јенүнин
кийининде Альпалар јаар јол ачык болгон.

Је Альпалар јаар ууланардын ордына Спартак өйто бурулган. Кулдар бойлорынын јенүлерине көдүринип, оморды өйто Рим јаар апэрзын деп некегендер. Култудачылар сүреен тын коркугандар. Севат эки консулды экилезин командованиеден чыгарган. Командующий эдип бай К р а с с ы тургузала, ого 8 легион черү берген.

Рим јаар келетен јолды Красс бойынын черүлериле туй туруп алган. Ол Спартактын бастыра черүзин айландыра курчайла, оодо согул саларга сананган. Је восстание көдүргендер жуулажып туруп Түштүк јаар өдө бергендер.

Түштүк јаар Спартакка Рим јаар жуу-јорук эдеринен мой-
жуу-јорук. ноорго келишкен. Эмди ол база өскө план тургузып алды. Ол бойынын кезик черүлерин Сицилия јаар кечиреле, ондо кулдардын јаны восстаниезин кө-

дүрерге шүүнип алган. Спартак Сицилия жаар черүзин кечирип аларга пираттардан керептер алар болуп эрмектешкен болгон.

Je восстание көдүргендер Сицилиянын ла Италиянын ортозындагы өткүшке келерде, Спартакты пираттар төгүндегенин көрдилер: Сицилиянын башкараачызы пираттарды карындап алган болгон. Жоткон болуп турган учун өткүшти салла кечип болбодылар.

Онойып турганча тундуктең Красстын легиондоры једип келген. Римский полководец кулдарды Италиянын түштүк учына туйуктай бөктөйлө, торолодор деп шүүнген. Римляндар жарымортолыктын сырангай ла чичке јериинде талайдан талайге јетире терен јуука каскандар.

Je Спартакты ол до токтодып болбогон. Кыштын шуурганду тунинде ол јууканын келтейин јерле, агаштын чырбалдарыла көмзин деп јакару береле, Спартак черүлерин оной кечирип чыккан.

Спартактын Эмди Спартак кулдарды Италиядан Балканский
блгбни. жарымортолыкка апарарга ченешкен. Онын учун ол бойынннн черүлерин күнчыгыш жаар, Адриатический талай жаар, уулашып апарган. Ол ок өйдө кулдардын ортодо азийгы ла јөпкө киришпестери чыккан. Төс ийде-күчтең база јаан отряд бөлүннп барала, Красска кырдырып салган.

Јөпеинишпестери восстание көдүргендердин ийде-күчин уйадаткан. Јаңы эрадан озо 71 јылдын јазында калганчы јаан јуу-согуш болгон. Восстание көдүргендер сүреен тын јуулашкандар. Спартак Красска јууктап једерге ченежип, сырангай ла тын јуулажып турган јер жаар чурап барган. Je јуу-јепселле уйан јепселген ле арып-чылап калган кулдар римский черүлердин жаңы ийде-күчтеринин согулазына чыдашпагандар. Кулдар оодо соктырган. Спартакка баштаткан 60 мун кулдар јендирткен. Спартакты кертте чаап өлтүрген кийининде онын сөбгин де тапшагандар. 6 мун кижим римляндардын колына тирүге киргендер, оморды Капуядан Рим жаар барган јолды јакалай крест агаштарга керий кадап, өлтүрип салгандар. Je восстание көдүргендердин бир кезек отрядтары бир канча јылдарга улай тууларда качып јүргендер.

Спартак кулдардын улу башкараачызы ла јебрен телекей-

Куларды кыйнап олтургени.

де эн артык полководецтердин бирүзи болгон. К. Марк оны улу полководец ле ак-санаалу кижиде адаган. В. И. Ленин ол керегинде мынайда бичиген: „Эки мун жылга жуук мынан озо кулдардын сырагай ла жаан восстаниелеринин бирүзинин сырагай ла атту-чуулу геройларынын бирүзи Спартак болгон“.

Италияда кулдардын восстаниезин туй басып салгандар. Ол ненин учун јендирткен дезе, римский култудачыларда ийде-күч көп болгон.

Кулдарда дезе ол тушта энтү-јөптү бирлик јок болгон, ондый бирлик базындырачыларга бойларынын базыначыларыла јенүлү тартыжарга сүрсен керектү.

70 §. Цезарьдын ла Помпейдин тартыжузы.

Спартактын восстаниезинин кийининдеги айалга. Кулдардын улу восстаниези туй базылган да болзо, је ол бастыра Италияны шалтыраткан. Көп латифундиялар түрөп јоксыраган. Көп тоолу кулдар өлтүртүп салгандар. Иштеер улус једишпей турганынан улам култудачылар бойларынын јерлерин кичинектеп бөлүктөп, крестьяндарга арендага берерин баштагандар. Ондый јайым арендаторлорды көлбндор деп адайткан. База катап кулдардын восстаниези боло берерине култудачылар коркуп, бойларынын ээлеген јерлерин арендага берип тургандар.

Помпейдин, Крас стын ла Цезарьдын союзы. Спартактын восстаниези култудачыларды тын коркунчак эдиң салган. Олордын бир канчазы Сулланын диктатуразы ошкөп јаантайын турар военный диктатура тургузар деп јаантайын ла санангылап турган. Ондый диктатура олорды кулдардын жаңы восстаниелеринен јенүлү корулагадый болгон.

Римде жаңды колго аларга кичеегилеп турган үч жаан полководец бар болгон. Олордын кажызы да черүге јөмөнниң, Сулла чылап ок, военный диктатор боло берер аргалу болгон. Олордын бирүзи полководец П о м п е й болгон. Ол узак өйгө Күнчыгышта жуулажып, сүрсен көп јөбжө тоноп алала, Италияга ойто јанып келген. Экинчизи бай К р а с с болгон, ол Римнин култудачыларынын ортодо Спартакты јенеле адычуузы чыккан.

Ұчұнчизи десе Цезарь болгон. Ол бойынның соперниктеринең жакы кичү де болзо, же сүрекей билгир болгонула олардон артыктап турган. Цезарь бай-бий укту кижги болгон. Ол демократ деп бодолып туратан, Римде жилбүлү ойын-жыргалды төзбгөн учун оны граждандар сүүген. Полководец болуп Цезарьдың ады-чуузы Испанияда чыккан, ол ондо башкараачы болуп турала, испанский уктардың бирүзин бактырып алган.

Же Помпей де, Красс та, Цезарь да, олардың кемизи де жангы таг алдынан алып ийгедий ийде-күчтү эмес болгон. Онын учун олар союз тургузарга ла государстводо жангы үлежиң аларга јөптөжиң алдылар (жангы эрадан озо 60 жылда).

Цезарь Заальпийский Галлияны јуулап аларга барган. Красс Күнчыгыш жаар барган, Помпей десе Римде арткан.

Цезарьдың ла Месопотамияда јуулажиң турала Красс өлгөн. Помпейдин Цезарь јети жылдың туркунына Галлияны јуулап алган. Бу өйлөрдиг туркунына Помпей тартыжузы. Римде болгон. Цезарьдың Галлиядагы јенүзи Помпейди күйүндирип ле чочудып турган. Цезарь бойынның черүзиниң болужыла Римдеги жангы колына алар болор деп, Помпей коркуп турган. Онойдо ок сенаттың көп сабазы Цезарьла тартыжар күйүн-санаалу болгондор. Онын учун сенат ла Помпей бойы бойлорыла најылажа берген.

Цезарьдың Галлияда јүретен өйи жангы эрадан озо 49 жыл башталып турарда божойтон болгон. Сенат Цезарьга черүни јандырып ийеле, Римге келзин деп јакару берген. Оны бүдүрердинг ордына жангы эрадан озо 49 жылда январь айда Цезарь бир легионду ла атту јүрер үч јүс јуучылдарлу Рубикон сууны кечкен. Ол суу Италияның ла Доальпийский Галлияның ортозындагы граница болгон.

Рубикон сууны кечип барганы Помпейле, сенатла јуу јепселдү тартыжарының башталганы болгон. Цезарьдың черүлери Рим жаар түрген барып јаткандар.

Консулдар ла сенаттың көп сабазы кача бергендер. Помпей Цезарьла јуулажарга черүлер јууп аларга Балканский жарымортолык жаар барган.

Цезарь кандый да удурлаш јогынан Римди алала, бойынның черүлерин Балканский жарымортолык жаар ууландырган. Баштапкы өйлөрдө Цезарьдың ийде-күчи ас болгон, ненинг учун десе, флот Помпейдинг колында болгоннан улам

Цезарьга бойының черүлерин кечирерге күч болгон. Оның учун баштапкы өйдө жуу Цезарьга туза бербей турган.

Же оның кийининде Цезарь кожулта черүлерди экелип алган. Түндүк Грецияда Ф а р с а л городтын жанында калганчы жаан жуу-согуш болгон. Помпейдин черүлери көп тө болзо, ол оодо соктырала, кача берген. Оның артып калган черүлери Цезарьга баккан. Помпей Цезарьдан Египетте жакынарга ченешкен, же Цезарьла өөркөжөринен коркуган египетский башкаруунун жакарузы аайынча ол өлтүрткен.

Же Помпей өлгөн дө болзо, оның кереги учун туружачыларла Цезарьга база үч жылга чыгара жуулажарга келишкен. Жаңыс ла жаңы эрадан озо 45 жылда олардын жуу-жеспелдү удурлажы туй базылган. Цезарь Римнин сок жаңыс өйи-кеми жок башкараачызы боло берген.

71 §. Цезарьдын диктатуразы.

Жаңды төзөгөнни.

Сулланын жозоги аайынча Цезарьды э р - ж а ж ы н а д и к т а т о р эдип жарлаган. Ошон башка ол албатынын трибуныннын правозын тузаланган. Цезарь көп катап консульский де жамыга туратан болгон. О л и м п е р а т о р д ы н, өскөртө айтса, жегүчия полководецтин ле жакаручынын титулын¹ алган.

Республика Римде сөстө лө артып калган: албатынын жууны жуулып туратан, сенат бар болгон, жылдын сайын жамылу улусты тудуп туратаан. Чынынча болзо, ол „Цезарьдын империязы“ деп адалган в о е н н ы й м о н а р х и я болгон.

Цезарьдын реформалары. Цезарь жамылу улустын тоозын көптөткөн, сенаторлордын тоозын дезе 900 кижиге жетирген.

Жаан жамыларга ла сенатка ол бойының кереги учун туружачыларды тургускан. Албатынын жууны Цезарьдын жакылтазы аайынча колды көдүретен болгон. Государстводо бойына бек жөмөлтө алып турарга ол бойының азийги солдаттарына провинцияларда көп жерлер берген.

Цезарь провинцияларга кичеemelн жетирген. Оларды чек жоксырадып салары римляндарга тузазы жок болгонун ол биллип турган. Оның учун провинциялардан налогтор жуурын аайлу-башту ээжилү эткен. Көп провинциальный городтор

¹ Титул—күндүлү ат-нере.

римский гражданствонунг правозын алгандар. Бойлорунунг праволорун ла аргаларын закон аайынча тузаланбай, бйинен бдўп турган башкараачыларды каруузына тургузары көптө-дилген.

Цезарьдын
блгбни.

Цезарь жангы колго алгалак тушта ол бойын демократия учун туружачы деп көргүзөргө кичеенген. Онызы ого тузалу болгон, ненин учун десе, ол албатынын жөмбөлтөзине тайанып турган. Диктатор болуп алала, Цезарь демократиядан ыраган. Ол городтын жоктуларына удур ууландырылган бир кезек иштер өткүргөн. Онойун ол акча жогынан калаш беретенин чик жок аstatkan, оны албаты сүрөөн жаратпай турган.

Сенаторлордун республика учун туружып турган бөлүгү анчадала тын жөпсийбей турган. Ол сенаторлордун жангы кижининг—Цезарьдын тузазына болуп, жаннаг мойноор күүндери жок болгон. Олор кулдардын восстаннесин военный диктатура да жогынан туй базып саларга иженгендер.

Сенаттын республиканский бөлүгинде Цезарьга удурлажа заговор төзөлгөн. Ол заговордын бажында Б р у т л а К а с с и й сенаторлор турган. Жангы эрадан озо 44 жылда сенаттын жууны бдўп турарда заговорщиктер Цезарьды өлтүрүп салгандар.

Цезарь.

72 §. Октавиан жангы колго алганы. Республиканын жоголгоны.

Антоний ле Цезарь өлтүрткен де болзо, же республиканы
Октавиан. ойто төзбөр арга жок болгон. Римде республика учун туружачылар ас болгон. Же калганчы өйлөрдө Цезарьдан албатынын күүни соой до берген болзо, качан ол өлбөрдө, оны өлтүргендерге удурлажа туруп чыккандар. Брутка ла Кассийге Римнен качып барарга келишкен.

Өлгөн диктатордын ордына турарга эки кижиче кичеенгендер: Антоний ле Октавиан. Антоний Цезарьдын жуук намызы ла болушчызы болгон. Цезарьды өлтүрер тушта Антоний консул болгон. Октавиан Цезарьдын эжезинин чыккан кижинин уулы болгон. Цезарьда балдар жок болгонуна улам Октавианды бойына уул эдип алган, өлөр алдында бичик бичип, ого байлык жөжөзинин көп сабазын артырган.

Антоний таскаган государственни ишчи ле жакшы полководец болгон. Же ол күркет ле өктөм кижиче болгон. Цезарьды өлтүргөн биде, Октавианнын 19 жажы толголок болгон, ондый да болзо ол сүрекей билгир, сүмелү ле озолодо билип турар чеберленчек кижиче болгон.

Римдеги жанды эмди тургуза жангыскан колго алып болбозын Октавиан жакшы билип турган. Онын учун ол Антонийле союз тургускан.

Брут ла Кассий күнчыгыштагы провинцияларга барала, республиканы корулап аларга көп черүлер жууп алган. Онын учун Октавианга ла Антонийге республиканецтерге удурлажа жуулажарга озо баштап акча таап алар керек болгон.

Олор Сулманын жезогы аайынча онойдо ок аңгылу список тургускандар. Списокко бай улустарды бичийле, олардын жөжөйлөрүн бойларынын тузазына блаап алгылайтап. Кыска бидин туркунына Италияда 2 мун вадникти ле 300 сенаторды өлтүрүп салгандар.

Антоний ле Октавиан ондый эп-сүмеле акчаны таап ала-ла, бойларынын черүлериле кожо Македония жаар уулангандар. Ондо олардын легиондоры республиканецтердин черүлериле тушташкан. Согушта Брут ла Кассий оодо соктырала, олор бойлары адынып өлгөндөр. Олардын черүлеринин артык-калганы Антонийге ле Октавианга кожулган.

Союзниктер ойто ло акчаны керексий берген: оларго бойларынын солдаттарына акча төлөөр керек болгон. Антоний акча таап аларга күнчыгыш провинциялар жаар барган, Октавиан десе ойто Италия жаар жанган.

Антонийдин ле Антонийдин ле Октавианнын ортодо бөн там Октавианнын ла тыгып турган. Антоний күнчыгыштагы тартыжузы провинцияларда артып, Италияга каа-жаа ла келип баратан. Ол Күнчыгышта Римнин ээлеп турган жерлерин бойынын балдарына үлеп, сырангай диктатордый боло берген. Октавиан десе кулдардын восстаниезин түй баскан

учун ол култудачылар ортодо жаан тоомжылу боло берди.

Антонийдин кылыгын Римде жаратпай барганын Октавиан тузаланган. Албатынын жууны ла сенат Антонийдин башкараар правозын жоголтып салгандар. Октавианнын ла Антонийдин ортодо ачык жуу башталган.

Акцийдеги Кату жуу-согуш Грециянын кунбадын жардында, талайда Акций деп тумчук жердин Антонийдин жанында болгон (жаңы эрадан озо 31 жылда). Антонийдин блгбни. Жуулажып турала, Антоний жену аларына иженбей, Египет жаар кача берген. Антонийдин флорды бир кезек ойго полководец жогынан жуулажып турала, же онын согында Октавианга баккан. Оны ээчий Антонийдин жерле жуер черулерин база олжого киргендер.

Октавиан экинчи жылда Египет жаар ууланган. Антоний Александриянын жанында ого удурлажып жуулажарга ченешкен, же онын черулерин Октавиан жаар жайылып, онын черулерине кожула бергендер. Антоний бойын адынын блгбн.

Республиканын Антоний блгбн кийининде Октавиан Римде басжоголгоны. тыра жанды колына алып, банкараачы болуп артты. *Римде военный монархия (империя) учына жетире тбзблп бйткен. Римский республиканын историязы божогон, Римский империянын историязы башталган.*

Императорлордын военный диктатуразы кулдардын ла жайым жоктулардын восстаниелерин туй базарга ла жаңы жерлер жуулап аларга керекту болгон. Восстаниелерден ле кезик полководецтердин жаң блашкан канду жууларынан коркуп калган култудачылар республикадан мойногылайла, Октавианнын монархический жаңын суунчилу уткугандар. Сенат Октавианга Августын, жартап айтса, „агарунын“ титулын берген. Баркы беретен жерди, кудайга чылап ок ого тбзбгилеп, госуударстводо амыр-энчуни ол тургускан учун оны поэттер ле писательдер мактагылап туратан.

3. РИМСКИЙ ИМПЕРИЯ ЖАҢЫ ЭРАДА I ЧАКТА ЛА II ЧАКТЫҢ БАШТАЛАРЫНДА.

73 §. Августын башкарганы (жаңы эрадан озо 30 жылдан ала жаңы эранын 14 жылына жетире).

Жаңды Август бойын монарх деп ачык жарлаарга титбзбгбни. динбеген. Республиканский учреждениелер — албатынын жууны, сенат, консул ла бскө дө жамылу улустар

бар болуп турган. Же олардын колында кындый да жаг жок болгон. Бастыра жаг Августтыг колында болгон.

Султанын ла Цезарьдыг
 жозокторд айыныча Август
 жаан учурау жамыларды бойни-
 нинг шолма бириктирип ал-
 ган. Император чылап, ол
 бийик военный жагды колына
 алган. Албатынынг трибуны-
 ныг бийик граждаский жагы
 онынг колында болуп турган.
 Ол верхоний жрец болгон.
 Август көп катан консулдын
 жамына тудулатан. Военный
 жамына жаан учурау провин-
 цияларды: Сирияны, Египет-
 ти, Испанияны да Галлияны
 ол бойи тагынаг башкарып
 турган.

Август.

Август 300
 Черү. мунга јелин
 турган жаантаын турар көп
 черү төбөгөн. Ол черү аур-
 гудай ла Римский империя-
 ныг границасында туратан.

Ол черүден башка, Август бойни жорулайтан агилду
 дворцовый гвардия төбөгөн. Ол гвардия столицада
 ла Италиянынг жуук городторинда туратан. Дворцовый гвар-
 дияда служить одетен өй, черүде служить адер өйдөг кыс-
 ка, акча јали десе көп болгон.

Августтыг
 жууаан алган
 јераери. Август тужууда Римский империянынг элек-
 ген јерлери көптөгөн. Ол тужууда Түндүк
 Испанияны жуулап алган, онойон бастыра
 Испания римляндардыг колында боло берген.

Августтын полководецтери Дунай сууда жууны жегүлү
 откүргөндөр. Дунайды жакалай бар кыпча жагы провинциялар
 төбөгөн. Империянынг түндүк-күчыгыш границаын Дунай-
 дыг суушыла өзүп турган. Августтын германский ук алба-
 тыла жуулашыны жегүлү өтпөгөн. Эг баштан римляндар
 олардыг Рейн суудын ала Эльба сууга јетире об-

ластыты бастыразын жуулап алган. Је јаан удабай германецтер восстание кодӱргендер. Олор римский черӱлерди тозып алгандар. Рейнинг кӱнчыгыш жанында, койу жыш агашту јерде римский ӱч легионды башкараачызыла кожо курчап алгандар. Тӱрт кӱннинг туркувына болгон сӱрекей тыг жуу-согушта римляндар оодо соктырткан. Ол јендиртиштин кийининде римляндар Рейнинг ары жанындагы жуулап алган јерлердин бастыразына жуугын ойто алдыртып ийгендер.

74 §. Јаңы эрада I чакта Римнинг культуразы ла јадын-јӱрӱми.

Литература ла наука.

Римский албатыдаг көп атту-чуулу писательдер ле учёныйлар чыккан. Август тужундагы ӱйдӱ эн јаан поэт Вергилий болгон. Ол көп эмес јер элесечинин билезинде чыккан. „Энеида“ деп јаан поэма бичиген. Ол поэмада Трояны оодып жемирип турарда, оноп тирӱ артала, Италияга келген Энеи деп геройло сан башка керектер болгону керегинде айдылат. Вергилий ӱскӱ стихотворениелерде Августты мактаган.

Јаңы эрада I чактын экинчи жарымында ла II чак баштап турарда јуртаган эн јаан римский историк Тацит болгон. Ол бойынн „История“ ла „Летопись“ деп произведениелеринде Августтын кийининде онын ордына турган баштапкы императорлордын башкарган историязы керегинде бичиген. Тацит республика учун тартыжып, империяны аратпай туратан. Онын произведениелери сӱрекей јакшы художественный тилле бичилген, Римдеги јадын-јӱрӱм ол произведениелерде сӱрекей јарт кӱрӱзилген.

Строительство. Јаңы эрада I чакта Римнинг бойында, Италияда ла провинцияларда јаан строительство ӱткӱрилген. Рим город јакшывак јолдор ажыра Италиянын ла провинциялардын ӱско городторыла колбулу болгон.

Римский јолдор ло кӱрлер сӱрекей јакшы эдилген, олордын бир кезектерин Италияда, Туштӱк Францияда ла Испанияда эмдиге јетире тuzалангылап јат.

Рим городто миллионго жуук албаты јуртаган. Оидо императорлордын ла бай-бийлердин садтарла айландыра курчалган јараш ӱргӱлӱри, јараш храмдар, площадьтар, амфитеатрлар бар болгон. Рим тогус водопроводтордын болужыла иче-

тен јакшы суула јеткилделип турган, ол сууны городтын тып јанынан трубаларла экелип туратан. Эң Јаан амфитеатды К о л и з é й деп адайтан, ого 50 мунгаг ажыра улус бадатан болгон. Ол жемирилип калган эмди де туруп јат.

Је ол јакшынак јаан тураларла коштой јокту улус јуртап јаткан бүткүл кварталдар бар болгон. Оңдо алты ла јети этајту јаан туралар туратан (олорды „ортолыктар“ деп адаганлар). Алдындагы этајтарда лавкалар ла мастерскойлор, үстүндеги этајтарда дезе, јоктуларга кичинек комнаталар ла толуктар болгон.

Оңдый тураларда јуртап јадарга су-кадыкка коомой до, јеткерлү де. Тыйрык-мыйрык чичке оромычактарда күннин чогы качан да тийбейтен. Тураларды менгей-шингей эдетендер, оның учун олор јаантайын жемирилип туратан. Үстүндеги этајтарын агаштан эдетен. Өрт болгондо, олор јалбырай беретен. Римде јаан өрттөр улам сайын болуп туратан. Оңдый өрткө бүткүл райондор күйүп, сүрекей көп коромјы болотон.

Көп улус Албатынын јөпсинишпей түймөп турганын туй көрбөр ойындар. базарга императорлор јүзүн-јүүр эп-сүмелерди элбеде тузаланып туратандар. Август ла оның

* Сууның үстүле эдилген римский акведук (водопровод).

Јемирилип калган Колизей.

ордына тургандар башкарып турар тушта Римниң 300 мунга шыдар јокту албатызы калаш ла акча сураңчыктап алып туратандар. Августтың азийгы солдаттары узак ойдинг туркувына јуу-јорукта болгылап, иштебей јүрерге үренгилеп калганынан улам бойларының үлү јерлерин садып ийеле, Римге келип турганлар. Городтың албатызының јокту дегендери иш эткилебей, жаңыс ла императорлордың ла байлардың күндүлеп эмезе таштап бергениле: күндүлү азырашла, үлеген акчала, калашла азыранатап болгои. Иштебей турган ондый улустардың ортозында кату-казыр ла канду ойындар көрөгө јилбиркейтени өзүп турган. Римниң ондый улустары бойларының башкараачыларынан „Калаш ла көрө ойындар!“ — деп некейтендер. Башкараачылар ондый некелтени бүдүрерге бастыра ийде-күчин салып, кичеенгилейтен.

Августтың көп катап өткүрген гладиаторский ойындарында 10 мунга шыдар кичи турушкан. Бир катап Август албатыга тегиндегизинен башка, чын ла талайдагы јуу-согуштың ойынын көргүскен. Бу ойынды көргүзерге Тибрдин ары јанында узадазы 1800 алтам, тууразы 1200 алтам јерди казып, искусственный көл эткендер. Ондагы јуу-согушта 30

җаан военный керептер ле көп тоолу оогош керептер турушкандар. Кайыкчылардан башка, керептерде 3 мунга шыдар жуучылдар болгон.

75 §. Траянын башкарганы.

Җер ижин тынгыдары жанына Траянын өткүргөн иштери.

Августтын кийининде онын ордына тургандардын атту-чуулузы император Траян болгон (жаны эранын 98—117 жылдары). Ол Италияда җер ижин тынгыдары жанына бир кезек иштер өткүргөн. Республика туштагызына ала крестьяндардын җерлери астаган сайын җаан байлардын ээлеген җерлери өзүп турган. Крестьяндар табынча түрөп, жоксырап, таг алдына эмеш жөбжөлү болгонуна өскө улустаг җерди арендага алатандар (колондор) болуи кубула бергендер. Провинцияларда айалгалар оного до онду эмес болгон. Африка провинцияда бастыра җерлердин кабортозы култудагы алты байдын колында болгон.

Италияда җер ижине жөмбөлтө эдерге, керексиген немелери једикпес јокту крестьяндарга җер садып аларга ла бойыннын хозийствозын јарандыарга көп эмес проценттү акча берзин деп Траян јакару берген.

Је онын онойып та эткени сакыган тузаны бербеген. Латифундиялар оного ары өзүп тургандар. Крестьяндардын јадын-јүрүми коомойтып турган. Римде албатынын јуунин чек јуубай барган.

Траянын жуулап алган җерлери.

Траян јагы җерлер, јагы провинциялар ла кулдар жуулап алала, Италиянын хозийственный айалгазын јарандырып аларга ченешкен.

Римляндар эмдиги Румыниянын җеринде јуртаган да к деп утку албатыла эки катап кан төгүштү, кату жуу өткүргендер. Дақтар бир канча јылдардын туркунына римский черүлерге сүрекеј турумкај тартышкандар. Је учу-учында римляндар јенген. Дакияны Римнин провинциязы эделе, ого римский колониеттерди көчүргөн.

Траян бойыннын башкарган ойинин учында Күнчыгыш јаар јаан жуу-јорук эткен. Римляндар Месопотамияны бастыразын колго алып, Персидский булунга јеткендер.

Ол ок өйдө римский черүлердин тылында—Месопотамияда,

Римский императордыг жуудаг жегулу жанып келгенин кыдырныгулу уткуп турганы.

Египетте ле ыскө дө јерлерде восстаниелер башталган. Ол восстаниелер сүрекей казыр туй базылган, је Күнчыгышта јууны оног ары өткүрерге акча јок болгон.

Јаңы эраның II чагы башталарда Римский империяның границазы. Траян күнчыгыштагы јерлерди јуулап алган кийининде Римский империя бойның историязында сыраңай ла јаап кемиве јеткен. Онын границазы Түндүк Британиядаг башталала, оног Рейн ле Дунай сууларла барып, Дакияны кожо алып, өдүп турган. Римниң күнчыгыштагы границазы Арменияла, Месопотамияла өдүп барган. Оног ары империяга Сирия, Түндүк-күнбадыш Аравия, Түндүк Африка бастыразы, Испания ла Галлия кирип тургандар.

Је Римниң бу јерлерди ончозын уккур эдип колдо јобожыда тудар аргазы јок болгон.

4. КҮНБАДЫШ РИМСКИЙ ИМПЕРИЯНЫҢ КЫЗАЛАҢЫ ЛА УЙАДАП ЈАЙРАДЫЛГАНЫ.

76 §. Јаңы эраның II—III чактарында Римский империяның уйдагааны.

Култудачы хозяйствоның уйдап јайрадылганы.

Јаңы эраның II чагының ортозы киреде Римский империяның хозяйственный жүрүми уйдап јайрадылары башталган. Уйдап ончозынан озо Италияда башталган, је онын кийининде провинцияларга да таркаган. Кулдардыг баазы сүрекей јенгил болгониңаг улам, јайым крестьяндардыг ла ремесленниктердинг эдетен иштерин кулдардыг ижиле солуп турганынан улам, крестьяндар ла ремесленниктер табынча түреп, јоксырай бергендер. Олордыг кезиги черүге јалдангылап, кезиги көп јер ээлчилердег кичинек јер арендовать эдип, колондор болуп тургандар. Олордыг көп сабазы дезе иш этпес улус болуп кубулып, императорлордон ло байлардан суранчыктап, азыранып тургандар. Колондор култудачылардан арендага алган јери учун төлүлерин төлөп болбой, төлүге түрген түжүп тургандар.

Онойып *кулдардыг ижин јайым улустың ижин бүткүлинче уйандап јайрадарына эжелген.*

Je жаңыс ла кулдар иштегенине общество узак туруп болбос. Кулдар бойлорынын албанла иштетенин көбр күүндери жок болгон: олор иштетенеп жеспелдерди үрейтен, иштейтен малды кенедетен, жерди коомой иштейтен. Кулдардын ижи хозяйствонун өзүмин тудуп турган.

Траян жаңы жерлер жуулап алала, култудачы стройды тыгыздарга ченешкен калганчы император болгон. Je ол ченежүү туза бербеген. Траянын кийининде башкаруда тургандар онын күнчыгышта жуулап алган жерлерчине жаңыс ла мойногон эмес, je кандый да жерди жуулап аларын чек токтолып салгандар. Олорды айландыра да жаткан ук албатыларды жуулап аларга Римде ийде-күч жок болгон. Ого жаңыс ла коруланарга келишип турган.

Жаңы жерлер жуулап аларын токтоткони жаңыдан кулдар келерин асаткан. Бу керек култудачы хозяйстволор жайралдыларын түргендеткен.

Провинциялардагы восстаниялар. Албаты-жоннын жадын-жүрүми түрген коомойтип турган. Жадын-жүрүм анчадала провинцияларда сүрекей уур болгон. Колондор төлүгө түжеле, төлүлерин төлөп болбой чучурагылап турган. Городтордогы жоктулар алдында Италияда ла Римнин бойында алып туратан берилтелер жоголо берген. Римнин башкарузы акчаны там ла тын керексип, налогторды көптөдип турган. Кулдардын жүрүми там ла уурлай берген; кулдардын тоозы астаган, онын учун култудачылар олордон канча ла кире көп кирелте аларга кичеенгендер.

Бойлорынын жадын-жүрүмдери сүрекей коомойтип бергенине каруу эдип, албаты восстание көдүрүп туратан. Траян еда тужунда күнчыгышта бир кезек провинцияларда восстаниялар көдүрилген.

Жаңы арада II чактын учында Галлияда азыйда солдат болгон М а т е р н качкын кулдардан ла солдаттардан бүткүл черү төзөгөн. Бастыра базындырган улусты корулап жадым деп Матери угузу эткен. Восстание көдүргендер, түрмелерди ачып, ондогы улусты жайымга божоткондор. Олор керек десе жаан да городторго табару эдип, Галлияда ла Испанияда тартыжып туратандар. Матернин отряды Галлияда оодо соктыргкан кийининде, ол тидимдү план сананып тапкан. Ол императорды өлтүреле, жаңды колына аларга амадап, бойынын кереги учун туружачыларла кожо кийимдерин

өскөртө кийинеле, Римге келгилеген. Же заговорщиктердин бирүзи измена эткен учун заговорды илезине чыгаргандар.

Яңгы эрада¹ III чакта анчадала көп восстаниелер болгон.

III чактын ортозы киреде Сицилияда болгон восстаниени жүк арайдан ла туй баскан.

Ол өйлөрдө кулдар бойлоры алдынаг эмес, жаантайын колондорло кожо восстание көдүрип туратандар. III чакта **б а г а у д т а р д ы н**¹ Галлияда болгон восстаниези сырагай ла жаан восстание болгон. Аайы-бажы жок налогко, поместьелерде уур-күч иштерге, чиновниктердин кыйындарына чыдашпай барган албаты-жон бастыра Галлияда туруп чыккан. Восстаниеде кулдар да, колондор до турушкандар. Багаудтарда жакшы төзбөлгөн черү бар болгон, олор жойу жүрер черүзине жер иштеечилерди, атту жүрер черүзине пастухтарды алып турган. Олор жаан поместьелерди ле көп городторды жуулап алып ла бузуп салгандар. Багаудтар Галлия империядан айрылганын жарлагандар. Олордо бойлорынын императоры болгон, олор бойлорынын акказын да эдип туратандар. Багаудтарды туй базарга ийде-күчтү көп черү ийилген. Восстаниудурумга туй базылган. Же ол восстание көп катап ойто ло болуп, Испания жаар көчүп, ол 150 жылга жуук өйдүн туркунына болгон.

Яңгы эрада III чакта Рим городтын бойында да жаан түймеендер болгон. Түймеендер римский **м о н е т н ы й д в о р д**² иштеп турган государственнй кулдардын ла ремесленниктердин ортозында банталган. Оног ол түймеендер городтын өскө кулдарына ла ремесленниктерине таркап, жаан восстание боло берген. Ол восстаниени туй базарга императордын черүзи 7 мун жуучыл жылыткан.

Римнин варварларла тартышканы.

Култудачы Рим ийде-күчтү болуп турган өйдө оны айландыра турган ук албатылардан коркубайтан болгон. Римляндар, гректер чиле ок, олорды „варварлар“ деп адайтандар.

Римнин кулдарынын көп сабазы варварлар болгон.

Рим уядап турарда, керектин айалгазы кубула берген. Варварлар бойлоры бштүлерине удурлажа табару эдип, ичкерлеерине көчкөндөр.

¹ Багаудтар—галлский тиле „тартыжачылар“ дегени.

² Монетный двор—металдан акча эдип турган государственнй учреждение.

Яңы эраның II чагының экинчи ярмында Дунайдың ағынының талортозы кирезинде јуртаган ук албаты Римский империяга табару эткендер. Олор Дунайдагы тыңыдылган границаны корулагандарды оодо соголо, Италияга једип баргандар. Олор јуулап алган областтарды тоноп, көп тоолу албатызын олјолоп апаргандар. Табару эдип кирген ук албатыны римляндар јүк арайдан ла ойто сүргендер.

Яңы эрада III чакта Римниң айалгазы анчадала јеткерлү боло берген. Бу өйдө башка-башка ук албаты Римле тартыжарга јаап союзтарга биригип тургандар. Дунайдың оозы јаап г о т т о р, Рейнде ф р а н к т а р табылып келгендер. Римляндарга ол союзтарла тартыжары, алдынан башка ук албатыла тартыжарына көрө, күч болгон. Варварлар јангыс ла Римский империяның границаларыла табару эдип турган эмес, је оның јерине теренжиде кирип те тургандар. Италия бойы да јангыс катап эән јер болуп арткан эмес. Рим городты айландыра јангы бек стенелер тударга келишкен.

Варварлардың јенүлери јангыс ла Римниң јуу-јепселдү ийде-күчи уйдадаганыла јарталып турган эмес, је *варварлар јербойындагы албатының ортозында, римский кулдардың ла колондордың ортозында јәмәлтө јетирип тургандарына јаантайын учурап турганыла да јарталып јат.* Көп тоолу кулдар ла колондор Римский империяга табару эдип турган ук албатыдан ок бүдүп чыккан улустар болгон. Римниң кулдары ла колондоры варварларды текши өштүлерге—Римский култудачыларга удурлажа тартыжатан тартыжуда бойларының союзниктери деп көрүп туратандар.

77 §. Христианство.

Христианство-ның табылып төзөлгөнни.

Яңы эраның I чагында куллардың, городтордың јоктуларының ла крестьяндардың түймеендерин узак өйгө туй базып салган.

Албаты-јондо тартыжуның саванып тургускан кандый да план јок болгон. Олор бойларының чыдажып болбос уур айалгазынан айрылар аргазын билбей тургандар. Римский императорлордың военный диктатуразыла тартыжарга сүреен күч болгон.

Ол тушта јүрүминде иженгени ле амадусы бүдери ижем-ји јок боло бергенине саваркаары ла карыгып кунугары Рим-

ский империянын албаты-жоюна текши таркай берген. Онойып чөккөйлө, олор болушты теңеридеги кудайдан сакыыр болгондор.

Ишкүчиле жаткандар кижинин күчин жип базынчыктайтандарды бойынын жардынаг туура таштап саларга ла бойынын жалын-жүрүмнinin ээзи болорго канча чактардын туркунына ондор ло жүстөр катап чевешкендер. Же олор кажы ла тарый оодо соктыртала, шоодылганду базынчыкка түжүп, өркөгөнүн ле базындырганын, кородогонун ла карыгып кунукканын санаазында түйүнип, бойлорынын көстөрүн једин болбос теңери јаар көргүлөп, јайымдалар арганы оног табарга иженгилөп, арга јокто јана базарга келижип туратап.

Јагы эранын I чагында Римский империянын кулдарынын ла јоктуларынын ортодо кудайга мүргүйтени тыгый берген. Азийгы кудай јагы кулдардын ла јоктулардын некелтезин јеткилдебей барган. Олор тындуларга түңгей египетский кудайларга ла кижиге түңгей греко-римский кудайларга бүтпей баргандар. Бу кудайлар олорды кул жүрүминен, түреңидег ле ачанадаг аргадабаган ине!

Ол тушта Римский империянын городторында тегин албатынын ортозында кулай јагына учурлаган куучындар айдып турачылар табылып турган. Олор бир городтон база бир городко баргылап, базынчыкта жүргөн албатынын шыралу ла кыйынду жүрүми удабас божоор деп үредип тургандар. Удабас улусты корулап аргадайтан кудайдын уулы јерге түжер деп јарлап тургандар.

Онойып албаты ортозында Иисус Христос керегинде чөрчөк төзөлип турган. Ол јагы эранын II чагынын ортозы киреде төзөлгөн. Озо баштап ол куучын ажыра таркадылган, кийининде өйлөрдө ол бичилген болгон. Ол чөрчөктө бирлик ле недег де ийде-күчтү кудай улуска килеп, јерге бойынын уулын Христосты ийген. Христос кижинин бүдүмин алынып, Иисус деп аданган. Иисус Христос Палестинада јуртаган, ондо ол кайкамчылу немелер эткен: сууны аракы эдип ийетев, талайда базып жүретен, оору улусты јазатан, өлгөн кижини тиргизетен. Түреңилү шырага јөпсип чыдажар ла бойыгарды базынчыларды сүүр керек деп ол үредип турган. Бастыра шыралагандар ла базындыргандар өлгөн кийининде теңериде үргүлјиге јыргалду ла сүүнчилү

жүрүмдү болор, бастыра базыначылар дезе, үргүлжиге шыра-
лап жүрерине жаргыладар. Ондый үредүзи учун Иисус Хри-
стосты жан-башкару тудала, крестке керий тартып кадап сал-
ган. Же ол өлгөн соңында үч конгон кийининде тирилип, бойы-
нын үренчиктерине келип жолыгала, онын кийининде теңери
өрө чыга берген деп айдыжат.

Бу чөрчөктө бир де чын сөс жок. Чынынча болзо, кандый
да Иисус Христос болбогон. Жаңы эраның I чагында бичил-
ген исторический произведениелерде Христос керегинде бир
де сөс айдылбаган. Ол керегинде чөрчөкти күнчыгыштагы өскө
чөрчөктөргө келиштире сананып тапкан. Кулдар ла жоктулар
Иисус Христос бар болгонына бүткендер, нениң учун дезе,
ол керегинде чөрчөк оларды өлгөн кийининде жыргалду жүрүм-
дү болорына ижендирген. Базындырганнар жерде шыралап жү-
рүп, бойларынын шыралаганы учун теңериде кайрал алар
болорыс деп санангандар.

**Христианский
церквелердинг
төзблгөнн.** Христоско бүдүп, мүргүп турган улусты
христиандар деп адайтан болгон. Озо
баштап оло кулдар, жокту ремесленниктер ле
жокту садучылар болгондор. Оло городторло

жаан эмес христианский общиналар болуп туратандар. Ку-
дайга бүдүп мүргүп тургандар жуунга жуулыжатан, ондо ку-
дай жаньна учурлаган куучын айдачыларды угатан ла ку-
дайга мүргүйтен, жууп алган акчазыла обедтер эдип тура-
тандар. Христиандар бойы бойына иш таап берерине болуш-
кылап туратан. Бир городтын общиназы база бир городтын
общиназыла колбулу болуп туратан. Ондый организация
бойына көп тоолу кулдарды ла жайым крестьяндарды тартып
алып турган. Удабай Римский империянын бастыра город-
торында христианский общиналар боло берди.

Жаңы эраның II ле III чактарында христианский община-
ларга аргалу да жаткан улустар кирери там ла көптөп тур-
ган. Хозяйственный жүрүмнин уйзаганы, восстаниелер, вар-
варлардын табарулары, городторды оодып бузуп туратаны
улусты коркудып ла карык санандыратан. Бу ончозы улус-
ты жаңы мүргүл жаар, христианство жаар ийдип турган.

Христианский общиналарга бай улустар киргенинен
улам общиналар бойлоры да байыгылап тургандар. Олордо
көстөп тудулатан жамылу улус боло берген, ол улус общи-
наның жөбжөзи учун каруулу ла общинаның ижин башкара-

тан учурлу болгон. Римский империядагы христианский общиналар бириккелеп, христианский церквелер¹ тѳзѳлип турган.

Христиандарды истеп турганы. Христианство революционнй движение эмес болгон. Карын жаңы мўргўл ишкўчиле жаткандарды кыйынду ла шыралу јўрўмге чыдамкай болорына ли базыначыларды сўўрине кычырып турган. Је ондый да болзо, христиандар онойдо ок римский кудайларга ла кудай болуп бодолып турган императорго бажырарынан мойногылап, жаңыс ла бойлорынын бирлик кудайына бўдўп тургандар.

Онын учун римский башкару христиандарды, государствонын ѳштўлери чйлеп, јаман кѳрўп туратан. Римский империянын башка-башка областтарында, кезикте бастыра империяда ѳйдѳг ѳйгѳ христиандарды истеп туратаны башталган. Олорды тудуп алып, анчадала турумкэйларын ѳлтўрип туратан, христианский общинанын јѳбжѳлѳрин государствонын тузазына блаап алгылайтан. Ондый истеп жаңы эранын III чагында, качан култудачылардын стройын јаратпай турган восстаниелер анчадала улам сайын болуп турарда, тыгый берген.

78 §. Император Диоклетиан.

Императордын колындагы жаңынын тыгыганы. Жаңы эрада 284 јылда императорский жаңды дворцовый гвардиянын начальниги Диоклетиан колына алган. Восстание кѳдўргендерле, варварлардын табаруларыла тартыжарга римский императордын военный диктатуразын оной артык тыгыдар керек болгон.

Диоклетиан ла кийининде онын ордына турган императорлор тужунда государственнй устројстводо (тѳзѳлгѳдѳ) республиканын калганчы истери јоголо берген. Албатынын јууны јуулатаны дезе жаңы эранын I чагында токтоп калган. Эмди дезе империяны башкараына сенат та турушпас болуп калган. Оны императорский Совет солыган, онын члендери дезе тегин ле чиновниктер болгон.

Римский императорлор Диоклетианнан ала кўнчыгышта-

¹ Церкве—дегени улус кудайга мўргўйтен туранын (храмнын) бойы.

гы улустың кийиминдий байлык чүмделген кийимдер кийетен, бойлорында көп көбөчилерлү болуп, улус оларды тизеленип отуруп уткуурын некейтен боло бергендер. Император бойы десе кудайды, агару деп бодолып туратан.

Диоклетианның реформалары. Восстаниелерле, варварлардың табарузыла тартыжуны жеңүлү өткүрерге амадап, Диоклетиан бойына үч болушчы—кожо башкараачылар көстөп тургускан. Олордың кажызы ла империяның аңылу облазын башкарып туратан. Онойып Римский империя төрт бөлүккө бөлүнгөн. Диоклетианның колында ого үзеери верховный башкаруу болгон.

Ондый керектер тузалу болгон. Бир кезек бйгө култудачылар восстаниелерди туй базып, өскө жерлерден келип турган бштүлерди ырада сүрүп ле империяның границаларын ойто тыгыдар аргалу болгондор.

Бу мының очозы черүни тыгыдарын некеген. Көп акча керек болгон. Онын учун түрөп калган албаты-жонног налог жууры күч те болуп турган болзо, налогты көптөдөргө келишкен.

Римский империяның хозяйствозы уйадаганынаг улам товарлардың баазы сүрекей бийиктей берген. Товарлар бааланып турганыла тартыжу өткүрерге Диоклетиан товарлардың чокум баазын ла жүзүн-башка ишти төлөбөрүн жартап турган жакару чыгарган. Бу тургузылган баадан бийик баа тургузар учуры жок болгон, өлтүртерге болуп ол баадан бийик баа тургузарын некеерге жарабас болгон. Же бу да жакару туза бербеген учун, оны токтодып саларга келишкен.

Диоклетиан тужунда христиандарды калганчы катап, сырагай ла тыг итеш турган болгон, ондый итеш бир канча жылдарга улай болгон.

79 §. Император Константин.

Христианствоны жаратканы. Диоклетианның кийининде государствоны башкалары оның болушчыларының колына кирген. Олордың ортозында узак бйгө тартыжу банталган, ол тартыжу император К о н с т а н т и н и н г жеңүзиле божогов.

Константин тужунда христиандарды итеери токтодылган. Христианский кудай жанды государство жараткан.

Христианский кудай жанды государственный эдери ке-

ректү боло берген. Христиандарды истегени амадуга једин болбогон, олардын тоозы десе там ла өзүп турган. Көп христиандар бийик военачальниктердин ортодо, бийлердин ле өргөдө иштейчилердин ортодо табылган.

Христианский церкве бай ла ийде-күчтү боло берген. Кулдар бойларынын ээзи болгон байларга уккур болор учурлу деп, императордын јангын кудай бойы тургускан, онын учун ого удурлажа восстание көдүрерге јарабас деп, церкве улусты үредип турган. Императорго церквени истеп, оныла тартыжардын ордына оног јөмөлтө алары тузалу болгон.

Константин јангыс ла христианствоны јараткан эмес, је ол христианский церквеге кажы ла јанынан болушып турган: христианский д у х о в е н с т в о н ы, јартапайтса, церквелердин јамылуларын налогтор төлөөринен јайымдаган. *Римский империяда христианство бийлеп турган кудай јангы боло берген.*

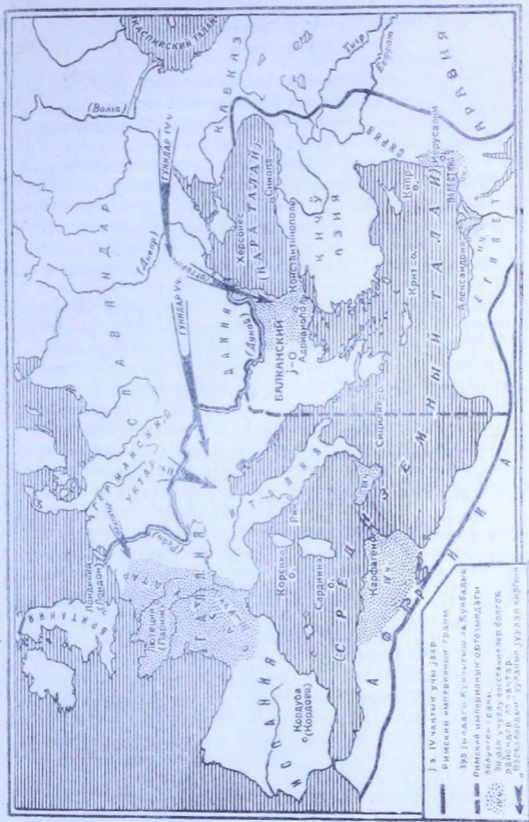
Ол өйдөг ала христианский церкве ишкүчиле јаткандарды базынчыктаарына байларга служить эдер боло берген.

Константиининг
эткен өскө
керектери.

Константин башкарар тушта императордын колындагы јанг там ла тынчган. Ол империянын төрт бөлүккө бөлүнип турганын јоголтоло, таг алдынаг јангыскап башкарган. Ол башкарар тушта черүлер тыгып, албатыны кыстап ла јоксырадып турган чиновниктердин тоозы көптөгөн.

Константин тужунда Римский империянын төс городы Күнчыгыш јаар, азийда греческий колония болгон Византиянын ордына көчүрилген (јангы эрада 330 жылда). Ол город Константинополь („Константиининг городы“) деп адалган. Ол город јангырта ла элбеде эдилген, јангы јараш эдилген тураларла, Грециядан ла Италиядан экелген искусствонинг произведениелериле чүмделте јазалган.

Римский империянын күнчыгыш јарымызы экономический јанынаг тыг ла культурный болгон, онын учун төс городты Күнчыгыш јаар көчүрген болуш јат. Константинополь Кара талайдан Средиземный талай јаар талайла баратан јолдо турган. Ол городты табара кургак јерле јүрүп, саду өткүретен јолдор өдүп, Күнчыгышты ла Күнбадышты колбоп турган. Онойдордо, Константинопольдын турган јери сүрекей энтү јер болгон.

Куллар ла колондор восстание эткеши ле варварлар Римский империяга табарып киргени.

80 §. Күнбадыш Римский империянын уйдап жайрадылганы.

Кулдардын
ижининг тузазы
жок болгоны.
Колондорды
жерден айрылбас
эткени.

Же Диоклетван ла Константин империянын
жайрадыларын бир кезек бйгб токтоткон до бол-
зо, же онын хозяйственный жанынан уйдаары
улай ла болуп турган. Ремесло ло саду астап
турган. Городтор энделип, айландыра стене-
леп салган жаан деревнелер болуп кубулып
турган. Кулдардын тоозы оног ары астап турган. Олордын
ижининг астамын кодүрерге култудачылар олорго бир кичи-
нектен жер бергилеп, олор алдынан хозяйстволу болорына
жбсипини тургандар. Олор бойына бсқүрип алган ажынын
кезигин бийине беретен учурлу болгондор.

Колондордын жадын-жүрүмнининг айалгазы онойып жер алган
кулдардын да айалгазынан тыг башкаланбай туратан. *Жаңы
эрада IV чакта колондорды иштеерге алган жеринен айрыл-
бас эдип салган.* Олор азыйда да жайым деп бодолгон болзо,
же төлүлерге түшкендеринен улам бир именнен база бсқб
имениге барып болбойтондор. Эмди десе, императордын
указтары аайынча колондор кандый именнелерде жерди арен-
довать эдип алган, ол именнен олорды айрылып барбас
эдип салган. Качкын колондорды тудуп, ойто жердин ээине
табыштыратан учурлу болгон.

Гуиндардын
табару эдип
киргени ле
империянын
жерине готтор-
дын көчүп
келгени.

Константин бгбн кийининде, онын ордына
туратан улустын ортодо тартыжу башталган.
Императорский жан там ла уйдап турган. Он-
дый айалганы Римский империяны айландыра
журтаган ук албаты катап ла тузаланган. Жаңы
эранын IV чагынын экинчи жарымында эмди-
ги Украинанын жерине, Орто Азиядаг г у н и
деп укту албаты көчүп келген. Гуиндар бойлорына Кара та-
лайды айландыра журтаган бсқб дб ук албатыны тартып ала-
ла, жолой нени де артырбай, ончо жерлерди ээн эдип, күнба-
дыш жаар уулангандар. Дунай суунын оозы жаар журтаган
готтор гуиндарга багар күүни жок болуп, Дунайды кечип,
империянын жерине көчүп келип журтаарга император В а л
э н т т е н г жбп сурагандар.

Император олорго жбпти берген. Кбп тоолу готтор Дунай-

ды кечип, эмдиги Болгариянын јерине көчүп барып јурта-
гандар.

**Готтордын,
кулдардын ла
колондордын
восстаниези.**

Удабай готтор сүрекей уур айалгага учура-
гандар. Римский чиновниктер договор аайынча
готторго аш-курсак әкелип берер молјузын
бүдүрбей, готторды төгүндөп туратан. Чино-
вниктер аш-курсактарды бойларына мензинги-

леп, оларды готторго бийик баала садып тургандар. Готтор
арга јокто бойынын балдарын кул әдип садып тургандар.

Онон улам олардын ортозында восстание боло берген.
Готторго Балканский жарымортотыктан кулдар ла колондор
кожула берген. Восстание көдүргендер байларды өлтүргиле-
леп, олардын јөбжөйлөрүн тоноп тургандар. Восстание көдүр-
гендерди туй базарга Римский черүлерди ийген. Јаңы эра-
нын 378 жылында А д р и а н о л ь городтын јанында
восстание көдүргендер оларды оодо согуп салгандар.

Полководец Ф е о д о с и й городты јүк арайдан ла току-
наткан. Феодосий оларды империяга военный отрядтар берип
туратан союзник әдип, Балканский жарымортотыкка көчүр-
ген.

Удабай Феодосий император боло берген. Өлөр тужунда ол
империянын күнчыгыш јанын бойынын уулдарынын бирү-
зине берген, күнбадыш јанын дезе, база бир уулына берген.
Онойып *Римский империя эки бөлүккө бөлүнгөн* (јаңы эра-
да 395 жыл).

**Аларих
Римди алганы.**

Феодосийдин уулдары тужунда готтор бойы-
нын башчызына А л а р и х к е баштадып, јаңы
восстание көдүргендер. Ол Италияга ууланып

киреле, Римди курчап алган. Италиянын бастыра талалары-
нан 40 мун кулдар јуулып, Аларихтин лагерине келгендер.
Түнде городтын кулдары Римнин воротазын ачып ийерде,
готтор городко киргендер (јаңы эрада 410 жыл). Римди сү-
реен тын тоногондор.

Аларих удабай јада калган. Готтор түрөп калган Италия-
да артпай, түштүк Галлия јаар баргандар.

**Күнбадыш
Римский им-
периянын јай-
радылганы.**

V чактын ортозы киреде Күнбадыш Римский
империя јүзүн-башка укту варварлардын ко-
лында болгон. Ол өйдө императорский јангы
јалдап алган варварский черүлердин началь-
никтери башкарып туратан. Олор бойларынын күндериле

римский императорларды тургузып та, антарып та туратан болгон. 476 жылда ондый начальниктердин бирүзи Римниг калганчы императорын јитт Р о м у л А в г у с т у л д ы ширеезинен јайлаткан. *Јаңы эрада 476 жыл Күнбадыш Римский империянын учына јетире чек јайрадылган жылы болуп јат.*

Римский империянын күнчыгыш јаны күнбадыш јанындагызынан узак турган.

Кыска түп-шүүлте.

Римниг историязында култудачы обществонын өзүми божогон. Кулдардын ижин кандый ла хозяйстводо тузаланган. Кулдарды базынып кулданары өйинен өдө берген. Кулдардын јаан восстаниелери башталган, ол восстаниелер сүрекей јаан Римский державаны шалтыраткан.

Култудачы хозяйствого жаантайын жаңыдаг көп кулдар керек болуп туратан. Кулдарды јуудан, талайла јүрүп тоногондорынан, бүткүл ороондорды түрөткенинен алып туратандар.

Кулдардын ижине төзөлгөлдөнүп, јебрен Күнчыгышта, Грецияда ла Римде бийик культура төзөлгөн, ол культура онын кийининде өскө албатылардын культуразына сүрекей јаан саятарын јетирген.

Кулдардын ижи обществонын оног арыгы өзүмине буудак боло берген. Кулдардын ижи арбынду эмес болгон. Јайым улус ишти кул эдетен неме деп, иштин учурын јабыс көрөтөн болгон.

Онойдордо, култудары обществонын оног ары өзөрине чаптыгын јетирип турган. Онызы култудачы обществоны јоголторына экелген.

Рим кулдардын ла колондордын восстаниелеринен ле варварлардын табаруларынан улам јайрадылган.

Кулданыштын ордына жаңы общественный ээжи төзөлип тургузылган. Јебрен история божогон, орто чактардын историязы башталган.

Жебрен историяда жаан учурлу керектер болгон жылдар.

Жебрен Күнчыгыш.

Жаңы эрадан озо жылдар.

Бирлик Египетский государствонунг төзблгөнн	3200 шыдар
Египетте крестьяндардын ла кулдардын восстаниези	1750
Персия Египетти жуулап алганы	525
Хаммурапи	1792—1750
I Дарий	521—486
Цинь Шихуанди	246—209

Жаңы эранынг жылдары.

„Кызыл кабактардын“ восстаниези	18—28
---------------------------------	-------

Жебрен Греция.

Жаңы эрадан озо жылдар.

Баштапкы Олимпиада	776
Солоннынг реформазы	594
Дарийдинг скифтер жаар жуу-жоругу	513
Греко-персидский жуулар	500—449
Марафоннынг жанында жуу-согуш	490
Саламиннинг жанында жуу-согуш	480
Афинский союзтынг төзблгөнн	478
Пелопоннесский жуу	431—404
Херонейдагы жуу-согуш	338
Александр Македонский	336—323

Жебрен Рим.

Жаңы эрадан озо жылдар.

Рим төзблгөн легендарный жыл	753
Галлдар Римди оодып бусканы	390
Төлү учун кулданышты жоголтканы	326
Экинчи Пунический жуу	218—201
Канны городтынг жанында жуу-согуш	216
Зама городтынг жанында жуу-согуш	202
Сицилияда кулдардынг восстаниези	138—132
Итальянский крестьяндардынг движениези	133—121
Спартактынг восстаниези	73—71
Цезарьды батүргени	44
Августынг башкарганы	ж.э. озо 30—ж.э. 14

Траян	98—117
Константинопольды төс город эдип алганы	330
Авдрианопольдыг жанында жуу-согуш	378
Римский империя эки бөлүккө бөлүнгени	395
Аларих Римди алганы	410
Ромул Августулды ширеезинег жайлатканы	476

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Кире сөс

Стр.

1 §. История нени үренип жат	3
2 §. Озогызын бис кайдаг биледис	4
3 §. Историюда ой канайда тоололып жат	5

ПЕРВОБЫТНЫЙ УЛУСТЫҢ ЖҮРҮМИ

4 §. Жебрен байдёги аччылар	7
5 §. Кожо иштеген иш ле текши жббжб	9
6 §. Жебрен улустыг тили	9
7 §. Кудай жаңы табылганы	9
8 §. Первобытний орда ла первобытний сөбк	10
9 §. Жер ижи ле мал өскүрери башталганы	11
10 §. Жер иштеечи ле мал өскүречи улус сөбк аайынча жатканы	12

ЖЕБРЕН КҮНЧЫГЫШ.

1. Жебрен Египет.

11 §. Египеттинг ар-бүткени, жебрен байдё оныг албатызынын иштеген ижи	15
12 §. Кулдар ла кулудачылар. Байлар ла жоктулар	17
13 §. Государствоныг төзөллү бүткени	19
14 §. Жебрен Египеттинг государственный стройы	1
15 §. Пирамидалар ла жан сфинкс	22
16 §. Крестьяндардыг ла кулдардыг восстаниелери	23
17 §. Жебрен Египетте кудай жаңы	25

18 §. Египеттин культуразы	31
19 §. Азиянын ла Африканын ороондорыла Египеттин өткүргөн жуулары	35
20 §. Египеттин уйдаганы ла онын алдынан бойы башкарынып ту- рары божогоны	38

2. Јебрен Өйдөги Междуречье.

21 §. Междуреченин ар-бүткени	39
22 §. Түштүк Междуречьеде эг Јебрен государстволор	40
23 §. Вавилон город ло Вавилонский каандык	41
24 §. Хаммурапи кааннын закондоры	42
25 §. Ассирийский военный держава	43
26 §. Междуречьеде ороондордун культуразы	47

3. Урарту—бистин төрблестин јериндеги эг баштапкы государство.

27 §. Ороон ло онын албатызы	50
28 §. Урарту государство	51
29 §. Урартунун культуразы	52
30 §. Урартунун уйдап јайрадылганы	53

4. Јебрен Персия.

31 §. Иранский тепсеннин ар-бүткени ле јуртаган албатызы	55
32 §. Персидский государство	55

5. Јебрен Индия.

33 §. Ороон ло јебренде јуртаган албатызы	59
34 §. Индиянын общественный стройы	60

6. Јебрен Китай.

35 §. Китайдын ар-бүткени, јебрен Өйдө јуртаган албатызы	63
36 §. Јебрен Китайда государство төзөлип бүткени	65
37 §. „Кызыл кабактардын“ ла „Сары тагышкактардын“ восстание- лери	68
38 §. Јебрен Китайдын культуразы	70

ЈЕБРЕН ГРЕЦИЯ.

1. Сырагај јебрен Греция.

39 §. Грециянын ар-бүткени ле јуртаган албатызы	72
40 §. Сырагај јебрен Грециянын общественный стройы	74
41 §. Грецияда кудай јагы	84

2. Жаңы эрадан озо VIII—VI чактарда эн
жаан учурлу греческий госу­дарстволор.

42 §. Афинский госу­дарство	90
43 §. Спарта	95

3. Кара талайдын тўндўк жаказындагы жерлер
жаңы эрадан озо VII—V чактарда.

44 §. Кара талайды жакалай журтаган скифтер	101
45 §. Кара талайды жакалай греческий городтор	105

4. Гректер ле перстер ортодо жуу. Афинынын
ийде-кўчтў болгоны ла уйадаганы.

46 Скифтерди жуулап аларга Дарийдинг жуу-жорукка барганы	108
47 §. Кичў Азияда журтап жаткан гректердинг восстаниези. Ол восста­ниени тўй басканы	109
48 §. Греция ла Персия ортодо болгон жуулар	110
49 §. Грецияда култудары тыгып бсқбни	116
50 §. Афинский талай держава. Афинынын жаранып бсқбни	120
51 §. Пелопоннеский жуу ла Афинынын уйадаганы	125

5. Жаңы эрадан озо V—IV чактарда
греческий культура.

52 §. Олимпийский ойындар	132
53 §. Театр	133
54 §. Искусство	137
55 §. Наука	140

6. Грециянын уйадаганы. Александр Македонскийдинг
госу­дарствозы, ол госу­дарствонинг
ооктолып жайрадылганы.

56 §. Жаңы эрадан озо IV чакта Грециянын уйадаганы	143
57 §. Македониянын тыгыганы	145
58 §. Македония Грецияны жуулап алганы	147
59 §. Александр Македонскийдинг Кўнчыгыш жаар барган жуу-жоругы	148

ЖЕБРЕН РИМ.

1. Римский култудачы республиканын тўзблгбни
ле бзўп тыгыганы.

60 §. Жебрен Италиянын ар-бўткени ле журтаган албатызы	157
61 §. Римский култудачы аристократический республиканын тўзблп бўткени	159
62 §. Римский республиканын тўзблгбни бўдўми	164
63 §. Рим Италияны жуулап алганы	165
64 §. Пунический жуулар	168

Сергей Иванович Ковалев

История древнего мира.
Учебник для V—VI классов средней
школы.

На алтайском языке.

Переводчик *Е. Г. Мултуева*

Редактора *С. С. Такачаков* и *Н. П. Тодошев*,
художественный редактор *В. С. Федоров*,
технический редактор *М. И. Тухтеев*,
корректор *С. С. Сабашкина*.

Сдано в набор 10/IV—1956 г. Подписано к печати 18/V—1956 г. Формат 60×92¹/₁₆. Печ. лист. 14,0 +5 карт. 0,875 (0,82). Уч. изд. л.11,72+5 карт 0,55 л. Тираж 100,1 экз. АН 08661 Заказ 588
Цена без переплета 1 р. 55 коп.+карты 90 коп.
Переплет 72 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство,
г. Горно-Алтайск, Дом Советов.

Типография № 15, Крайполиграфиздата,
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 17.

32-00

43209

Цена 3 руб. 20 коп
Баазы ~~св.тк.~~ акча

39